

Debreceni Egyetem
Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola
Magyar irodalmi, modern filológiai és kultúratudományi program
Magyar irodalom és kultúra alprogram

Béres Norbert

A klasszikus századforduló népszerű prózairodalma

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető:

Dr. Debreczeni Attila, MTA levelező tag

Debrecen

2021

A klasszikus századforduló népszerű prózairodalma

Értekezés a doktori (PhD) fokozat megszerzése érdekében
az irodalom- és kultúratudományok tudományágban.

Írta: **Béres Norbert**

okleveles magyar nyelv és irodalom szakos középiskolai tanár.

Készült a Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskolája (a Magyar irodalmi, modern filológiai és kultúratudományi program Magyar irodalom és kultúra alprogramja) keretében.

Témavezető: .....

Dr. Debreczeni Attila, MTA levelező tag

Az értekezés bírálói:

Dr. ....

Dr. ....

Dr. ....

A bírálóbizottság:

elnök: Dr. ....

tagok: Dr. ....

Dr. ....

Dr. ....

Dr. ....

A nyilvános vita időpontja: .....

Én, Béres Norbert teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljeseek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Debrecen, ...

.....

Béres Norbert

Az értekezés elkészítését az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-4-I-DE-9 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja támogatta.

Tartalom

1. BEVEZETÉS	6
1.1. „Entrée”	6
1.1.1. Alakulástörténetek	6
1.1.2. Kutatástörténet (a teleologikus paradigma)	10
1.2. Lehetséges perspektívák	18
1.2.1. Szempontok keresztmetszetében	18
2. TEXTUSOK, TEMATIKÁK (AZ IDEOLOGIKUS TÁVLAT)	22
2.1. Kártigámnak emlékezetes történetei (heroikus mintázatok)	22
2.1.1. Hagyatékrevízió	22
2.1.2. „Közegellenállás”	28
2.1.3. Identitásmintázatok	32
2.2. Analógiák, párhuzamok (hibriditás az <i>Etelkában</i>)	38
2.2.1. Tradíciók metszéspontjában	38
2.2.2. Etelka „bűvöletében”	43
2.3. Kádenciaként (1)	46
3. TEXTUSOK, TEMATIKÁK (A FUNKCIONALITÁS TÁVLATA)	47
3.1. Télemakhosz magyarországi utazása	48
3.1.1. Nevelési direktívák	51
3.1.2. „Eleven örökség” (hagyományozódás)	54
3.2. Kódolt dualitás (az első magyar nyelvű robinzonádok)	59
3.2.1. Robinson Crusoe, a civilizátor (történeti olvasat)	59
3.2.2. Robinson Crusoe, a gyarmatosító (posztkoloniális olvasat)	62
3.2.3. „Importált” idegenség (exkurzus)	65
3.2.4. Szöveghatárok	69
3.2.5. „Bildungsroman” pietista etikával	72
3.2.6. Kalandirodalom heroikus ornamentikával	76
3.3. Kádenciaként (2)	82
4. KIADÁSI, NÉPSZERŰSÍTÉSI STRATÉGIÁK	84
4.1. Eltérő sorozatkoncepciók a századfordulón	84
4.1.1. Reprezentativitás, „közhasznúság”	86
4.1.2. Fókuszváltás	92
4.1.3. Koncepciók, struktúrák	95
4.2. Propagálási gyakorlatok a szerialitás kontextusában	105

4.2.1. „Hasznos Multságok” (ideologikum).....	107
4.2.2. „Literátori” és/vagy „Tudománybéli” Tudósítások (pragmatikum).....	114
5. TEXTUSOK, TEMATIKÁK (A PRAGMATIKUS TÁVLAT).....	124
5.1. A kísértethistóriától a példázatig (a „gótikus irodalom”).....	126
5.1.1. Genezis, kontextus	126
5.1.2. „Változatok” (ál)kísértethistóriákra	132
5.1.3. Szövegvariancia és/vagy homogenizáció.....	137
5.2. Báró de Mánx „diadalmenete” (a hazugságtörténetek variációi).....	141
5.2.1. Forrás(vidék), szöveg(világ).....	141
5.2.2. „Lügendimension” (kontextusok, kontaktusok).....	146
5.2.3. Eulenspiegel helyzete (exkurzus).....	153
5.3. Kádenciaként (3).....	156
6. VÉGSZÓ	158
7. BIBLIOGRÁFIA	162
7.1. Forrásjegyzék.....	162
7.2. Szakirodalom	173

1. BEVEZETÉS

1.1. „Entrée”

1.1.1. Alakulástörténetek

Közismert, hogy a klasszikus századforduló¹ a magyar nyelvű széppróza térhódításának, a regények számszerű gyarapodásának kiemelkedő időszaka, mégis meglepő, hogy a témát tárgyazó szakirodalmi feldolgozásokban ez az időszak rendre hiátusként, jelentéktelen, előkészítő periódusként, a korpusz nívótlan szöveguniverzumként, szükségszerűen meghaladandó előzményként jelenik meg. Hogyha a szövegek a romantikus irodalomszemlélet felől, az eredetiség kritériumát előtérbe helyezve ítéltetnek meg, márpedig a szakirodalmi feldolgozások döntő részében ilyenén értelmezési perspektíva tapasztalható, presztízsiük, irodalmi értékük, az irodalmi hierarchiában elfoglalt helyük óhatatlanul alulértékelődik, ti. a korabeli alkotások szinte mindegyike valamely külföldi előzményszöveghez képest határozta meg magát, legyen szó fordításról, magyarításról vagy átdolgozásról. Vizsgált korszakunkban azonban fordítás és eredeti közé még nem voltak nagyfokú oppozíciót, sőt, bizonyos esetekben az előszövegek szándékos azonosítása, címbéli megnevezése a szöveg poétikai értelmezésében, a meghonosítani kívánt szövegtípus eredetének láthatóvá tételében játszott szerepet.² Más esetben, ahol épp az elfedés, az elhallgatás technikáival találkozhatunk, vagyis a fordítás egyetlen peritextuális elemében sem hivatkozik előzményszövegére, az eredetiség–fordítás-vita kérdéseire nem reflektáló gyakorlat működésével számolhatunk, amely nem tulajdonított jelentőséget a forrás megnevezésének, az előzmény feltüntetése helyett fontosabbnak bizonyult maga az anyanyelvi közegbe való átültetés, a magyarul való megszólaltatás, a magyar irodalomban való meghonosítás gesztusa (a befogadói elvárásoknak megfelelően, egyszersmind azokat alakítva, olvasmányélményt kívánt szolgáltatni). „Ebben az esetben viszont nem egyszerűen helyettesíti az originált a fordítás, hanem kiszorítani látszik, eredetinek olvasható, mint ahogy még a szakmabeliek is úgy fogadják be, mintha originális lenne.”³ Reflektálatlan

---

¹ Már a címválasztás is jelzi, hogy dolgozatunk egy rugalmas korszakfogalmat alkalmaz a *klasszikus századforduló* periodizációs terminusával, amely tágan értelmezi a XVIII–XIX. század fordulóját, nem rögzít konstans korszakhatárokat, az időkoordinátán előre-hátra elmozduló jelenségeknek egyenértékű relevanciát tulajdonít. Centruma a XIX. század első évtizedére pozicionálható, a magyarországi románok kiadásának csúcsidezőszakára. Vö. GINTLI 2010, 313, TÜSKÉS 2019, 369–392.

² GINTLI 2010, 371.

³ FRIED 1997, 288.

értelmezési konstrukciók alapzatául szolgálhat, így félrevezető esztétikai értékítéletet implikálhat, ha a XVIII–XIX. századi magyarországi regényirodalom tekintetében kizárólag a mintakövető, utánzó szerepről, az esztétikai „másodrangúságról” beszélünk. Minthogy a műfordítás mint tevékenységsor elméleti-gyakorlati kritériumai csak a XIX. század folyamán alakultak ki, a korabeli szövegek „önálló elemzésre méltó, s önálló esztétikai megítélésre felkínálkozó” műveknek tekinthetők.⁴ Másrészt az idegen, nyugat-európai nyelvi-kulturális közegből való áthonosítások sem változatlanul léptek át a magyar nyelv tereumára, „hiszen valamely irodalmi forma a kultúraközi átvételt vélhetően nem is vészelheti át érintetlenül.”⁵

Címadás, témaválasztás, poétika tekintetében a regények egyaránt átmenete(ke)t képeznek – a XVIII–XIX. század „egyidejű egyidejűtlenségei”. Míg a szépprózai fordítások nagy részében a címadás még erősen kötődik a barokk címadási technikához, a bonyolult sémák alkalmazásához, már párhuzamosan feltűnik, később pedig végérvényesen uralomra jut a letisztultságot mutató, egyszerűsége törekvő címadási gyakorlat. A címbéli műfajmegjelölés régi hagyománya még az egyszerűsödési, rövidülési tendencia időszakában is tovább él, amikor már jóval modernebb, rövidebb, lényegretörőbb címek jelennek meg, érzékeltetvén a műfaji meghatározásban tapasztalható egykorú bizonytalanságot.⁶ Tehát a redukálódás a műfaj öntudatosulásának hosszú folyamatát teszi láthatóvá. Manapság, amikor a címadás ökonomikus, a nyelvi takarékoság, az egyediség, az összetéveszthetlenség körül koncipiálódó gyakorlata követendő, a barokk címadás archaikus praxisában egy antropológiai előfeltevést feltételezhetünk, amely a cím általános szintagmatikus struktúra szerint felépülő részletgazdagságával, a főcímek, alcímek, mellékcímek tekervényes hálózatával, a reklámszerűség integrálásával teremt érdeklődést a szöveg iránt. Mindenkor izgalmasnak, szenzációt keltőnek kell lennie.⁷ Rendszerint a főszereplő „történetei”, „cselekedetei”, „élete”, „tanításai”, „utazásai”, „vélekedései”, „bölcsekedései”, „szenvedései”, „bujdosásai”, „titkai”, „levelei”, „írásai”, „munkái”, „históriái”, „beszédei”, „viszontagságai”, „esetei”, „tettei”, „viselt dolgai”, „gyötrelmei” jelenik meg a címdalton, amely egyszersmind a cselekmény kivonataként is funkcionál. Amennyiben a cím tekintetvezető rendeltetése elégtelen a komplex orientációhoz, a szöveg paratextusa veszi át, vagy egészíti ki a funkciót. „Amikor egy paratextus (cím, alcím, előszó, utószó, fülszöveg) bejelenti, hogy a szöveg ehhez vagy ahhoz a műfajhoz sorolandó, akkor nemcsak a szöveget helyezi el, hanem meg is határozza azt a

---

⁴ *Uo.*

⁵ HITES 2011a, 147.

⁶ J. SOLTÉSZ 1965, 175–178, LABÁDI 2014b, 323.

⁷ LÖWENTHAL 1973, 110.

szabályrendszert, amelynek figyelembevételével a szöveg olvasandó, és meg is változtatja azt a mezőt, amelybe a szöveg belép: gyarapítja, kicsit át is rajzolja. A szöveg önmeghatározása nem feltétlenül ártatlan, szerény jelzés, hanem olyan húzás, ami az értelmezőt lépéskényszerbe hozza: affirmálja vagy vonja kétségbe a paratextus sugallatát, tegye témájává a műfaj megjelölését.”⁸ Rendeltetése hasonló, orientálni az olvasót, kinek, milyen megfontolásból és célkitűzésből készült az aktuális szövegmű.

Bahtyin vonatkozó gondolatmenete szerint a regény egy kialakulatlan, szimultán keletkező műfaj, sohasem ér véget az alakulástörténete, nem kanonizálódik, létmódja az átmenetiségben, a változásban ragadható meg.⁹ Magyarországon a keletkezés, a formálódás a műfaj poétikai variációit, tematikus, motivikus készletét, világképét, ideologikus sokszínűségét, legitimációs folyamatát egyaránt meghatározta, sőt, a perspektívát a terminológia területére szélesítve, a fogalomhasználatot is. Mint tudható, a XVIII–XIX. század fordulója az egymásra torlódó nemzedékek, irodalom- és nemzetszemléletek időszaka, amely irodalomfogalmaink rendszerét is érintette, hangalaki és jelentésbeli átrendeződéseket egyaránt előidézve. Amikor a magyar irodalomtörténet-írás reflektáltan elkülöníti egymástól a *román* és a *regény* rendezőfogalmait, a terminológiai különbségtétel – a román rovására – óhatatlanul értékítéletet közvetít, mintha a román alkalmazása valamiféle látens korszerűtlenséget sugalmazna. Szerdahely György Alajos *fabula Romanensis* latin *terminus technicus*a óta a román döntő változásokon, bővülésen, átértelmezésen ment keresztül, idővel pejoratív értelművé, kvalitásúvá vált.¹⁰ Irodalomtörténeti fogalomként még a XXI. század értekezői körében sem tekinthető túlságosan népszerűnek. Munkánk az értékminőség vonatkozásában nem tesz különbséget az antikvitásból örökölt román és a specifikusan magyar, nyelvújításkori regény¹¹ között, a két terminus ekvivalensként kerül értelmezésre, egyenértékűként felhasználásra, így vizsgálódásunk nem válik „egy utólagos nézetből megkonstruált történeti folyamat sajátos előtörténetévé”.¹²

Alapvető módosulás tapasztalható a románok legitimálódásában is. *Poesis narrativa* című traktátusában Szerdahely György Alajos részletesen értekezik a regények bírálói és pártfogói közt feszülő nézeteltérésekről, szemléleti diszkrpanciákról, hangsúlyozván, hogy mindkét fél körültekintés nélkül, egyoldalúan ítélik. Míg az ellenzők az erkölcsökre

---

⁸ KÁLMÁN 2016, 353.

⁹ Vö. BAHTYIN 1997.

¹⁰ HITES 2005, 171.

¹¹ Sokatmondó, hogy magyar nyelvterületen a nyelvújításkor alkotott szó milyen gyorsan kiszorította a nagyzókat alkotásokat megnevező, gazdag nyugat-európai hagyományú eredeti fogalmat, milyen könnyedén átvette a helyét a szóhasználatban.

¹² GINTLI 2010, 370.

leselkedő veszélytől félve, túlbuzgóságuktól hajtva túlságosan szigorúak, a támogatók olvasói elragadtatásukban, élvezetükben nem képesek elfogulatlanul közelíteni a szövegtípushoz. Szerdahely egyik táborhoz sem csatlakozik, mind az elítélőktől, mind a pártolóktól objektív távolságot tart, az egymástól radikálisan eltartó nézeteket egyenlőképpen szólaltatva meg, jelezvén, hogy mértéktartó, a józan ész szabályait követő értékítélet csakis az ízlés, másrészt a horatiusi *prodesse et delectare* elve felől szavatolható.¹³ Széles körben ismeretes, hogy az egykorú literátori, egyházi értelmiségi diskurzusokban a román rendszerint erkölcs-, ízlés- és/vagy nyelvrobboló minőségben,¹⁴ a műfajhierarchia alantas szövegtípusaként, a poézishoz méltatlan, nemkívánatos materiaként tűnt fel, meglehetősen sokáig, ti. még az 1834-es *Közhasznu Esmeretek Tára* vonatkozó szócikke is a vádcsoport archaikus (tartalmatlan, redundáns) kliséivel írt a románról: „ugy ellenben azon utálatos románolvasást, melly mindig csak a’ legújabbán kapkod , ’s célja csupán a’ szív csiklandozásában, ’s a’ képzelődésnek ezerféle változó alakokkal előntésében áll, némi szellemi bujálkodásnak tartjuk, ’s boszuságunkat mind azok ellen , kik illyeket firkálnak, mind azok ellen, kik ezeket mohón olvassák, eléggé ki nem fejezhetjük. Míg a’ románolvasás szerényebb választással nem történik, mindig olly valódi méregkeverés az, melly az emberiség legnemesebb vérének megvesztegeti, ’s az emberiség elerőtlenítését ’s elpuhítását siettető minden eszközök közt legártalmasabb, legveszedelmesebb.”¹⁵ Mint az erkölcsi romlást, a testi restséget, a lelki elpuhulást kiváltó¹⁶ olvasmány elítélendő, ami azért problematikus, mert (amint azt a szakirodalom már aránylag korán exponálta) a külső és belső cenzúra hatására épp a románirodalom „örizte paradox módon a legkitartóbban a tanulság-cégért”.¹⁷ Mindezekről az értekezés vonatkozó részében még szó lesz.

Átrendeződésekről, (át)alakulásokról, „keletkezésekről” tehát a klasszikus századforduló prózairodalmának történeti-poétikai, irodalomszociológiai, eszmetörténeti vonatkozásaiban egyaránt beszélhetünk. Megítélésünk szerint az időszak regénykorpusza különösen alkalmas hasonló karakterű módosulási processzusok leírására.

---

¹³ SZERDAHELY 1784, 41–49. Online a Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport *Opera Szerdahelyana* című elektronikus kritikai kiadásában érhető el: http://deba.unideb.hu/deba/szerdahely/text.php?id=szerdahely_3_k [Letöltés: 2021. 04. 29.] Vö. TÓTH 2009, 105–121.

¹⁴ Budai Ézsaiásnál például még a XIX. század első évtizedében is a román a „nyelvrobbolás szimptomájaként” jelenik meg. BUDAI 1802, 166–167. Vö. HEGEDŰS 2017, 803–815.

¹⁵ *Közhasznu* 1834, 222.

¹⁶ Vö. SZERDAHELY 1784, 43.

¹⁷ WALDAPFEL 1935, 175.

1.1.2. Kutatástörténet (a teleologikus paradigma)

Az elmúlt évtizedek regénytörténeti értekezéseiben a klasszikus századforduló szépprózai művei rendre csupán helyi értékű funkcióval bíró, partikuláris jelentőségű alkotásokként, a fordítások silány, irodalomtörténetileg értékelhetetlen fércmunkaként tételeződtek. Románirodalmunk kései megítélését nagymértékben meghatározta az utólagosan, főként az irodalomkritikusi- és történeti praxisban konstruált „megelőlegező”, „előkészítő” „előzmény” szerep, amely idővel, a később publikált, az aktuális irodalomszemlélet(ek)hez igazodó művek árnyékából a „meghaladottság” képzetét implikálta. Mindazonáltal fontos hangsúlyoznunk, hogy nem az „előzménység” tekinthető problematikusnak, hiszen az irodalom diakrón folyamatában minden jelenség valamiféle előzmény(ek)re tekint, mígnem maga is hasonló funkciót vesz fel, hanem az, ahogyan az előzmény-státuszt az irodalomtörténet artikulálta. Míg Jósika, Jókai, Kemény vagy Mikszáth életműve önértékükön, a korszak irodalmi, esztétikai tendenciáinak, lehetőségeinek és elvárásainak megfelelően kerültek megítélésre, a klasszikus századforduló prózairodalmáról mindez nem mondható el.

Hites Sándor mélyrehatóan elemezte az *Abafi* korszakképző jelentőségét, valamint a publikálásának dátumát (1836) „alapítási” esztendőként konstruáló műveletsort, amely kvázi negligálta, a regény alakulástörténetén kívülre (jobb esetben alárendelt pozícióba) száműzte a „kezdőpontot” időrendben megelőző szövegeket (olykor egész életműveket).¹⁸ Jósika epochális jelentősége már az egykorú, közel-kortárs megnyilatkozásokból kiolvasható, de Abafi Olivér történetének publikálása Toldy Ferenc irodalomtörténeti rendszerezésében kap végleges formát, mint „alapító aktus”. Ez a kanonizációs procedúra szakadást lát a századfordulót környező években megélénkülő romántermés, valamint a XIX. század harmincas éveiben lendületet vevő regényírás között, amely a mesterségesen konstruált „alapító aktusok”, a semmiből teremt(őd)és önellentmondásos gesztusaival ellehetetleníti a magyarországi regénytörténetet egységes folyamatként szemlélő megközelítést.¹⁹

Elsőként Beöthy Zsolt nagyszabású kísérlete próbált átfogó képet adni a magyar regény történetéről. Kétkötetes értekezése²⁰ egy intézményi kezdeményezésnek köszönhetően valósult meg – a Magyar Tudományos Akadémia az egyes tudományterületeken tapasztalható hiányokat tudományos munkák fordításával, szerkesztésével, írásával, publikálásával célozta „kitöltetni”, e program keretében írt ki pályázatot 1877. január 31-én a magyar regénytörténeti összefoglaló

---

¹⁸ HITES 2005.

¹⁹ BÉNYEI 2019, 209.

²⁰ BEÖTHY 1886–1887.

elkészítésére.²¹ Mivel egyetlen pályaművet sem küldtek, a következő évben²² és 1879. február 2-án ismét kitzúzték a pályázatot,²³ de végül csupán egyetlen munka érkezett, a Beöthyé.²⁴ Sokatmondó, hogy a szépprózai elbeszélés történeti-poétikai vizsgálata, a hiátus felismerésén túl, mennyire kívül állt az egykorú irodalomtörténeti érdeklődés homlokterén (már Bajza nagyívű elméleti értekezése is úgy beszélt a románirodalomról, hogy konkrét vizsgálati tárgyát, ti. a magyar regényt, hiátusként regisztrálta, *A' Románköltésről*²⁵ „pontosan a majdani gyakorlat kereteit, a teljesítendő követelményeket kívánta rögzíteni”.²⁶). Beöthy szová is teszi, hogy előmunkálatok, irodalomtörténeti feldolgozások nélkül csupán a saját kutatásaira, anyaggyűjtésére támaszkodhatott, ami értelemszerűen a munka elhúzódsát vonta maga után. Tárgytörténeti primátusát már a kortárs reflexiók kiemelték.²⁷

Beöthy az értekezés első kötetében a régi magyarországi prózairodalmat tekinti át, széles perspektívával e tárgykörbe vonva a legendákat, a példázatokot, a keleti meséket, a novellákat, a históriás énekeket, az eszópuzsi meséket, a népkönyveket, valamint a lovag- és heroikus románokat. Fókuszát a XVIII. századra közelítve a szatmári béke és a testőrírók indulása közti időszakot a széppróza területének legterméketlenebb periódusaként kezeli, ahonnan kizárólag Haller László fordítói érdemei említhetők, persze a distancia szükséges hangsúlyozásával – a Bessenyei Györgyhöz, Báróczi Sándorhoz hasonló géniuszokhoz viszonyítva tevékenysége óhatatlanul ódivatúnak, marginálisnak minősül. Beöthy szerint a sok évtizedes „tespedtség” a *Kártigám* publikálásával szakadt meg. Mészáros fordításáról szólván (a cselekmény felvázolásán túl) részletesen értekezik a mű egykori népszerűségéről, a kortárs reflexiókról, a román heroikus mintáiról, az erkölcstani problematika ideologikus vonatkozásáról.²⁸ Általános koncepcionális alapvonásokat észlel a századfordulót közvetlenül megelőző időszak prózai alkotásaiban, felismervén, hogy a művek döntő részében elsősorban a(z) oktatásban, az erkölcsmesítésben, a hazafiúi nevelésben manifesztálódó) haszonelvűség érvényesül, a szórakoztató funkció (egyelőre) másodlagos.²⁹

²¹ A Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1876–77, 30.

²² A Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1877–78, 28.

²³ A Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1878–79, 24.

²⁴ GYULAI–GREGUSS–CSIKY 1879–80, 19–22.

²⁵ BAJZA 1833.

²⁶ HITES 2005, 153.

²⁷ „Nekünk magyaroknak igazi esemény; első nagyobb szabású munka, mely egy speciális irodalmi ág történetét ily kimerítően, ily vonzón és alaposan tárgyalja, a szétfolyó anyagot egy keretbe fogva, világos kultúrképet adjon, a laza kapcsokat fölmutassa, a hézagokat kitöltse s egy rendszer fonalán át világítsa meg a sivár, úttalan utat, melyen a magyar szépprózai elbeszélés ödöngött.” MIKSZÁTH 1979, 106.

²⁸ BEÖTHY 1886, 243–254.

²⁹ *Uo.*, 257–258.

Összefoglalásának második kötetében Beöthy a bécsi testőríróktól indul, Báróczival és Bessenyeivel a fókuszban. Báróczi életművében főként a fordításokban elért stilisztikai nívót, a kultivált nyelvhasználatot értékeli, párhuzamot vonva a nyelv- és stílusreform, valamint Báróczi származása közé, az erdélyi nyelvhasználatnak valamiféle ősi, kulturális, stiláris kvalitásokat tulajdonítva: „Az erdélyi előkelő világ tovább és hívebben ragaszkodott a nemzeti nyelvhez, mint a magyar. A fejedelmi udvar hagyományai, formái, nyelve nem mentek oly könnyen veszendőbe. A magyar nyelv nemcsak eredetiségét őrizte meg hívebben, hanem a művelésére való hajlamot is. A társalgás nyelve a főrangú korok jelentékeny részében is magyar lévén, udvarias szólamokban, folyamatos simaságban gyarapodott.”³⁰ Hasonló párhuzam tűnik fel Gyulainál, aki Jósika Miklós irodalmi életművében véli felfedezni az erdélyi származás, a neveltetés, a kulturális hagyományok befolyását.³¹ Beöthy átfogó kép megalkotására törekszik a korszak prózairodalmával kapcsolatban, aprólékosan foglalkozik a heroikus románok, utópiák, libertinus regények, állambölcseleti prózák, robinzonádok, levélregények, mesék, anekdoták korpuszával, a szerzők, fordítók, Báróczi Sándor, Bessenyei György, Boér Sándor, Dániel István, Gelei József, Gyarmathi Sámuel, Győrfi József, Haller László, Kazinczy Ferenc, Kónyi János, Mándi Sámuel, Őri Fülep Gábor, Szekér Joachim, Szentmiklósi Alajos, Szilágyi Márton, Zalányi Péter, Zoltán József munkálkodásával. Bessenyei értelemszerűen a *Der Amerikaner* és a *Tariménes útazása* kapcsán vonható a tárgyhoz, Beöthy mégis behatóan szól Bessenyei származásáról, tanulmányairól, bécsi pályafutásáról, eszmevilágáról, irodalmi, művelődési elképzeléseiről, amivel némiképp eltávolodik az értekezés centrális témakörétől. Módszerét a magyar prózairodalom történetének feldolgozatlansága indokolta, alap kutatások híján Beöthy gyakran biográfiai, művelődés- és eszmetörténeti adalékokkal kénytelen feltölteni a szöveget. Második kötetének utolsó harmada, a *Tariménes útazása* részletes elemzésén túl, ilyenformán általános irodalomtörténeti összefoglalóvá válik Bessenyei életművéről.

Beöthy kétkötetes opusza láthatóvá teszi, hogy az eredetiségesztétikát követő szemléleti perspektíva, a klasszikus századforduló prózairodalmát egy oszthatatlan, monolit egységként kezelve, alacsony esztétikai értékű alkotások konglomerátumaként értelmezve, hogyan minősít (le) szövegeket, teljes életműveket, hogyan konstruál értékhierarchiát eredeti (vagy eredetinek vélt) és fordítás között, miközben egyszersmind jelzi, hogy a magyarországi regénytörténet-írásban a munka publikálását követően is bőven maradtak feltáratlan területek.

---

³⁰ BEÖTHY 1887, 74.

³¹ Vö. GYULAI 1914, 413–416, CSÁSZÁR 1922, 100, SZINNYEI 1925, 150, SZERB 1931, 317–318.

Csaknem negyven esztendő telik el a következő regénytörténeti értekezés közléséig.³² Császár Elemér már a bevezetés első mondatában reflektált pozíciót vesz fel, kétséget kizáróan tisztázva művének teleologikus szemléletét,³³ miközben perspektívát nyit az európai kontextus, az antik ógörög, latin előzmények, a XVIII. századig tartó időszak prózaepikai szövegei felé. Minthogy a magyar románirodalmat tekintve a Dugonicsot megelőző időszak, az ún. „történelem-előtti korszak” főként fordításokban, idegen minták követésében realizálódik, mindaz, ami ekkoriban kerül ki a nyomdákba, gyakorlatilag marginális, fejlődéstörténeti szempontból értékelhetetlen munkának minősül, az „új magyar regénynek” ugyanis egészen eltérő esztétikai, poétikai minták szerint kell megszületnie.³⁴

Dugonics főműve, az irodalomtörténetileg is jelentős *Etelka* a kísérletezések korának nyitányaként, a semmiből teremtődés, a hirtelen szárba-szökkenés képzetait mintázó metaforikával jelenik meg Császár elbeszélésében. Anakronisztikus történeti keretére, torzításaira, a heroikus román sémarendszerét szolgai mód követő felépítésére reflektálva az értekező kétségeket támaszt a szöveg eredetiségével szemben, mondván, hogy az esztétikai kiműveltség hiánya ellehetetleníti az *Etelka* eredeti alkotásként való felfogását. Mint ilyen, a regény fejlődéstörténetében nem tarthat igényt a kezdőpont szerepére.³⁵ A voltaképpeni kísérletezés periódusa Császár szerint a XIX. század harmadik évtizedéig tart és egyértelműen visszafejlődésként ítéltetik meg. Ehhez mérten beszél az időszak szépprózai szövegeiről is, az ún. átmeneti műfajok közé sorolva a lovagrománokat, a rém- és kísértethistóriákat, a pikareszket, a robinzonádokat, s explicit megsemmisítő értékítéletet fogalmaz meg a népszerű szövegekkel kapcsolatban, „zagyvaságnak”, „selejtnek”, „értéktelen tákolmánynak”, „hitvány terméknek” minősítve valamennyit. Néhány kivételtől eltekintve minőségi előrelépés aligha tapasztalható, a korszak románirodalmának döntő része negligálásra kerül, szerepük kizárólag a széppróza széles körű megkedveltetésében, az előkészítésben határozható meg. Hogy aztán *A' Bélteky-ház* kiadásával egyszeriben, az évszázados múltra visszatekintő előzmények és

---

³² CSÁSZÁR 1922. Császár recenziói különböző értékítéleteknek adtak hangot a kötet publikálását követően. Perényi József hiánypótló munkaként tekint az értekezésre, Beöthy félsikerű, átfogó kép nélküli feldolgozása után a Császáré tekinthető az első komplex, az évtizedekkel korábban érzékelt hiátust kitöltő regénytörténeti összefoglalásnak. Vö. PERÉNYI 1922. Schöpflin Aladár már korántsem viseltet megelégedettséggel a monográfiával szemben. Azontúl, hogy az elmarasztaló, leminősítő értékítéletek problematikusak, Schöpflin az egységes szempont következetese működtetését is hiányolja: „Császár Elemér nem is igen tett kísérletet könyvében arra, hogy a fejlődésnek ezt a kialakulását megrajzolja. Az igények, melyeket önmagával szemben támaszt, sokkal szerényebbek. Nincs sem meghatározott műfajelmélete, és nincsenek fejlődéstani szempontjai sem, általában nincsenek olyan magasabb szempontjai, amelyekből nézve mint egységes folyamatot tudná ábrázolni a magyar regény történetét.” SCHÖPFLIN 1922.

³³ CSÁSZÁR 1922, 9.

³⁴ *Uo.*, 33.

³⁵ *Uo.*, 35–42.

kísérletezések után, „de tőlük jóformán függetlenül s így váratlanul”³⁶ megszülessen az első igazi magyar regény, amely már valamennyi elvárásnak megfelel: karakterábrázolása, társadalomképe hiteles, figyelmet fordít a publikumot testközelből érintő szociális, gazdasági kérdésekre és cáfolhatatlanul eredeti. Regénytörténeti mérföldkő, „ösztönző hatására megindult a magyar regényirodalom s egy évtized alatt, a harmincas évek közepétől a negyvenes évek közepéig, annyit fejlődött, olyan nagy lépést tett a tökéletesedés felé, amilyent sem azelőtt, sem azután.”³⁷

Érdeemes szólnunk két olyan feldolgozásról is, amelyek nem monografikus szinten vizsgálták szóban forgó tárgyunkat, csupán részproblémaként. Míg Szinnyei Ferenc kétkötetes novella- és regénytörténeti értekezésében az első rész foglalkozik a klasszikus századforduló prózairodalmával,³⁸ Pintér Jenő magisztrális irodalomtörténeti monográfia-sorozatának negyedik és ötödik kötetében kap helyet amaz tárgyalása.³⁹ Értelemszerűen egyikük esetében sincs szó átfogó regénytörténetről. Szinnyei értelmezésében a Jósikát megelőző időszak, a fordítások, kompilációk, átdolgozások kora, az eredetiséget számon kérő szemléletnek megfelelően „meddő korszak”, csupán a bevezetőben foglalkozik a századforduló prózairodalmával, gesztusával implicit módon érzékeltetve, hogy a korszak szövegei kívül állnak a novella- és regényirodalom alakulástörténetét meghatározó, irodalomtörténeti jelentőségű folyamaton, mindössze „áthidalták” a „megindulás” előtti „űrt”. Pintér elmondása szerint, aki gyakorlatilag mantraként ismétli elődei bírálatait, valamint a románokat érintő, egykorvult, a romlatlan olvasók félrevezetésére, a képzelet megmérgezésére, istentagadóvá nevelésre, az erkölcstelenségre vonatkozó előítéletek szólamait,⁴⁰ méltányolható prózaírói tevékenység csupán Faludi, Báróczi, Péczeli, Kazinczy és Kármán életművében tapasztalható, míg a csapnivaló magyarítások a magyar regényirodalom alakulástörténetében hatástalan alkotások. Ekként az első románsorozatok sem részesíti enyhe elbírálásában – mind Landerer Ferenc *Rózsa Szín Gyűjteményét*, mind Landerer Mihály *Téli és Nyári Könyvtárát* a „német eredetű tákolmányok” alacsony színvonalú sorozataként bírálja.⁴¹

Kétségtelen, hogy György Lajos kötete közel nyolcvan év távlatából is hasznos munka, nem feltétlenül a tartalom vonatkozásában, hanem a dolgozathoz kapcsolt annotált bibliográfia

---

³⁶ *Uo.*, 85.

³⁷ *Uo.*, 92.

³⁸ SZINNYEI 1925.

³⁹ PINTÉR 1931, PINTÉR 1932.

⁴⁰ *Uo.*, 803.

⁴¹ *Uo.*, 811.

kapcsán, amely mindmáig az egyik legrészletesebb bibliográfiai összefoglalás tárgyunkat illetően.⁴²

György esetében különösen fontos a fogalmi differencia, a „román” és a „regény” közti distinkció, a terminológiai különbségtétel ugyanis minősítések, értelmezési konstrukciók alapzataként funkcionál.⁴³ Míg a román a megelőző fázis reprezentánsaként, a regény esztétikai és poétikai értelemben is kiteljesedett jelenségként jelenik meg, így a megkülönböztetés nem csupán értékhierarchiát reprezentál, hanem a teleologikus ívet is felrajzolja. Vagyis a „román területéről” a „regény birodalmába” való átmenet csak úgy biztosítható, ha „a kitartó munkával az úttörést elvégző” román „pályafutása” előkészítő szerepben, kvázi egyszerű előzményként tételeződik. Ekként a regény „bevonulása”, a román sorsának „végzetes megpecsételődése” egy generációs, magisztrális átrendeződésként láttató metaforikával jelenik meg, úgy, mintha egy-egy irodalmi műfaj fel- vagy eltűnése egyetlen szempillantás leforgása alatt történne: „Egy-két esztendeig még erőtlenül kapkod levegő után, aztán teljesen elmerül a feledésben. Mintha halálos kor szállta volna meg, oly gyorsan ment végbe a kipusztulása.”⁴⁴ György a román időkoordinátáinak kijelölésében alkalmazkodik a konszenzuálisnak tekinthető tradícióhoz, a kezdőpontot a *Kártigám*, a végpontot az *Abafi* publikálásához kötve.

Szerzőnk a terminusokat érintő használati módokat, a román legitimációs folyamata, az olvasóközönsséggel kialakított kapcsolata körül koncipiálódó problémák tárgyalásától jut el a konkrét szövegtípusok elemzéséig. Munkamódszere erősen kifogásolható, amennyiben a kritikai szemlélet érvényesítése nélkül, gyakran az elfogult kitételeket alátámasztandó idéz a románelőszavakból, egykorú forrásokból, s irodalomtörténeti jelentőségű(nek gondolt) megállapításokat épít a vonatkozó citátumokra. A második részben a korszak népszerű szövegtípusait szemrevételezi, nem titkolva, hogy az időszak prózatermését a „kivétel nélkül elfeledett, senkitől nem olvasott, jelentéktelen románok lomtárának” tekinti.⁴⁵ Klasszifikációs modellt alakít ki, amely a „politikai és történelmi románok”, „robinzonádok és utazó románok”, „tündérrománok és keleti mesék”, „lovagrománok és kalandos történelmi”, „rémrománok, Rinaldinik, Pitavalok”, „családi és érzelműs románok” tematikus csoportok szerint épül fel. Valamennyi tematikus kategóriát részletesen elemzi, impozáns példatárat vonultatva fel, amely kétségtelenné teszi, hogy György büszkélkedhetett a legalaposabb forrásismerettel a korszak prózairodalmával kapcsolatban. Az előzmények taglalása természetesen egyetlen célt

---

⁴² GYÖRGY 1941.

⁴³ Vö. KOSELLECK 2003, 137.

⁴⁴ GYÖRGY 1941, 13.

⁴⁵ *Uo.*, 111.

szolgálhat, hogy a regény „bevonulása”, fogadtatása fényes, ünnepélyes külsőségek között történhessen meg, hogy a „valódi” kezdőpontról szemlélve a román ne legyen más, mint „visszatetszést keltő, silány, érzelmes és nem ritkán hajmeresztő könyv”.⁴⁶ Györgynél az *Abafi* kiadásának éve nem csupán mint a regény kezdőpontja, „hanem egyúttal záróköve is azoknak a kezdetleges kísérletezéseknek és bizonytalan tapogatódzásoknak, amelyek a műfajt nálunk meghonosították s közönségünket vele megbarátkoztatták.”⁴⁷

György aprólékos kutatásának tulajdonképpeni eredménye az említett bibliográfia, amely, Zsigmond Ferenc recenzió szavaival „beláthatatlan ideig” képez alapot, kiinduló teret a témával kapcsolatos vizsgálódásoknak.⁴⁸ Szavai helyénvalónak bizonyultak, hiszen a bibliográfia a közelmúltban egy online adatbázis törzsanyagává vált, amelynek tanulságai a jelen dolgozatba is beépültek.⁴⁹

Wéber Antal az utolsó, aki átfogó regénytörténeti összefoglalás megírására tett kísérletet, a korábbi monográfiákhoz képest kevés nívót kínálva.⁵⁰ Wébernél is hangsúlyos a már hagyományosnak mondható fejlődéstörténeti ív, amely a fordításoktól, a kezdeti kísérletektől a magyarításokon, átdolgozásokon keresztül az eredeti, esztétikai igényű művekig mintázza a magyarországi regénytörténetet. Ekként evidenciaként kezeli, hogy a fordítás, mivel külföldi mintákat reprezentál, önjogán nem érdemel kiemelt figyelmet, csupán az eredeti alkotásokat előkészítő kísérletként. Célkitűzésük az erős, követlen hatás elérése volt, amely kétoldalú kritikát vont maga után, míg a konzervatív egyháziak a szabados művek erkölcsromboló hatásától ódzkodtak, a literátorok „a románok belső értéktelenségét, mesterkéltségüket, túlfeszített érzelmességüket ítélték el.”⁵¹ Wéber szerint a románok tematikus, formai sokszínűsége, részint alacsony esztétikai színvonala az ún. „kísérletező bizonytalanságban” gyökerezik, „nem érvényesül egy alapvető áramlat, mely a kísérletezések irányát megszabhatná”.⁵² Szerzőnk érvként említi a külföldi minták követésének eluralkodását, az idegen hatások beáramlásával szembeni védtelenséget, a fordítások nívótlanosságát, a szerzők, fordítók képzetlenségét, az önálló mondanivaló, eredeti tematika hiányát, a moralizáló, didaktikus szemlélet gyakori dominanciáját, magyarán minden olyan (elmarasztalendő) argumentumot, amely a korábbi monográfiákban is megjelent. Wéber nagymértékű szóródást

---

⁴⁶ *Uo.*, 198–200.

⁴⁷ *Uo.*

⁴⁸ ZSIGMOND 1941.

⁴⁹ Vö. *Regények Magyarországon (1730–1836): Adatbázis 1.0.* <http://regeny-lendulet.iti.btk.mta.hu> [Letöltés: 2021. 04. 29.]

⁵⁰ WÉBER 1959.

⁵¹ *Uo.*, 27–28.

⁵² *Uo.*

lát a regény terrénumán, elavult és korszerű típusokat, fordításokat, átdolgozásokat, eredeti műveket egyaránt regisztrál, ugyanakkor az eredetiségigény egyelőre csak részlegesen, a honosításokban, az adaptált munkákban érvényesülhet. Elmondása szerint az érzékenységgel és a politikai-közéleti érdeklődéssel egy-egy villanásra, például Kármán, vagy Bessenyei esetében „a műfaj kiszabadul kezdetleges állapotából s eredeti mondanivalót, írói koncepciót produkál. Egészében véve azonban ez az irodalom inkább regény magyar nyelven, mintsem magyar regény.”⁵³ Wébernél, az elődökhöz hasonlóan szintén láthatóvá válik az általános szemléleti zsákutca, amely modern esztétikai, irodalomtörténeti szempontrendszer felől ítélkezik korábbi jelenségekről. Értekezésében tulajdonképpen Beöthy, Császár és György visszhangzik, mint a néhány esztendővel később publikált akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv, Wébertől és Pándi Páltól származó részeiben is, ahol a regénytörténeti monográfiák „tanulságait” hasznosítva szólnak a „kezdetleges prózától”, a „megelőző szépprózai vállalkozásoktól”, az „érlelő kísérletektől” a „korszakos fordulaton” keresztül vezető, a „modern regények”, a „nagy szabású koncepciók”, az „úttörő jelentőségű alkotások” megszületéséig tartó, hosszú fejlődési folyamatról.⁵⁴

A vezérelvé emelt teleologikus logikának egy pontosan felvázolható, konkrét kezdő- és végponttal rendelkező, a változás irányait érzékeltetni képes fejlődéstörténeti folyamatot kell bemutatnia, ahol a kurrens esztétikai normáknak megfelelő alkotások kerülnek felértékelésre, kiszorítva az irodalmi hagyományból a leminősítendőnek vélt műveket. Sőt, a periférikus státusz nemcsak a befogadókat tekintve konzerválta a XVIII–XIX. század vonatkozó alkotásait, érinthetetlen, a mai befogadók számára alighanem olvashatatlan „szövegemlékművekké” konzerválva őket, hanem az irodalomtörténeti tradícióban is, ti. a szövegek jelentős részével szemben fel sem merül a modern, XXI. századi irodalomértelmezői szempontok szerinti interpretáció lehetősége.⁵⁵ Sokatmondó, hogy Wéber Antal értekezése óta nem készült átfogó irodalomtörténeti érdekltségű feldolgozása a tematikának.

Munkánk kritikai reflexióval viseltet a korábbi szakirodalom vonatkozó kitételeihez, konklúzióihoz, főként a teleologikus nagyelbeszélés, az eredetiségesztétikából következő negatív értékítéletek vonatkozásában. Szemléletét tekintve azokhoz a kései munkákhoz közelít, amelyek (már) nem egy átfogó regénytörténet igényével léptek fel, inkább egy-egy részterületre fókuszáltak, s kritikusan viszonyultak a szakirodalom vonatkozó alapvonásaihoz. Bíró Ferenc

---

⁵³ *Uo.*, 223.

⁵⁴ SÖTÉR 1965, 59–64, 495–513.

⁵⁵ TAKÁTS 2000, 51–52.

korszakmonográfiájának,⁵⁶ Szajbély Mihály kritikátörténeti értekezésének kapcsolódó fejezetében,⁵⁷ Bódi Katalin az érzékeny napló- és levélregény, valamint a heroida történeti-poétikai háttérét,⁵⁸ Hites Sándor Jósika Miklós életművét vizsgáló értekezésében,⁵⁹ vagy Labádi Gergely a XVIII–XIX. századi románok történeti-poétikai, filológiai-textológiai, szövegszociológiai kérdéseivel foglalkozó tanulmányaiban⁶⁰ egyaránt reflektál a XIX–XX. századi összefoglalások szemléleti rövidzárataira, tudatosan megszakítva a teleologikus logikát, az eredetiségesztétikát követő interpretációs praxis reflektálatlan tovább-hagyományozódását. Mindezek elméleti-módszertani reflexivitásra is készítenek, tudván, hogy a véglegesnek vélt irodalomtörténeti értékítéletek az értelmezői tendenciák, értékrendek változásával módosulhatnak, szerzők, (élet)művek minősítése átértékelődhet.⁶¹

1.2. Lehetséges perspektívák

1.2.1. Szempontok keresztmetszetében

Dolgozatunk a klasszikus századforduló románkorpuszának leírására tesz kísérletet, a maga műfaji, narrato-poétikai mintázataival, eszmetörténeti vonatkozásaival, olvasástörténeti, társadalomtörténeti kontextusaival, a műfaj korai alakulástörténetéhez a *népszerűség* jelensége felől közelítve, amelyet egy *pragmatikus átrendeződési folyamat* szerint gondol el.

Köztudomású, hogy a népszerűség, a siker azoknak a jelenségeknek a sorába tartozik, amelyek komplexitása nehezen átlátható.⁶² Eredendően pszichológiai, szociológiai változókat, az irodalom vonatkozásában műfaji mintákat, poétikai, retorikai, stilisztikai alakzatokat, s nem utolsósorban könyvkiadói, könyvkereskedői érdekeltségeket, kiadópolitikai megfontolásokat integrál.⁶³ Ahhoz, hogy láthatóvá tehesük a népszerűség, a siker eredendően amorf kategóriájának, jelenségének képlékeny, több (irodalmi, társadalmi) aspektust is integráló viszonylagosságát, s mint komplex fogalom jelentéseggyüttesének árnyalatait, összetett elméleti szempontrendszerrel kell kialakítanunk, amely irodalomszociológiai, kultúrantropológiai,

---

⁵⁶ BÍRÓ 1998, 189–222.

⁵⁷ SZAJBÉLY 2001, 159–191.

⁵⁸ BÓDI 2010.

⁵⁹ HITES 2008.

⁶⁰ LABÁDI 2009, LABÁDI 2011, LABÁDI 2012b, LABÁDI 2014a, LABÁDI 2014b, LABÁDI 2014c, LABÁDI–BALÁZS 2014, LABÁDI 2016a, LABÁDI 2016b.

⁶¹ IMRE 2000, 51, SZILÁGYI 2020.

⁶² VÁRINÉ 1999, 17.

⁶³ *Uo.*

társadalomtörténeti és recepcióesztétikai megközelítéseket is indokoltá tesz. A népszerűség jelenségéhez való közelítés ugyanis előfeltételként igényli a (kísérleti) vizsgálat alá vont szövegcsoporthoz alakulás- és fogadtatástörténetében „szerepet vállaló” tényezők, hatások számbavételét és értelmezését. Következtetéseink azonban csak részlegesen lehetnek. Amennyiben a klasszikus századforduló prózairodalmának egykorú népszerűségét igyekszünk megragadni, úgy annak belátása is szükségszerű, hogy a jelenség tisztán irodalomszociológiai megközelítése elégtelen. Habár a rendelkezésünkre álló források lehetővé teszik óvatos konklúziók megfogalmazását, a népszerűség komplexitását, XVIII–XIX. századi hatásmechanizmusait a szociológiai szempontrendszer hiátusai következtében csupán korlátozottan tudjuk értelmezni.

Tekintve, hogy a korszakban eltérő karakterű, a népszerűséget célzó, egyszersmind a szövegművek létrehozását, variálódását, poétikai módosulásait, valamint az eszmei-ideológiai mintázatok integrálását egyaránt katalizáló stratégiák léptek működésbe, a regények narratopoétikai szempontú (az elbeszélői formákat, közlésmódokat, a világteremtést, a nyelvi utalásrendszert, a narratív technikákat, a transztextuális kapcsolódásokat érintő) elemzése inspiratív felismerésekhez vezet(het) az értekezés gondolatmenetére nézve. Artikulálható egy-egy konkrét szövegtípus alakulástörténete (genezise, formálódása, ismétlődése, „elhalása”) a korabeli magyar nyelvű prózairodalom közegében; feltárható, miként funkcionál narratívaszervező-elvként az erkölcsnemesítést, az identitásképződést, a hazafiúi nevelést mintázó *ideologikum*, hogyan közvetítik a diszkurzív elbeszélői szövegek, reflektív szereplői hangok az olvasóközönség kultiválását és mulatságát (*utile et dulce*) egyaránt szolgáló mondanivalót; belátható, miképpen befolyásolta a poétikai szerkezet módosítását egyes románok esetében a társadalmi-kulturális kontextus.

Előfeltevésünk szerint az átrendeződés alakulástörténetként való értelmezésével elkerülhető a teleologikus célelvőség, hiszen a műfaj történeti eseményeket, az irodalom mutábilisát nem fejlődésként szemléli, az alapvető jelentőségű folytonosságok mellett az „időszerűtlen”, anakronisztikus minőségű jelenségeket is figyelembe veszi.⁶⁴ „Adott műfaj művelésének rövidebb-hosszabb állandósága vagy átalakulása, rendszereik kiépítése, renoválása, sorvadása-pusztulása mellett a különböző léptékű szinkron metszetekben tekintettel kell lenni csomópontokra, közös metszetre, törésekre, váratlan egyedi innovációkra, eleve funkciótlan vagy önmagukat túlélő, esetenként újra aktualizálódó zárványokra, a »túlírás« önfelszámoló, kiüresítő hatására (nem mindig azok egy műfaj nagy pillanatait, amikor sokan

---

⁶⁴ IMRE 1996, 46.

művelik).⁶⁵ Habár a hazai adaptációk, magyarítások elválaszthatatlanok a nyugat-európai eredetű előzményszövegektől, a nyelvi-irodalmi áthonosítás során a magyarországi olvasóközönség elvárásaihoz, felvevőképességéhez, a „használatbavétel” körülményeihez igazodtak a szuverén szerzői intenciókon keresztül, ilyenformán nem hagyható figyelmen kívül, hogy egyes műfajok művelői milyen célokat tűztek ki, ezekből melyek valósultak meg, kik voltak a konkrét szövegtípusok megszólítottjai, s kik a befogadói.⁶⁶ Minden műfaji mintázat, szerzői-fordítói technika, szövegszervező eljárás, s ezek szisztematikus ismétlődése kiműveli a közönséget a szövegtípus olvasására, befogadására, elősegíti az olvasói figyelem koncentrációját.⁶⁷ Ámbár a műfajt tárgyazó diskurzusok sok évtizedes történetében a fogalom operativitását sokszor kétségbe vonták, a klasszikus, normatív, illetve a strukturalista műfajelméletek kritikái alapján, a műfajiság problémái nem kerültek ki az irodalomtudomány érdeklődéséből, „hiszen a műfajfelszámoló elgondolások, a műfaji határátlépések, hibriditások irodalmi gyakorlatai és értelmezői vizsgálatai minden jel szerint megkerülhetetlen fogódzói maradnak az irodalomról való gondolkodásnak”.⁶⁸ Rugalmas, az értelmezői prekonceptiók szerint változó, folyamatosan újrarendeződő fogalma manapság is működőképesnek tekinthető, a modern megközelítések számára is nélkülözhetetlen szempont.⁶⁹ Használhatósága az alábbiakban a textuális és kontextuális tényezők egyenrangú figyelembevételén,⁷⁰ a népszerűség műfajtörténeti vonatkozásainak értelmezésén keresztül tehető próbára.

Célkitűzéséhez tehát a dolgozat egy komplex szempontrendszer, az irodalomszociológia, a történeti-poétika és a műfajtörténet keresztmetszetében elgondolt szemléleti távlat szerint közelít. Szerkezete az ideologikus-funkcionális-pragmatikus vezérfogalmak szerint rendeződik, akképpen, hogy az egyes szövegműveket az eszmei érdekeltségű, társadalmi világgépet, nézetrendszert közvetítő *ideologikus*; az oktató-nevelő, pedagógiai rendeltetésű *funkcionális*; vagy a kiadást üzleti organizációként elgondoló, az eladhatóságot, az olvasóközönség közvetlen megszólítását célzó, a népszerű művek kiadásában anyagi hasznot remélő *pragmatikus* elv hívta életre. Fontos megjegyeznünk, hogy egyik szempont sem tekinthető kizárólagosnak, a rendezőelvek gyakori egymásba csúsítása, kontaminálódása tapasztalható, egyes románok akár mindhárom kritériumnak megfelelhetnek, azonkívül a XIX. század első évtizedeiben az ideologikus és a funkcionális elképzelések szerint

---

⁶⁵ HITES 2011a, 143.

⁶⁶ *Uo.*, 133.

⁶⁷ Vö. IMRE 1996, 38.

⁶⁸ SZÁVAI–Z. VARGA 2016, 347–348.

⁶⁹ IMRE 1996, 25, 33, JENEY 2016, 355, BODROGI 2018, 300–301.

⁷⁰ HITES 2011a, 137.

formált szövegek esetében is a szórakoztatás célzatának előtérbe kerülése lesz jellemző. Mindazonáltal a szövegművek geneziséjét és értékhangsúlyait tekintve működőképes lehet a hármas csoportosítás. Hogy a románok népszerűségének mediális kontextusa, kiadási feltételrendszere is bemérhető legyen, elengedhetetlen optimális képet alkotnunk a kortárs kiadói-kereskedelmi logika stratégiáiról, operacionalizálási kísérleteiről, a propagálási, népszerűsítési gyakorlatairól.

Noha csak részben feleltethető meg az egyes kategóriáknak, az érzékeny napló- és levélregény pozicionálása, mivel mind az ideologikus, mind a pragmatikus távlatból szemlélhető, szélesebb kontextust igényel. A szóban forgó szövegműveket nem az irodalomtörténet-írásban szokványosnak tekinthető érzékenységszöveg-diskurzus, vagy a csinosodás-program felől olvasom, hanem olyan nézőszögből, ahonnan valószínűsíthetően a kortársak is olvasták: szerelmes históriaként. Előfeltevésem szerint az érzékeny levélregények egy tágabb műfaji kontextusba, a szerelmes románok korpuszába integrálódnak. A szerelem legbensőségesebb tapasztalatának bemutatására ugyanis elégtelennek bizonyult a személytelen, egyes szám harmadik személyű elbeszélés, a lélektani részletezést csak egy személyesebb énelbeszélői forma tette lehetővé, naplóban, avagy levélben. Poétikai szempontból tehát az érzékeny levélregények nívója, hogy egy külső elbeszélő közvetítő szövege nélkül maguk a szereplők beszélnek belső érzelmvilágukról, tehát eredendően hasonlóan szórakoztatásra, mulatságra szánt románok voltak, mint a többi elemzett szövegtípus. Amiben a levélregények mégis többletet jelentettek, hogy a szövegek egyszersmind a nyugat-európai érzékenységet is közvetítették, ami alapján az irodalomtörténeti kutatások kiemelt figyelmet szenteltek ezeknek a szövegeknek. Vizsgálódásra nem feltétlenül a prózairodalom, sokkal inkább az érzékenység kontextusában érdemesítették Kazinczy, Kármán vagy Kisfaludy szövegeit. Készülő elemzésemben a szerelmes románok altípusaként kezelt levélregényeket igyekszem eredeti közegükben tárgyalni.⁷¹

---

⁷¹ Az alábbiakban mindössze utalásszinten szerepel az érzékeny napló- és levélregények elemzésének szempontja, ami a jelen disszertáció monográfiává alakítása során épül be végleges formában.

2. TEXTUSOK, TEMATIKÁK (AZ IDEOLOGIKUS TÁVLAT)

Minthogy a disszertáció címbe emeli a népszerűség kérdéskörét, a jelenség boncolgatását célravezetőnek tűnik két, a korszak irodalmi viszonyaihoz mérten sikerszövegnek tekinthető román szemrevételezésével kezdeni. Persze önkényes(nek tűnhet), alighanem vitatható kutatói döntés csupán két szövegen keresztül bemérni az idetartozó alkotások népszerűségét, mindazonáltal előrebecsátandó, hogy reprezentatív példáink, a szakirodalomban gyakran szuperlatívuszok társaságában tárgyalt *Kártigám* és *Etelka* elemzésével láthatóvá tehető az ideologikus mintázatok vezérelvként, „siker-mintaként”⁷² való működ(tet)ése. Mészáros Ignác és Dugonics András szövegeire a századfordulót megelőző évtizedek legnépszerűbb alkotásaiként tekint az irodalomtörténet-írás, az ideologikus vonatkozásokat (is) érintő kortárs megnyilatkozások kontextualizálása nélkül azonban e népszerűség aligha értelmezhető. Párhuzamba állításuk, hasonlatosságaik, különbözőségeik regisztrálása (egy heterogén szempontrendszer keresztmetszetében) nem elhanyagolandó, ha a korszak prózájára (hovatovább a hipotetikusan elgondolt átmenet szimbolikus kezdetére) vonatkozó általánosabb következtetésekre törekszünk.

2.1. Kártigámnak emlékezetes történetei (heroikus mintázatok)

2.1.1. Hagyatékrevízió

Mészáros Ignác elsőként publikált fordításának korabeli népszerűsége alaptételként rögzült az irodalomtörténetben. Noha a megszólalások rendre megerősítik a *Kártigám* népszerűségének tényét, egyszersmind egy jóindulatú leminősítést is megfogalmaznak, figyelmeztetve, hogy „csupán” egy románról van szó. E kétosztatú diskurzus, habár reflektálatlanul örökítődik az

---

⁷² Minden kultúrában, társadalomban kialakulnak az ún. siker-minták, megkülönböztethetők „az adott kultúrában előírt/elvart céloknak és a megvalósulásukat elősegítő viselkedés” normái, alapsémái. VÁRINÉ 1999, 22.

irodalomtörténeti hagyományban, egy látványos értelmezési konstrukció eredményeként született meg, amely egy irodalmi (nyelvi, stilisztikai) paradigmaváltás kazinczyánus képzetében nyer értelmet. E váltás első lépését Kazinczy elképzelésében az 1789-ben publikált *Bácsmegyey öszve-szedett levelei* jelzi, amelynek elvi alapzatát a Báróczi Sándorra történő hivatkozás, a mintakövetés deklaratív kinyilatkoztatása képezi. Mivel Báróczi irodalmi tevékenységét egykoron elhomályosította Mészáros népszerűsége, Kazinczyra mint „hű tanítványra” hárul a feladat, hogy felmutassa Báróczi (f)első(bb)ségét Mészárossal, s egykori népszerűségével szemben. Kazinczy célkitűzése a kontinuitás felmutatásával egy stabil hivatkozási pont megteremtése, márpedig ehhez Báróczi irodalmi tekintélyének „rehabilitálására” van szükség. Gesztusával utólagos „elégtételt” kíván szolgáltatni mesterének, óhatatlanul átértelmezve a Báróczi „tündöklésére” árnyékot vető szerzők és művek megítélését. Ismét „ő az ítélkező, neki van joga bebocsátani és kizárni szerzőket és szövegeket a kánonból”,⁷³ kanonizációs elképzeléseivel ugyanis nem férhetnek össze a Mészáros Ignác típusú szerzők, s a *Kártigám* típusú szövegek. Ez a gondosan megmunkált narratíva és kánonelképzelés a *Kártigám* jelentőségét idővel határozottan a feledés homályába utalja: a *Bácsmegyey öszve-szedett levelei* (helyi értékű) sikerével Kazinczy elérte azt, ami Báróczinak nem sikerült.⁷⁴ E markáns (jórészt csak Kazinczy gondolkodásában hangsúlyos) ellentét koncepciózus, évtizedeken át munkált, s a kánonteremtés összefüggéseiben értelmezhető elgondolása az író önéletrajzi emlékezésiben kap végleges formát, melynek lényege a *Kártigámra* jellemző elbeszélői stílus, nyelvezet és ízlés a sajátjával történő leváltása. Önéletrajzaiba foglalt *Kártigám*-reminiszenciái, az állandósult szószerkezetek és tipikus minősítő jelzők nem csupán Kazinczy személyes ízlésprincípiumait szemléltetik, hanem az általa preferált szerzők, elsődlegesen Báróczi munkásságának explikálásán keresztül felerősítik a *Kártigám*-olvasóktól való tudatos elhatárolódást is. Végérvényesnek tekintett, *ex cathedra* jellegű kinyilatkoztatásaiban Báróczi neve értékképző funkcióbba lép, egyértelműen reprezentálva a Báróczi és Mészáros közötti értékhierarchiát. Emlékállítása előbb a Hazai 's Külföldi Tudósításokban publikált nekrológban,⁷⁵ később ennek kiegészített, tanulmányi bővített változatában, majd Báróczi műveinek nyolckötetes kiadásában érte el csúcspontját.⁷⁶

---

⁷³ HÁSZ-FEHÉR 2000a, 40.

⁷⁴ Borbély Szilárd figyelmeztetése szerint a *Bácsmegyey öszve-szedett levelei* sikerének tényét távolságtartással érdemes kezelni, hiszen a jelenségre vonatkozó reflexiók többsége Kazinczytól származik. „Ezért nem ítéltető meg tárgyszerűen a *Bácsmegyey* korabeli fogadtatása, mivel Kazinczy elfogult visszaemlékezése lett az alapja azoknak a Toldytól induló irodalomtörténeti konstrukcióknak, amelyek a magyar regény történetét a Mészáros Ignác *Kártigám*-ját követően a *Bácsmegyey* első kiadására építik fel”. KAZINCZY 2009, 787. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

⁷⁵ KAZINCZY 1810, 195–198.

⁷⁶ Vö. MEZEI 1998, passim.

Kazinczy fiatalkori élményeinek „áthangszerelését” lényegében kettős célkitűzés motiválta. Elsősorban személyes esztétikai, ízlésbeli kompetenciájának felmutatásán munkálkodott, amely összeférhetetlen a *Kártigám* és a hasonló populáris szövegek kedvelésével. Másodsorban a literatúra ízlésmeghatározó szerepének átrendezésével kísérletezett egy paradigmátikus váltás keretei között. Minthogy Kazinczy törekvései a saját ízlésprincípiumain keresztül, a kánonteremtés összefüggéseiben válnak értelmezhetővé, e szerepet Mészárosról Báróczira, ennek „utódként” pedig magára kívánta áthelyezni. E kazinczyánus értelmezési konstrukció alapvetően öncélú indíttatásból, személyes vonatkozásban és esztétikai szempontrendszer szerint interpretálta a *Kártigám* népszerűségét, egyszersmind a populáris művekhez fűződő viszony későbbi alakulását is mintázva.⁷⁷

Kazinczy értékítélete hosszú évtizedekre megalapozta a *Kártigámmal* kapcsolatos irodalomtörténeti diskurzust, reflektálatlan formában örökítve tovább megnyilatkozásait, elhomályosítva a regény népszerűségére vonatkozó egyéb szövegeket. Gyakran hangzik el a szakirodalomban, hogy a szöveg közkedveltsége explicit nemtetszést váltott ki számos kortárs literátorból. Bessenyei például gúnyal emlegeti, hogy míg a görög–latin auktorok munkáiból és a *Kártigám* köteteiből ezerszámra találhatók példányok országszerte, addig az általa preferált filozófiai szövegekkel, például Locke munkáival alig találkozni.⁷⁸ Testtörtársa, Barcsay Ábrahám a szöveg sikerületlen magyarságán méltatlankodik Orczy Lőrínchez írott levelében,⁷⁹ kétségbe vonva annak létjogosultságát is, ellentétbe állítva Báróczi Marmontel-fordításával, amelyet a nemzeti kultúrát gazdagító „ajándéknak” tekint.⁸⁰ Hogy Kazinczy előtt mennyire volt ismeretes Barcsay szóban forgó állásfoglalása, nem tudjuk.

Mielőtt azonban úgy tűnhetne, hogy a *Kártigám* sikertörténete csupán a kazinczyánus konstrukció átvétele, vessünk egy pillantást azokra a korabeli forrásokra, amelyek tárgyilagosabb formában, előítélet-mentesen viszonyultak Mészáros fordításához.⁸¹

---

⁷⁷ Bővebben: BÉRES 2018, 19–27.

⁷⁸ „Meny egyik Ország széliről, a másíkg, köszönd meg ha négy *Lokot* tanálsz; úgy de ellenbe lelsz *Virgiliust*, *Homerust*, *Kemény Jánost*, *Kárdigant* [sic!] ezeret is.” BESSENYEI 1983, 374. Vö. KÓKAY 1997a, 227.

⁷⁹ „Most jut eszembe hogy minap Posenbol Landerer Uram Kedveskedésibül bizonyos *Kártigám* Török Kis Aszszony történetit nyomtatásba vettem. Ottis hadtam B. Készi szomszédomnak mert igen izetlen magyarságúnak láttzat lenni”. Barcsay Ábrahám – Orczy Lőrínchez, 1773. augusztus 9. = EGYED 2001, 96.

⁸⁰ „Báróczi Marmontelt, és a *Moralische Briefe zur Bildung des Herzens* Magyar világunknak ajándékozta: minden órán várom.” Barcsay Ábrahám – Orczy Lőrínchez, 1775. augusztus 12. = EGYED 2001, 121. Vö. EGYED 1995, 115.

⁸¹ Forrása a Menander álnév alatt publikáló David Christian Walther regénye. Vö. MENANDER 1723. Ennek előzménye vélhetően Johann Leonhard Rost (1688–1727) Meletaon álnév alatt publikált műve: MELETAON 1710.

Tudomásunk van kollégiumi könyvállományban, pesti,⁸² győri⁸³ olvasókabinetben, egyházi (Androvics Miklós)⁸⁴ és világi (Mogyoróssy János,⁸⁵ Steffanics József)⁸⁶ magánkönyvtárakban található példányokról. Mészáros szövege három Landerer-féle, a szerző által autorizált kiadást ért meg,⁸⁷ továbbá egy negyedik (időrendben második) kolozsvári edíciót, bár ennek esetében felmerül a kalózkiadás lehetősége.⁸⁸ Noha a korszakban a hírlapok még viszonylag kevés ismertetést közölnek, a Magyar Hírmondó 1781. április 11-i cikke lelkesedéssel tudósít a *Kártigám* újbóli kiadásáról, reflektálva az újabb s újabb edíciókat életre hívó népszerűsége. Az 1780-as kiadás érdemei között említi, hogy az javított, kiegészített változatban, a szövegben található énekekhez kapcsolódó kottákkal került a nyilvánosság elé: „Ritka szerentse az, hogy a Magyar Tudósoknak könyveik több ízben újonnan ki-nyomtattassanak. E szerentsével méltán ditsekedhetik Bodó-Bári és Nagy-Lutséi *Mészáros Ignátz Uram*; kinek *Kártigám* nevet viselő jeles költeményű könyvét úgy annyira meg-kedvellették a Magyarok, hogy az 1772dik esztendőől fogva, mellybenn leg-először világ eleibe botsáttatott, újra két ízben vétetett a nyomtató sajtó alá: úgy-mint Kolozsváratt 1778bann és Kassán 1780bann. Ezen utólb említettett másod rendbéli Posoni vagy-is Kassai nyomtatás, az előbbieneket sokkal fellyül haladja; mivel azt, az Iró mint-egygy újontan munkába vette, sok helyekenn jobbítgatta, tsínosította, tóldozgatta, s az énekeknek nótáival-is bővítette. Ennek elejébe függesztett előljáró beszéde végénn más nevezetesebb kész munkáival-is bíztatja az Hazát. Tiszta szívből óhajtjuk, hogy ezek-is világra jövénn, olly kedvet találjanak mindenek előtt, mint amaz első munkája.”⁸⁹

---

⁸² Mosóczi Institoris Gábor katalógusa a különféle románokat, köztük a *Kártigámot* egy heterogén csoportban, az ún. *Külömbféle Krónikák, Történetek, Históriaik, Románok, Orvosi 's más elegyes Könyvek* között tünteti fel. Vö. LÉCES 1959, 345–356.

⁸³ „Győrben is, a’ hol pedig már inkább el sógorosodtak Hazánkfiak, mint másútt, igen mohon kapják a’ Magyar Könyvek’ olvasását. Melly öröm, midőn az ide való Könyv Tárháztáskában, ez, *Kasszandrát*, amaz, *Jungnak* éjtszakáit; egy Magyar Nimfa az *érzékeny Leveleket*, más *Kartigámot*, vagy *Révaynak* tsiklandoztató hivsággal fűszerszámozott Énekeit kéri és kapja olvasásra.” HMNT, 1790. jan. 15., 67. [Kiemelések az eredetiben – B. N.] Vö. KÓKAY 1957, 271–275.

⁸⁴ Vö. BITSKEY 1974, 325–331.

⁸⁵ Vö. DUSNOKI 1992, 227–238.

⁸⁶ Vö. SIMON 2020, 107–108.

⁸⁷ 1772¹, 1780², 1795³.

⁸⁸ A szakirodalom nem jutott egyértelmű konszenzusra a kalózkiadás lehetőségével kapcsolatban. May István Mészáros Ignác Mária Teréziához intézett, a szerzői díjjal és a kalózkiadásokkal foglalkozó kérvénye alapján arra következtet, hogy a Kollmann József Ferenc kiadásában megjelent kolozsvári edíció vélhetően a szerző tudomása és engedélye nélkül jelent meg. Vö. MAY 1971, 328–330. Korábban a kérdést vizsgálva Trócsányi Zoltán más álláspontra jut: TRÓCSÁNYI 1956, 244–246.

⁸⁹ Magyar Hírmondó, 1781. ápr. 11., 228–229. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

Hamarosan elkészül szlovák,⁹⁰ később román⁹¹ nyelvű fordítása, rövidített változatai pedig a XIX. század derekán ponyvakiadványként⁹² is megjelennek.⁹³ Kazinczy szerint Batsányi valósággal imádta,⁹⁴ kettejük viszonyának kontextusában azonban e lelkesedés említése pejoratív mellézköngéket is hordoz. Batsányi Báróczihoz írt, a Magyar Museumban publikált levelében nevezetes íróként utal Mészárosra,⁹⁵ Ányos Pál több episztolában is elragadtatással nyilatkozik a regényről.⁹⁶ Ányos és Mészáros kapcsolatáról csupán a vonatkozó episztolákon keresztül vannak ismereteink, ennek első nyoma az Ányostól írt 1779. szeptember 1-én keltezett költői levél. Később hangzatos, Sándor herceg és Krisztina szerelmi történetének kulcsmozzanataira reflektáló költeményt intéz Mészároshoz,⁹⁷ amelyet álnéven (Dobokai Sárközi István) nyomtattak ki a *Kártigám* második kiadásában. Ebben félre nem érthető módon utal Mészáros szövegének népszerűségére, az olvasóközönség elragadtatására: „Méltán ditsekedhetz tollad erejéről / Mert borostyánt kaptál nemzeted szivéről”.⁹⁸ Mivel kevés szövegforrással rendelkezünk a román népszerűségét illető korabeli reflexiókról, Ányos köszöntő költeménye kivételes, jóllehet természetes módon átpoétizált dokumentuma a *Kártigám* olvasottságának. Csokonai is bizonyosan ismerte a *Kártigámot*, műveiben találunk utalást rá,⁹⁹ Kölcsey *A' vadászlakban* említi,¹⁰⁰ Petőfi soraiban mint a maradi ízlés reprezentánsa jelenik meg.¹⁰¹ Déryné Széppataki Róza visszaemlékezéseiben említi a *Kártigám* fiatalkori olvasásának örömeit,¹⁰² Éjszaki Károly egy cselédlány felolvasásából ismerkedik meg Mészáros fordításával,¹⁰³ míg Fáy András emlékirataiban a kazinczyánus szemlélet

⁹⁰ Szlovák fordítása: SEMIAN 1790. Vö. CSANDA 1986, 154–161.

⁹¹ Román fordítása: [BARAC] 1845. [Kéziratban maradt. – B. N.]

⁹² Ponyvakiadások: *Beglerbég* 1873, *Beglerbég* 1897.

⁹³ Vö. MAY 1966, 4.

⁹⁴ Kazinczy Ferenc – Szemere Pálhoz, Széphalom, 1817. május 7. = KAZLEV, XV/3428, 182–183.

⁹⁵ Vö. DEBRECZENI 2004, 65.

⁹⁶ Vö. LABÁDI 2012a, 256, 258, 259–260, 296.

⁹⁷ *Uo.*, 297–298. Vö. MÉSZÁROS 1780, [11–12.]

⁹⁸ LABÁDI 2012a, 298.

⁹⁹ Vö. CSOKONAI 1978, 7, CSOKONAI 1990, 119, 135.

¹⁰⁰ „Rimai kiüríté a' poharat, szemével végig futá a' társaságot, Andaházira mosolygott, és szóla: »tudok egy szép történetecskét, érzékenyt: mint Kártigám Kisasszony historiája.«” KÖLCSEY 1998, 71. Devescovi Balázs hívta fel rá a figyelmet, hogy a novella több ponton is hangsúlyosan igyekszik elkülöníteni magát a románirodalomtól. Vö. DEVESCOVI 2003, 375–377.

¹⁰¹ „Könyvtára van szobája ablakán. / A könyvtár dísze Szigvárt, Kártigám.” PETŐFI 2005, 156. Nem véletlenül került mottóként Margócsy István *Szigvárt*-tanulmánya elé. Vö. MARGÓCSY 1998, 655.

¹⁰² „Hol vegyek szép könyvet? Elmentem a postamesterhez, gondoltam, annak kell könyvének lenni. Kaptam is, és ki volt boldogabb, mint én: *Kártigámot* és *Erbiát*. Ó istenem! hogy elsírtam fölöttök.” DÉRYNÉ 1955, 52. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

¹⁰³ „Nagyanyám belső cseléde Kocsi N. Zsuzsi egy nagy és módos falu jegyzőjének leánya volt; apja jó módban lehetett, mert könyveket szerzett, de jól is élhetett, mert halála után leányára e könyveken kívül alig maradt örökség. [...] Ezen – szolgálatba menni kényszerült – K. N. Zsuzsit szemelte ki sorsom, hogy nemtóm, mentő angyalom legyen. Idősebb volt nálam, ügyesebb is, cselekvőbb is, s mi több: értelmes, ügyes felolvasó, és dolgai felől erre bőven volt érkezése. Egymás után szedte elő öröksége tárgyait, melyek az addigi magyar irodalom termékei voltak. Mídon sokára mindannyin átment, kezdte előlről; én és öcsém, utóbb pajtásaink, kettő-három, sőt

továbbélésének egyik konkrét esete mutatkozik meg.¹⁰⁴ Hatása felfedezhető a későbbi szerzőnemzedék több alkotásában: a recepció Dugonics András, Szekér Joachim, Guzmics Izidor, Pálffy Sámuel szövegeiben mutatható ki.¹⁰⁵ Több évtizedes „tündöklése” a fennmaradt forrásokat tekintve a XIX. század közepéig tart.

Mészáros feltételezhetően tudatosan reflektál a *Kártigám* kelendőségére, amikor a második kiadás előszavában a szöveg népszerűségére, olvasottságára hivatkozik, bízván abban, hogy a második edíció hasonló érdeklődésre számíthat az olvasóközönség körében: „Hogy e’ munkámat első ki-adásában a’ kegyes Hazánk annyi hajlandósággal méltóztatott fel-venni, hogy ennek bizonyításával annak jeles számú első nyomtatásbéli példai kevés esztendők alatt el-keltek légyen, valaminthogy ebből azt itélhetem, hogy a’ második nyomtatásban-is a’ Nemes Hazánknek tekintete eleibe jönni merészselhet, úgy e’ jutalmát arra fordított fáradságomnak, és reá tett költségemnek veszem örökös, és illendő háladatossággal. Mellyet-is tehát hogy nem különben, mint valamelly szép Magyar öltözetet néminémü ékességgel, vagy him-varrással ki-várva kellemetesebben a’ mostani Világnak vizsgálódó szemei eleibe állítanám, újobban meg-olvastam, imitt amott ítéletem szerint talámtán jobban tetszendő magyarázatokkal meg-jobbitottam; az énekeknek tulajdonos notáit-is hozzá tettem, és a’ történethez illő rövid erköltsi tanítással fejesztem-be fő rendre vitt szerentséjét KÁRTIGÁMNAK. Tselekedtem ezt a’ köz mulatságnak kedvéért, és annak-is, a’ ki ezt-is sajtója alá vévén, Hazánkat naponkint annyi egyéb szép, hasznos, és újságos nyomtatásával örvendezteti, ditséretes buzgóságáért. Tellyes reménységgel vagyok, Kegyes Olvasó! hogy e’ második ki-adásában-is munkámat azon kegyességgel fogod mértékelni, mellyel az elsőt. Ha ezt tapasztalom, úgy fogom más nevezetesebb kész munkáimmal az időnek és szerentsének engedelme szerint tovább-is kedvedet, és hasznodat keresni.”¹⁰⁶

---

többen hallgatói voltunk. Nem tudom elmondani a Zsuska által felolvasott művek íróit és címeit; – ezzel nem igen törődtem, a regény meséje érdekelt főképp, – minél erősebben bonyolódott, s minél igazságszolgáltatóbb volt a vége, annál jobban tetszett. Mindezek, lévén regényszerűek, nagyobbára érdekes, sőt nagyszerű dolgoknak tetszettek, de azért hatásuk nem volt tartós, az utóbbi elmosta az előzőnek hatását. Legtöbbje *Dugonics* műve volt, egyesek *Barótié*, *Bacsányié*, *Mészáros Ignácé*; cím szerint, a mennyire emlékezem, a következők: *Trója veszedelme*, *Etelka*, *Az arany karpereczek*, *Jolánka*, *Kártigám*, *Herfort és Klárka*, egypár németből fordított regény, melyekből részletekre ma is emlékezem, de címükre nem.” GYALUI [1902], 11–12. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

¹⁰⁴ „Az akkor magyar szépirodalom szűk-kevés anyagot és formát szolgáltatott az aestheticai ízlés képzésére. A critica is inkább csak nyelvünk grammaticája körül forgott. *Gyöngyösi*, *Dugonics*, *Báróczy*, *Péczeley*, *Gvadányi* és *Mátyási* munkáik, *Kártigám*, *Argirus*, *Kassandra*, *Szigvárt*, s még egypár más regények képeztek nagy részben a magyar szépirodalmi olvasmányt; de nemesebb aestheticai szikrákat egyedül a magyar »Orpheus«, »Minerva«, »Muzeum« folyóiratok s KAZINCZY FERENC dolgozatai és fordításai ébreszthettek az ifjúságnál.” Közli: HÁSZ-FEHÉR 2000b, 248. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

¹⁰⁵ MAY 1974, 215–221.

¹⁰⁶ MÉSZÁROS 1780, [5–6.]

Mészáros érvelésében – illeszkedve az előszó vonatkozó kitételeihez – az erkölcsi tanítás a „közmulatság”, vagyis a szórakoztatás funkcióját igyekszik magára öltetni. Általában jellemző a korszak literátoraira, különösképpen a románok szerzőire, hogy reflektív előszavakban, dedikációkban igyekeznek felmutatni alkotásuk didaktikus vonatkozásait, történetük erkölcsnemesítő szándékát. Mészáros a *Kártigám* erkölcsi célzatosságára nem csupán a szöveg paratextusaiban tesz figyelemfelkeltő megjegyzéseket, hanem későbbi műveiben is reflektál legmeghatározóbbnak tekintett alkotására. Utólag a *Montier asszony' levelei* előszavában teszi reflexió tárgyává a *Kártigám* erkölcsi olvasatát, összekapcsolva új kötetének az erkölcsstani hagyományokon nyugvó értelmezését azokkal az interpretációs kódokkal, amelyek a korábbi alkotására jellemzők: „Kartigámnak történeti oda példáznak voltaképen, minű okossággal kell a' hajadon személynek egy férjfiúval való esmértségbe, szeretetbe, és házasságba ereszkedni. [...] Es ugyan azon kötelességeket akarom én itt Montier Asszony leveleiben előadni, mellyekkel házasságba lépett egy személy (ha az Istent mindenkor úgy szemel előtt viseli, mint e' könyvben meg-írtt ifjú Mark-Grófné viselte) férjéhez való okos maga-viselése által igaz földi szerentséjét lelki vigasztalásával együtt szerezheti. Éljen hasznodra, ékes nemű Olvasó!”¹⁰⁷

Ugyanazon év májusában a Magyar Hírmondó is hírül adja a *Montier asszony' levelei* megjelenését, gyakorlatilag szó szerint idézve a szerzői előszóban lefektetett gondolatokat.¹⁰⁸ Utólagos visszatekintéséből egyértelműen látható, hogy a *Kártigám* a szerzői értelmezésben is a korabeli erkölcsstani hagyományát követi.¹⁰⁹ E reflektált pozicionálás a románok körül kialakuló diskurzus, a műfajt illető, rendszerint differenciálatlanul leminősítő (gyakran az erkölcsromboló hatásra hivatkozó) vélekedések összefüggésében előkészíti azt a gyakorlatot, amely megpróbálja elkerülni a későbbi elutasító retorikákat, a művek erkölcsi vetületét érhető kritikákat.

2.1.2. „Közegellenállás”

A klasszikus századfordulós regények legitimációs folyamatában megkerülhetetlen szempont a művek erkölcsre gyakorolt hatása. Elfogadtatásuk több évtizedes periódusában hangsúlyos pozíciót foglalt el, hogyan képesek e szövegek, részben a morálfilozófiák helyébe lépve, az erkölcsnemesítés követelményének teljesítésével etikailag igazolhatóvá tenni a sokak

---

¹⁰⁷ MÉSZÁROS 1793, [oldalszám nélkül].

¹⁰⁸ Magyar Hírmondó, 1793. máj. 24., 736–737.

¹⁰⁹ Vö. BÓDI 2010, 85–86.

szemében nemkívánatosnak tekintett műfajt.¹¹⁰ Korai szépprózánk ugyanis egyszerre állt az érdeklődés és a támadások centrumában, hiszen a Nyugat-Európából érkező gáláns irodalom, a szélsőségesen erotikus, gyakran pornográf tartalmakat kínáló prózai alkotások népszerűsége¹¹¹ alkalmat adott minden hasonló szöveg iránti bizalmatlanságra, az elutasító retorikák alkalmazására.¹¹² Nem véletlen, hogy a tiltott, alapvetően illegális csatornákon keresztül beáramló libertinus irodalom árnyékában az eruditus kulturális elit, de leginkább az egyházi, hitvédő értelmiség minden szépprózai alkotást veszélyforrásként interpretált. „A szerelmes történetek bármilyen formájának erkölcsi elítélése egyébként nagy hagyományokra tekint vissza a megelőző századok egyházi irodalmában, s még egy ideig nem is vezett erejéből.”¹¹³

A századfordulós románirodalom kortárs megítélését tekintve tanulságos utalnunk a korai, s viszonylag kései állásfoglalásokra, annak érdekében, hogy rávilágíthassunk az erkölcsi hasznosságra értékmérőként hivatkozó stratégiák hosszú időtartamú (bár váltakozó eredményességű) szerepére. Habár az olvasmányok szórakoztató szerepének fokozatos előtérbe kerülésével a korábbi merev, kizárólag az erkölcsi hasznosságra figyelő értékmérők fellazultak, a románt morális példázatként értelmező felfogások még hosszú évtizedekig éreztették hatásukat. Az erkölcsrombolónak tekintett olvasmányok veszélyeire már a század derekán megérkeztek az első reakciók az egyházi értelmiség részéről, felekezeti hovatartozástól függetlenül.¹¹⁴ Legyen szó Jean-Frédéric Osterwald francia református prédikátor magyarul viszonylag korán megszólaló művéről,¹¹⁵ Alexovics Vazul pálos szerzetes¹¹⁶ vagy Laszkalner Antal veszprémi kanonok értekezéséről,¹¹⁷ valamennyi egyházi szerzőt foglalkoztatta a prózai olvasmányok hatása a keresztény erkölcsre és értékrendre, csaknem azonos (s az évtizedek múltán lényegében statikussá rögzült) érvkészletet mozgósítva az ártalmasnak vélt szövegekkel szemben. Faludi Ferenc például a *Nemes asszony* című erkölcsstani fordításában vélekedik elutasítóan a románokat illetően – káros hatásuk értelemszerűen a leánynevelés kontextusában kerül elő: „Meg ne izelitse a’ fiatal Dáma a’ *Romantzia*-Írásokat; mert oda lesz miattak.

---

¹¹⁰ Vö. SZAJBÉLY 2001, 184–191.

¹¹¹ Vö. MARCARD 1999, 154–155, GRANASZTÓI 2000.

¹¹² GRANASZTÓI 2007, 656–657.

¹¹³ DEBRECZENI 2009, 411.

¹¹⁴ GRANASZTÓI 2007, 663.

¹¹⁵ OSTERWALD 1745. Vö. GRANASZTÓI 2007, 658–659.

¹¹⁶ [ALEXOVICS] 1792.

¹¹⁷ LASZKALNER 1832. Szempontrendszere korszerűtlen, a századvég egyházi értelmiségének elutasító viszonyulását tükrözi, javarészt általánosító argumentációs technikát követve, konkrét példaanyag nélkül. Viszonylag kései értekezése rávilágít a klasszikus századforduló népszerű, szórakoztató irodalmával (leginkább a románokkal) szemben megfogalmazott elutasító felfogások (főként az egyházi értelmiség körében továbbélő) jelenlétére. Meglepő, hogy az értekezés egy második kiadást is megélt. Vö. [LASZKALNER] 1848.

Hatalmas *arsenicum*-mérég lakik ezekben a' könyvekben, már sok lelkeket ölt-meg.”¹¹⁸ Faludi kora általános érvkészletével dolgozik, szerinte a románok bűnös gondolatokat támasztanak a fiatalságban, képzeletüket megfertőzik, hagymázás álmvilágot teremtenek, ami leánygyermek és hajadonok esetében különösen veszélyes.¹¹⁹ Osterwald, Faludi, Alexovics, Laszkalner és más klerikus hangoltságú szerző megítélése szerint a nem kellő elővigyázatossággal megválasztott, önfeledt módon fogyasztott (alapvetően szórakoztatásra szánt) románirodalom természetes katalizátora a kicsapongó, erkölcstelen életvitelnek, a tisztátalan és romlott magatartásnak. Habár kritikai állásfoglalásuk csupán egy szűkebb kör szemléletére alapozva nyilvánította ki rosszallását, az ellenzők tábora hosszú ideig változatlanul megmaradt, s elutasító szellemiségükből a román egyértelmű népszerűségének, irodalmi megszilárdulásának időszakában sem engedtek. Szemléletes példa e következetes „állhatatosságra”, hogy Osterwald és Laszkalner értekezése között csaknem száz esztendő telik el.

„A társadalmilag haszontalan, kikapcsolódásként üzött olvasást egybehangozóan elítélte minden mértékadó fórum, de ez az alapvető kifogás az egyházi ellenzők részéről nem ok nélkül egészült ki az olvasás közvetítette átfogó szekularizációtól és a keresztény értékrend elhagyásától való félelemmel is.”¹²⁰ Minthogy az erkölcsre, az államra és az egyházra veszélyesnek tekintett könyveket az állami és egyházi cenzúra egyaránt tiltólistára száműzte, s térhódításukat minden eszközzel igyekezett megakadályozni, a könyvellenes mozgalmakkal párhuzamosan virágzásnak indultak az azokat kijátszani igyekvő technikák. Ekkor született az ún. „hasznos olvasás” követelménye, amely egyféle szabályozatlan propagandaként uralkodott el valamennyi korabeli szövegen. „A felvilágosodás ideológiája a »hasznos« vagy »művelt« olvasást propagálta, a műveltségesszéményét megtestesítő olvasásmodellt pedig számos kortárs gondolkodó próbálta meghatározni. Ennek lényege a mértéktartás és a válogatás a könyvek javarészt haszontalan tömegéből, olyanok kiválasztása, amelyek lehetőséget adnak a reflexióra, mert komoly és hasznos gondolatokat tartalmaznak, és az individuális morált építik.”¹²¹ Később az erkölcsnemesítő szándék reflektálatlan propaganda fogássá alakult, olyan szerzők tollán, akik egyszerű „megtévesztésként” alkalmazták, a hagyományos szólamok untalan ismétlésével kívánván elkerülni a cenzúra vagy az egyháziak rosszalló tekintetét. Habár a szakirodalomban

---

¹¹⁸ FALUDI 1991, 172. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

¹¹⁹ Mindazonáltal korábbi állásfoglalása nem korlátozta abbéli tevékenységében, hogy élete alkonyán maga is elkészítsen egy pusztán szórakoztatásra szánt kompilációt *Téli Éjszakák* címen, jóllehet a szöveg életében nem került publikálásra. Faludi prózai munkásságáról lásd: SÁRKÓZY 2005, 49–109.

¹²⁰ GRANASZTÓI 2007, 658.

¹²¹ *Uo.*, 657.

egyértelmű konszenzus mutatkozik azzal kapcsolatban, hogy az erkölcsi hasznosság hangoztatása sematikus klisévé merevedett az évek során, érdemes különbséget tenni a korai és későbbi szövegek önmeghatározásai között. Míg a századfordulót környező években valóban mechanikussá váló gyakorlatról beszélhetünk, addig a *Kártigám* publikálásakor a morális hasznosság éthoszához való következetes alkalmazkodás még poétikai lehetőségként tételeződött. Mészáros tudatossága következményeként a későbbi szakirodalomban a *Kártigám* egyértelmű erkölcsi célzatosságának ténye rögzült.¹²² Az erkölcsösség követelményének való megfelelést érzékelteti, hogy Alexovics Vazul elutasító hangvételű értekezésében, mely ellentmondást nem tűrő argumentációval teszi szóvá kifogásait a számára elfogadhatatlannak minősített művekkel, köztük a „hívságos” románokkal szemben, a *Kártigám* a ritkaságszámba menő „kivételek” között helyezkedik el: „Minden Regula szenved ki-fogást. Azért noha a’ Románok közönségesen veszedelmesek, ’s végkép’ motskosok: a’ *Telemakus* mind azon által, a’ *Kaszszandra*, a’ *Kartigám*, az *Etelka*, ’s némelly mások tisztességes Románok. Azért lehet azokat olvasni vagy mulatságra, vagy a’ magyarság’ ki-tanulására. Azonban azokat sem kell mohón, egy húzomban, igen gyakran olvasni [...]. A’ ki pedig magában érezné, hogy ezek’ olvasásából-is gerjedezen érzékenységes szerelemre, az ezeket a’ Románokat-is magától el-vesse.”¹²³

Noha Alexovics a kivételnek minősíthető románok túlbuzgó olvasását sem tekinti helyesnek, igen tanulságos, hogy a *Kártigámot* még a legkonzervatívabbnak tartott egyházi szerző sem ítélte el totálisan. Tehát az erkölcsnemesítés szerint való olvasás működőképes volt még Alexovics esetében is, aki vélhetően olyan egykorú, az általa preferált irányvonalkoz kevésbé igazodó szövegek ismeretében ítélte meg Mészáros művét, mint a Christian Fürchtegott Gellert nyomán fordított *A’ svétziai grófné G**né aszszony’ Élete*,¹²⁴ az *Argenis-fordítás(ok)*,¹²⁵ a *Szigvárt’ Klastromi Története*¹²⁶ vagy éppen a *Bácsmegyey öszve-szedett levelei*. (Más kérdés, hogy ugyanezen logikát, a tanító-jobbító szándékot miért nem észlelte például más szövegtípusok esetében.) Androvics Miklós példányát, Alexovics Vazul olvasását s megítélését, valamint Ányos Pál méltatását tekintve úgy tűnik, Mészáros szövege megfelelt a

¹²² Vö. „A mesében, s még inkább a kivitelben nincs sem külső, sem belső valóság; de megvan az erkölcsi eszme, mely nélkül az, a regények bal híre mellett, nem lelt volna be utat a magyar családokba [...] Ez az erkölcsi irány, az új hang, mely e műben uralkodott, s a költészetet az élethez kötötte, nem csak a családokba szolgált útilevelül a könyvnek, hanem a fiatalság szívéig is, s nem volt magyar leány, mely ne szégyenlettel volna *Kártigámot* nem ismerni [...] Így *Kártigám*, négy kiadásban, egy embernyomon keresztül a legkedvesebb olvasmány volt.” TOLDY 1854, 252–253. Toldy Ferenc azon vélekedését, mely szerint a *Kártigám* népszerűségének eredetét a román erkölcsi eszmevilágában érdemes keresni, többen is megerősítik: HEINRICH 1880, 6–7, MAY 1966, 11.

¹²³ [ALEXOVICS] 1792, 59. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

¹²⁴ [TORDAI] 1772. Közvetlenül Tordai Sámuel után Sándor István is lefordította: [SÁNDOR] 1778.

¹²⁵ BOÉR 1792, FEJÉR 1792. Ismeretes egy kéziratos fordítás is: HALLER 1781.

¹²⁶ BARCZAFALVI 1787.

románirodalom erkölcsnevelő képességével szemben támasztott (egyházi) követelményeknek. Mindazonáltal jogosan vetődik fel a kérdés, hogy ezt milyen formában sikerült megvalósítania.

2.1.3. Identitásmintázatok

Feltételezésünk szerint az erkölcsös magatartásra nevelő szemlélet mint cselekményszervező elem befolyásolta, hogyan volt képes a szöveg egyaránt megfelelni az egyházi értelmiség és az olvasóközönség elvárásainak, érdeklődésének. Korának poétikai hagyományához kapcsolódva Mészáros értelemszerűen a barokk heroikus próza antik gyökerű, nyugaton kipróbált, már-már közhelyszerűvé vált karaktereire, toposzkészletére támaszkodik fordítása során, ezek konkrét felhasználása azonban a korszak kulturális (irodalmi) közvéleményére érzékeny figyelmet reprezentál. Habár szerelmes történetről van szó, az erkölcsi tanítás és a morálisan feddhetetlen élet éthoszának jelenléte a toposzkészlet olyasféle felhasználását szemlélteti, amely egyaránt igazodott a heroikus mintázatokhoz és a morális értékrendhez. Ekként az olvasókat nem csupán a történet cselekményessége, a karakterek életét alakító viszontagságok szövevényes hálózata, a túlsorduló érzelmi megnyilvánulások ragadták magukkal, hanem a morális elmélkedések a szereplői szólamokon keresztüli megszólaltatása által lehetőséget kaptak az erkölcsi értékrenddel való azonosulásra is. Bíró Ferenc úgy véli, hogy azon művek érthettek el jelentős népszerűséget a korszak olvasóközönsége körében, amelyekben a bölcsesség, a példázat, az elmélkedés nem önmagában, hanem morális tanulásra vezető, önálló történetben szólalt meg.¹²⁷ Szintén Bíró szavait idézve, az „elbeszélés szellemének elszabadulása”¹²⁸ a korszak irodalmi-kulturális életének természetes jelensége volt, amely a morális elmélkedéseket fiktív vagy valós történetekben megfogalmazó példázatosság nyomán bontakozott ki az erkölcsstani irodalomban.

Krisztina erkölcsös magatartása és a keresztény nemesi társadalom gátlástalansága, eleganciával palástolt romlottsága között rendeltetésszerű (az ógörög poétikai hagyományhoz illeszkedő) konfrontáció képződik,¹²⁹ amely a külsőségek ábrázolásában is releváns: Krisztina szépségének leírásakor az erotikum korlátozása, a keresztény erkölcsösség kerül kitüntetett pozícióba.¹³⁰ Wolfgang Kayser szerint általánosan jellemző a heroikus románokra, hogy az ábrázolásban kongruencia figyelhető meg, a direkt (az elbeszélő által adott) és az indirekt (a figura által önmagáról adott) kép jelentéstartalma tökéletes megfelelést mutat, mivel a

---

¹²⁷ BÍRÓ 1998, 199.

¹²⁸ *Uo.*, 191.

¹²⁹ MAY 1966, 10–11.

¹³⁰ Vö. BÓDI 2019, 74.

karakterek szavai és magatartása igazolhatóvá teszik a nekik tulajdonított jellemvonásokat.¹³¹ Krisztina szépségének narrátori leírása¹³² pontosan megfelel a róla alkotott szereplői szólalomoknak.¹³³ Testének esztétikuma egynemű, az erényt, az erkölcsi tisztaságot, a szexuális vonatkozások nélküli szépséget tükrözi, s ezek a heroikus mintázatoknak megfelelően konstans állapotként rögzülnek. Bahtyin szerint az antik szépprózából örökölt heterogén elemek az ún. „kalandidő” jelenségében oldódnak fel, lényegében a történeti idő és a biografikus idő közötti feszültségben mintázva a kalandsorozatok „jelentéktelenségét” a szereplők életére, szellemiségére nézvést. Az átélt nehézségek, megpróbáltatások kevés (vagy semmiféle) életrajzi, pszichológiai szerephez (nem) jutnak, a kalandidő a hősök életkorát sem befolyásolja, az kalandokkal átélt idő „nem méretik, és nem jön számításba”, a tetszőleges mennyiségben egymásra halmozott kalandokon belüli napok, órák, percek nem egyesülnek reális időbeli sorrá.¹³⁴ „Ebben az időbeliségben ismeretlen minden változás: a világ mindvégig ugyanolyan marad, amilyen kezdetben volt, a hősök élete biográfiai értelemben szintén nem változik, érzéseik is mozdulatlanok, sőt, az emberek még csak nem is öregszenek ezen időn belül.”¹³⁵ Bahtyin ugyanakkor figyelmeztet, hogy az átélt események sora „úgyszólván megszilárdította őket, ellenőrizte és hitelesítette önmagukkal való azonosságukat, állhatatosságukat és változatlanságukat.”¹³⁶ Feltételezésünk szerint a kortárs befogadókban épp e változatlanság, a megpróbáltatások, viszontagságok ellenére is állhatatos és szilárd jellem válthatott ki elismerést. Mivelhogy a heroikus román nem hagy teret a toposzoktól való radikális eltérésre, a szélsőséges karakterek jellemének árnyalatnyi változtatására (amelyet a romantikus irodalomszemlélet, jogtalanul, a heroikus román hiányosságaként ró fel), a szereplők életének alakulástörténete érzékeny összhangot képez a narratíva eszmei üzenetével, a cselekményben mintázódó erkölcsös magatartás követelményével.

A *Kártigám* az erkölcsös életvitel, „az igazságtalanságot zokszó nélkül elszenvető erény, a könnyek között is békésen tűrő önmehtagadás”¹³⁷ követendő példáját komplex problémakörben jeleníti meg, az identitás folytonos átalakulásán, az identifikáció

---

¹³¹ KAYSER 1998, 175.

¹³² „ragyogó szemeinek fris, de kedveltető szemérmességgel tartóztatott forgási, ortzáinak mértékelt pirossággal egyveles fejjérsége, e’ mellett az igaz erköltstsel meg-egyező, és mind Neméhez, mind gyenge idejéhez illendő kegyessége, és Esztendein fellyül meg-érett elmés itélete tsak annak szivét nem sérthette, a’ ki személyét nem látta.” MÉSZÁROS 1772, 9.

¹³³ „Minden hizelkedés, vagy színlés nélkül pedig meg-kell vallanom, hogy te mind a’ szépségnek, mind a’ ditséretes erköltstnek tekéltetes példája vagy, kihez hasonlót e’ Világ-kerekségén ritka találni; azt tartom tehát, hogy ugyan ez a’ drága kints léssen egyetlen oka, mért a’ Hertzeg személyednek birtoka után vágyódik.” *Uo.*, 62.

¹³⁴ BAHTYIN 1976, 260–266.

¹³⁵ *Uo.*, 263.

¹³⁶ *Uo.*, 276.

¹³⁷ BORBÉLY 2006, 39.

problematikusságán keresztül mutatva be a morálisan feddhetetlen életvitel üdvös voltát. Végigtekintve a karakterek szövevényes kalandorozatán, valamennyiük életére döntő befolyást gyakorolnak a színlelt identitás misztikumai, a megtévesztés különféle módozatai. Valós személyiségük (olykor nemi identitásuk) elfedése egyrészt az önvédelem egyik formájaként jelenik meg: Krisztina az ártatlansága megóvása érdekében álcázza magát férfinak algériai rabsága alatt. Noha erkölcsi tisztaságában nem károsodik, mint keresztény „férfit” egyéb megpróbáltatások érik, előbb felekezeti állhatatosságát teszik próbára, később ebbéli tántoríthatatlansága, s a basa leányával, Abdellával ápolt kapcsolata következményeként élete is veszélybe kerül. Szökésükkor Abdella ugyancsak kénytelen színlelni identitását, Krisztinához hasonlóan férfinak álcázva magát. Csupán ezt követően tudatosul benne, hogy a fiatal férfiként megismert, magát Bojárdó néven bemutató Krisztina voltaképpen leány. Nevének és ideiglenes álneveinek az identifikációban, az élettörténetben betöltött meghatározó szerepét szemlélteti az elbeszélő névhasználata. Habár a kötet cím Kártigámként nevezi meg főhősét, a megkeresztelkedés pillanatától (tulajdonképpen a textus első harmadától) főszereplőnk „beszélő névvel”, Krisztinaként jelenik meg. Hasonló következetesség jellemzi a narrátort, amikor a Krisztinára erőltetett álazonosság paktumát a cselekmény szintjén is érvényesíti, szökéséig Bojárdóként emlegetve a leányt. Jóllehet a hősnő környezete gyakran tévedésben van a személyazonosságát illetően,¹³⁸ az elbeszélő következetesen ragaszkodik az álnevek, álruhák biztosította hamis identitás fenntartásához, így a befogadót is részesévé teszi a színlelt azonosságok megtévesztő játékának. Értelemszerű, hogy a kamuflázsok szerteágazó komplexumában, amikor a megtévesztő „maszk” olyan hitelesen működik, hogy még a legközelebbi családtagot is félrevezeti, csupán a név szavatolja a valódi azonosság felismerését.¹³⁹ Sem az elrabolt Krisztinát kereső Sándor herceg, sem a fogságból menekülő Krisztina nem ismer rá szerelmére, amikor Gróf Szelimóként és Bojárdóként találkoznak, csupán a névazonosítást követően.¹⁴⁰

A fentiekben vázolt identitás mintázatok a főszereplő, Krisztina életében koncentrálódnak. Szinte valamennyi változatát elszenved(tet)i. Heroikus mintázatai szerint a hős életének alapelemévé válik a megtévesztés, amelynek egyszersmind cselekvő részese és szenvedő alanya.¹⁴¹ Ekként a színlelt identitás felöltése a bosszúállás eszközevé is válhat. Lorindó grófnő vagy Hermene a retorzió érdekében alkalmazza az álöltözetek, hamis

---

¹³⁸ BODOR 2001, 83.

¹³⁹ BORBÉLY 2006, 39.

¹⁴⁰ Vö. MAY 1985, 75–78.

¹⁴¹ *Uo.*, 18.

személyiségek megtévesztő gyakorlatát, az őstposzoknak megfelelően konfrontációkat, a lezárást késleltető helyzeteket teremtve. Köztudomású, hogy az álca a cselszövés, a konspiráció meghatározó komponense, általa válik az intrikus az alakoskodás mesterévé, aki sohasem fedi fel igazi arcát, mindenkor szeretetre méltónak mutatkozik, számító, élénk egyszersmind tartózkodó, „hivatásszerűen kétszínű, és mindig a legtisztább szándékairól biztosít”.¹⁴²

Különösen alkalmas terep az identitás kérdéseinek latolgatására a főúri álarcosbál, amely reprezentatív módon a színlelt identitás viselésén, a társadalmilag elfogadott hazugság alkalmazásán alapul, s természetszerűen megköveteli a valódi személyiség- és testi jegyek elváltoztatását, felismerhetetlenné tételeit. Krisztina a bálon Diána, a vadászistennő képében jelenik meg, ahol maga is reflexió tárgyává teszi életének alakulástörténetét: „az Egeknek megfoghatatlan végezéséből ez előtt rabnak ugyan, de nem Isteni Aszszonynak születtem”.¹⁴³ Eszerint az egyéni életút alakulásában kevés szerephez jutnak a személyes cselekedetek, változásait felsőbb (transzcendens) akaratok vagy kimagasló képességű személyek befolyásolják. Főszereplőnk esetében elsődlegesen Sándor herceg tölt be ilyen szerepet, másodlagosan az akadályoztatásért, bonyodalmakért felelős ármánykodók. Szintén jelentősek a Krisztina életének alakulását közvetve meghatározó közösségek, a felszabadító háborúk során a keresztény sereg, a francia udvari méltóságok, az algériai kalózok vagy a rokonság. Nem meglepő, hogy a török főméltóságú leányból rabbá, kereszténnyé, grófnővé, keresztény „férfivá”, s végül hercegnévé váló Krisztina az életút elbeszélésének, a valós identitás meghatározásának feladatához kétkedően viseltet: „mindazáltal magam sem tudom, ki, és mi legyek”.¹⁴⁴

Miután Krisztina megkeresztelkedik, szemléletmódja átalakul, a nagy felekezetek világnézeti különbségeire reflektál, egyszeriben felismerve, hogy a keresztények eltérő szabályrendszer szerint gondolkodnak, viselkednek. E szabadság revelatív átélése különösen izgalmas egy iszlám neveltetésű leány szemszögéből: „Tszudálatos dolog! melly izetlen vala eddig néki a' Keresztények között élni, és az ő szokásokhoz magát alkalmaztatni, olly kész, és hajlandó kedvel viseltetett az után mind egyikéhez, mind másikhához, egy szóval: maga megvallotta, hogy számtalan okai volnának állapotjának meg-változásán szivesen örvendezni, mivel akképen a' kárhuzatos vallásának tévelygéséből nem tsak ki-menekedet, de egyéb aránt-is látná, hogy Párisban sokkal nagyobb vigasztalással, és kedv töltéssel mulathatja üdejét, mint

---

¹⁴² MARCARD 1999, 177.

¹⁴³ MÉSZÁROS 1772, 123.

¹⁴⁴ *Uo.*, 124.

sem Török-Országban, holott az Aszszonyi Nem fél annyi szabadságban sem él, mint Frantzia-Országban.”¹⁴⁵

A felekezetváltás után Krisztina következetesen (már-már explicit példázatosággal), sok esetben testi épségét és életét kockáztatva tesz tanúbizonyságot hitbéli állhatatossága, szilárd erkölcsi értékrendszere mellett. Elkötelezettsége nem meglepő, hiszen környezetében a kereszténység egyértelműen magasabb rendű életformaként jelenik meg: ezt egyfelől a törökök Magyarországról való kiűzésével a kollektív győzelem, másfelől az egyéni karakterek megkeresztelkedése jelképezi. Minthogy a keresztény európai kultúra évszázadokig hirdette a pogány (főként iszlám) világgal szembeni felsőbbrendűségét, s e kultúrán kívüliek eredendően alacsonyabb státuszúnak számítottak,¹⁴⁶ a történet muszlim szereplői ösztönös, reflektálatlan vonzalommal viseltetnek a kereszténységhez. E narratívában az idegenségtapasztalat átmeneti tapasztalatként jelentkezik, maguk a szereplők tevékenykednek azért, hogy aktuális környezetükben az idegenség bélyegét ignorálhassák. Habár az áttértek, a „bekerültek” nem tartoznak sem az adott emlékezetközösséghez, nincsenek ismeretében a kulturális, nemzeti szimbólumkészletnek, mégis problémamentesen sikerül integrálódniuk a társadalomba az egyetemes, nemzetek feletti szemlélet, világ- és értékrend, a kereszténység irányelveit elfogadva, s követendő életmintának választva. Az iszlám elhagyása, a mentalitás- és viselkedésbeli szemléletváltás tehát a narratíva összefüggésrendszerében nem szül ellentmondást a keresztény hit, erkölcs és értékrendszer melletti állhatatos kitartás érvényesítésével. Ami a keresztény szellemiségben elítélendő, egy muszlim hitű szempontjából megkövetelt. Noha környezete is másformán viszonyul Krisztinához, miután felveszi a kereszténységet, a rang- és felekezetbeli különbségekből adódható konfliktusokra a leány Damoklész kardjaként tekint. A boldogság és lelki megnyugvás üdvéért végül a lezárás megvilágosító eseménye szavatol: az álruhában felbukkanó Ibrahim Krisztina tudomására hozza, hogy nem ő Krisztina, s fivére vérszerinti édesapja, csupán a szüleit vesztett gyermekek nevelője. Ennélfogva valós, magyar nemesi származására is fény derül. E mozzanat feloldhatóvá teszi a származásbeli különbségekre visszavezethető kételyt, s hitelesíti Krisztina állhatatos keresztényi magatartását, nyilvánvalóvá téve, hogy származásából adódóan eleve elszakíthatatlan kötelék fűzte felekezetéhez.

Eredettörténetét hallván Sándor herceg bizonyossá teszi Krisztinát, hogy magyar főrendű származása elégséges biztosíték a házasságukhoz. E momentum a hierarchikus szerepek felekezetfüggő eltérését szemlélteti, hangsúlyozván, hogy egy török főméltóság

---

¹⁴⁵ *Uo.*, 8.

¹⁴⁶ S. VARGA 2014b, 79. Vö. BITTERLI 1982.

leánya korántsem rendelkezhet olyan társadalmi státusszal és megbecsültséggel a keresztény világban, mint egy alacsonyabb rendű, de keresztény nemes leánya. Amíg Krisztina esetében a muzulmán származás terhe alóli feloldás eredményeként probléma nélkül egybekelhet a herceggel, addig Abdella, az algériai basa leánya a keresztény világban „csupán” egy lovászmester felesége lesz. Mivel a hierarchikus szerep átfordulására Abdella esetében nem mutatkozik lehetőség, a szakirodalom azon megállapítása, hogy a *Kártigám* „az alulról való felemelkedés” narratívája,¹⁴⁷ más szereplők szemszögéből nem igazolható.

Szerzőnk közelítése a magyar vonatkozásokhoz (a kezdőpont geográfiai és történelmi elhelyezése Buda felszabadításának évébe) vélhetően a heroikus történetek idő- és térbeliségével kapcsolatos feszültséget igyekszik megragadni. Bahtyin pontosan amellett érvel, hogy egy heroikus román esetében szó sem eshet konkrét történelmi lokalizációról;¹⁴⁸ a vég nélküli kalandidőben a véletlenszerűség veszi át a kezdeményező szerepet, „a teret és az időt absztrakt, merőben technikai kapcsok fűzik össze, az időbeli folyamat minden mozzanata megfordítható, és a térben áthelyezhető.”¹⁴⁹ Az antik források világa idegen természetű, meghatározhatatlan, lokalizálhatatlan, ismeretlen, konkrétságának foka erősen korlátozott, annak okán, hogy az idő- és térbeli konkretizálás, azok belső törvényeinek vagy kötődéseinek bevonása korlátozná a véletlenszerűség határfokát a cselekmény bonyolításában.¹⁵⁰ Csakhogy jelen esetben a történetbe ágyazódó hazai összefüggések a zárlat revelatív eseményét készítik elő. Mészáros az időbeli (történelmi) valóság birtokbavételét¹⁵¹ a narratív sémák kiegészítésével viszi véghez.

A *Kártigám* népszerűségének ténye a források tükrében alighanem vitathatatlan, a háttértényezőire vonatkozó ismereteink viszont korlátozottak. Irodalomtörténet-írásunk sok évtizeden keresztül megelégedett a jelenség tényének rögzítésével, a kazinczyánus értelmezési konstrukciót hagyományozva generációról generációra, miközben kevesen vállalkoztak a szöveg és az olvasóközönség közötti kapcsolat, s e kapcsolat működéséből eredeztethető siker feltérképezésére. Reményeink szerint láthatóvá vált, hogy Mészáros fordításának megítélésében sem a kazinczyánus, sem a romantikus irodalomszemlélet nem eredményezhet a *Kártigám* népszerűségének valós működésére vonatkozó releváns megállapításokat, figyelmüket ugyanis elkerüli a román publikálásának közege, az alakulás folyamatában lévő (ennél fogva differenciálatlan, rendkívül heterogén) olvasóközönség elvárása és érdeklődése,

---

¹⁴⁷ MAY 1966, 5.

¹⁴⁸ BAHTYIN 1976, 262.

¹⁴⁹ *Uo.*, 269–270.

¹⁵⁰ *Uo.*

¹⁵¹ *Uo.*, 258.

valamint a szövegnek az ismert sémaelemeken túllépő, a társadalmilag-kulturálisan kondicionált tapasztalatokra érzékeny megformáltsága.

2.2. Analógiák, párhuzamok (hibriditás az *Etelkában*)

2.2.1. Tradíciók metszéspontjában

Mészáros fordítása, habár stílusával, formai, tartalmi vonatkozásaival, s retorikai eszköztárával még erősen kötődik a barokk esztétikumhoz, mintateremtése, a szövegbe kódolt erkölcsi tanítás konzisztens jelenléte viszonyítási alapként szolgált a XVIII. század végi prózairodalom számára. Megalkotottságának ilyesféle dimenzióival, az ideologikus mintázatok színre vitelével nem egyedülálló a korszak irodalmában, hiszen közel másfél évtizeddel később egy újabb román ér el a *Kártigámé*hoz hasonló sikereket, az *Etelka*. Dugonics András életművének központi alkotása adekvát módon testesíti meg, miként hoz létre a századvég ízlése, stílusa a klasszikus heroikus román alapsémáiból egy mindmáig „eredetiként” kezelt „hibrid” szöveget. Imre László az *Etelkát* elemző tanulmányában műfaj- és stílustörténeti átmenetiségének összefüggéseiben magyarázza a mű korabeli sikerét.¹⁵² Penke Olgát idézve¹⁵³ az *Etelka* mint „forgalmi csomópont”, „átmeneti terep”, „találkozási pont” tételeződik, „abból a szempontból, hogy az európai regény különböző típusai ott élnek már a magyar olvasói elit tudatában, ott élnek magában Dugonicsban is, aki egyre parancsolóbbnak érzi annak szükségét, hogy a regényvariációk sajátos kombinálásával az eredeti »magyar román« születhessék meg végre más műfaji ihletek érvényesülésének kíséretében.”¹⁵⁴ Műfajkeresztező állomásként ugyanis kiválthatta azok érdeklődését és lelkesedését is, „akik az eposzi tradíciók vagy a barokk felől voltak fogékonyak iránta, s azokét is, akik a politikai államregény voltaire-i változatának vagy a szentimentalizmusnak az újdonságát méltányolták benne.”¹⁵⁵ Alapul véve Imre László észrevételét, kiemelt jelentőségbe kerülnek az egyes olvasói ismeretekre építő, korábbi népszerű olvasmánytípusokat kiaknázó, s az élményeken alapuló befogadói beállítódást saját

---

¹⁵² IMRE 2015, 29.

¹⁵³ „A 17-18. század regényét a kritikusok gyakran jellemzik vegyes műfajként. Kísérleti regénynek is nevezik, de a »totális« és az »enciklopédikus« jelzőt is alkalmazzák rá, mivel képes magába olvasztani rendkívül eltérő tartalmú szövegeket (szerelmi történet, politikai, filozófiai utalások, történeti ismeretek) és befogadja különböző »rövid« műfajok elemeit (levél, novella, filozófiai értekezés, portré, maxima, anekdota).” PENKE 2002, 428.

¹⁵⁴ IMRE 2015, 31.

¹⁵⁵ *Uo.*, 33.

hasznukra fordító stratégiák. Mindezek tekintetében egy frissen közzétenni kívánt mű akkor számíthat érdeklődésre az olvasók körében, ha újszerűsége mellett egy korábbi, élvezetes olvasmányélményeken alapuló szinthez is eredményesen kapcsolódni tud. Ekképp a befogadói tapasztalat(ok)ra gyakorolt impulzív behatások jelensége elválaszthatatlan a mélyrétegekben hagyományozódó tematikák, motívumok, szüzsék látens mozgásától.

Dugonics művével kapcsolatban szintén ismereteseK Kazinczy ellentmondásosnak tűnő reakciói. Az Orpheusban közölt recenzióban egyértelmű méltatásban részesíti az *Etelkát*,¹⁵⁶ a nyilvánosságnak szánt elismerés és a magánlevelezésben megfogalmazott gondolatai között azonban figyelemreméltó ellentét feszül a román megítélését illetően – Ráday I. Gedeonhoz írt levelében már kifogásainak ad hangot.¹⁵⁷ Véleményében a legalacsonyabb popularitás jelenléte helyénvaló a korfestést tekintve, a poézis körén belül azonban túrhetetlen, a ponyvanyomtatványok közé számúzi az *Etelkát*, a nyelvi-stilisztikai, hangnemi szintek keverésének gyakorlatát ugyanis túrhetetlennek minősíti.¹⁵⁸ Kazinczy szemléletében az *Etelka* „a poézis felől szemlélve a hangnemi keveredés miatt ítéltető el, az ízlés felől szemlélve viszont a galantéria miatt, amely [...] alapvetően a viselkedés, az életmód jellemzésére szolgáló kategória volt, olyan, amelyet mielőbb szükséges levetkezni annak, aki a kényesebb ízlés elérésre vágyik.”¹⁵⁹ Dugonics gyakorlatát azonban más indítékok formálták – Szörényi László szerint a magyar nyelvű erudíció közvetítésének alapcélkitűzése motiválta.¹⁶⁰ Műveltség és a nemzetiségi kérdések tudatos szerzői technikával történő összefonódását szemlélteti az *Etelka* grandiózus jegyzetanyaga is, amely Dugonics elképzelésében a szórakoztató kalandtörténet

---

¹⁵⁶ „Prof. Dugonits András Úr *Etelkát* újjobban nyomtattatja. Azok, a’ kik ezt úgy nézik, mint közönséges Románt, melly szerelmet tanítani, vagy tsak némelly munkára nem született elmét egynehány únalmas óráitól dajkai dallás formán meg-szabadítani akar, erről a’ munkáról igen kantsalúl ítélnék: De nem ez vólt az Író szándéka. Ő bennünket Atyáinknak régi idejekre akart vissza-vinni; azoknak szokásokat, életek módját, országlásokat ’s a’ t. tette elinkbe, adagiuminkat mentette-meg az el-veszéstől. Némellyek durvák és a’ mostani kényes füleket megsértik: de az Árpád’ idejéhez nem éppen illetlenek. Az, a’ ki ítéelve olvas, az illyeneken nem akad-fel, hanem inkább szívére szorítja léleKben maga előtt lebegő magyar Dugonitsát.” DEBRECZENI 2001, 34–35. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

¹⁵⁷ „Ezen útamra a’ Dugonits *Etelkáját* hoztam-el magammal; a’ kotsiba azzal töltöm időmet. Én ennek a’ könyvnek látásán elejénten nagyon meg-örültem, hazafiúi el-ragadtatást ’s tsak Őseink előtt esmeretes felséges együgyűséget ’s Magyar tüzet reménylven: ah, de mint szomorodtam-el midőn a’ leg-ízetlenebb galanteriát a’ leg-alatsonyabb popularitást ’s gyermeki affectatiót *hogya Magyar vagyok* találtam benne. Én is tsak-nem a’ szenyvedhetetlenségig, tsak-nem a’ más Nemzetek meg-bántásáig kevélykedem abbann *hogya Magyar vagyok*: de még is *Etelkát* olvasván sok helyekenn mint egy el-szégyenlettem magamat látván azt *hogya Pajtás Uram* magát miként teszi nevettségessé a’ Magyar névnek illetlen ’s ok nélkül való emlegetéseivel. – El-hallgatom azt *hogya a’* könyv, ha úgy tekintjük tsak mint Románt, tsak-nem az Argirus és Stilfrid Classisába való. – Nevettségés a’ szók’ derivatióibann és faragásibann is. Én Augustusba okvetetlen Nagyságodhoz megyek, még pedig *hogya leg-alább egy hetet Nagyságodnál töltsek. Engedje meg ezt Nagyságod nékem; tégye drágábbá életemet ezzel.*” Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonhoz, Késmárk, 1788. június 21. = KAZLEV, I/135, 191–192. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

¹⁵⁸ DEBRECZENI 2009, 418.

¹⁵⁹ *Uo.*, 419.

¹⁶⁰ SZÖRÉNYI 1996, 112–113.

történelmi ismeretekkel való (s ezáltal a román didaktikus vetületét erősítő) kiegészítését szolgálta. A hasznosnak ítélt ismeretek közreadásával, népszerűsítésével, a nehezen elérhető vagy idegen nyelven olvasható dokumentumok magyar nyelvű közzétételével Dugonics „látványosan és direkt módon valósította meg a szórakoztatva nevelés elvét.”¹⁶¹ Szinte valamennyi prózai szövegét e képzetnek rendelte alá, olykor explicit módon hivatkozva a román tudásközvetítő és erkölcsnevelő jellegzetességeire,¹⁶² hangsúlyozva, hogy tematikusan „a régmúlt megörökítésre méltó eseményeihez kell kapcsolódnia, az érzelmekre kell hatnia és erkölcsi tanulság megfogalmazására kell alkalmasnak lennie.”¹⁶³ Jóllehet Dugonics érvkészlete idővel közhelyszerűvé vált, a román erkölcstani vonatkozását, a művek didaktikus olvasatát érintő szerzői állásfoglalások egész munkásságát meghatározták.¹⁶⁴

Dugonicsnál az eposziság és az őstörténelmi érdeklődés nexusa több alkotásban is megfigyelhető, az igazán jelentős sikert a két, jól ismert hagyomány, a heroikus barokk próza és a honfoglalás egymásra vonatkoztatásának, a két tradíció összepárosításának (nóvumként ható) gyakorlatával érte el,¹⁶⁵ ahová – visszautalva Imre László észrevételéhez – folyamatosan begyűrűznek más-más műfaji elemek. Etelka életének erkölcsi példázata a fiktív hősnő történetén keresztül exponálódik, amelyet minduntalan átszövi a nemzeti érzékenység erőterében formálódó történelmi, hazafias tematika, csaknem egyenértékű szerepbe hozva a heroikus román konvencionális toposzkészlete szerint építkező szerelmi tematikát és az eredetmagyarázat(ok) körül koncipiálódó nemzeti alapeszmét, ti. a honfoglalás mint irodalmi téma kiválóan alkalmas volt a nemzeti eszmék hirdetésére.¹⁶⁶ Árpád vezér kora, a honszerzést közvetlenül követő időszak feltámasztásának igénye a századvég ébredező nemzeti érdeklődésében gyökerezik, amibe szerzőnk aktuális politikai vonatkozásokat, egykorú erkölcsi-morális szólásokat integrál, így illuzórikus miliőt, anakronisztikus atmoszférát teremt. Habár elsőre anakronisztikusnak tűnhet, hogy az ősmagyarok gáláns, kifinomult társalkodást folytatnak,

---

¹⁶¹ PENKE 2002, 448. E célkitűzéshez illeszkedik a közmondások, szólások használata is. Dugonics András tudatosan, a magyar nyelv védelme iránti elkötelezettség jegyében gyűjtötte és alkalmazta a régi magyar közmondásokat és szólásokat. Szemerényi Ágnes úgy véli, hogy Dugonics elősorban a jellemábrázolás eszközeinek tekintette a közmondásokat, használatukkal a szereplők árnyalt bemutatására, vonzóvá tételére törekedett. Vö. SZEMERÉNYI 2005, 139–153.

¹⁶² „Édes Etelkám! ha az Isten rá segít: hogy eszednek hasznát veheted; tapasztalni fogod: hogy ezen Könyvem-is sok szép-régi-érzékeny; és mind olvasásodra, mind kedved’ legeltetésére méltó és illendő dolgokat foglal magában. Ugyan-azért benne gyönyörűségedet lelheted. A’-mi a’ hasznát illeti (erre pedig a’ költeményes [!] eszék leg-fő-képpen vigyáznak: hogy csupa hívságos dolgokat ne firkályanak) tapasztalni fogod: hogy mind-azokat, a’-mik írva vannak, javadra fordíthatod: midőn az Istennek Kegyességét, Könyörületességét, Jóságát, és fő-képpen atyai Gondviselését olvasod.” DUGONICS 1798, [4.]

¹⁶³ PENKE 2002, 435.

¹⁶⁴ PENKE 2001, 73, 78.

¹⁶⁵ SZILÁGYI 2007, 93.

¹⁶⁶ Vö. MEZEI 1958, 47–51.

díszes kerekben sétálgatnak, hölgyeiknek szemérmes úriemberként udvarolnak, a Dugonics-korabeli viselkedési, érintkezési formulák, magatartásminták áthelyezése a magyar történelem „kezdeteként” tételeződő honfoglalás időszakába láthatóan nem generált diszkrepanciát az egykorú befogadó olvasási tapasztalatában, hiszen korának politikai, társadalmi viszontagságaira, társasági konvencióira ismer(het)et rá.

Etelka a heroikus román mintázatait követő jellemábrázolása sem indukál feszültséget, a szokványos „kaptafa” szerint ábrázoltatik, miközben a(z ősmagyar) főhős nő tulajdonképpen a századvég moralitásának megfelelő viselkedésmódot reprezentál. Nevéhez *epitheton ornans*ként kapcsolódik a „Szűz” jelző, mindazonáltal az elbeszélő folyvást emlékeztet rá, hogy Etelka esetében az erkölcsös magatartás nem csupán a külvilág felé való reprezentáció, hanem valós, természetes, belső magatartás. Erkölcsi feddhetetlensége olyannyira fontos számára, hogy már a szóbeli megrágalmazás is tébolyba képes taszítani a leányt, a verbális becsületsértés már-már a fizikai megbecstelenítés súlyosságával válik egyenértékűvé. Makulátlansága illetéknéppen nemzeti távlatból is kiemelkedőnek minősül, nem csupán személyes érdem, hanem kvázi-nemzeti büszkeség.¹⁶⁷ Sőt, az elbeszélés nyilvánvalóvá teszi, hogy az erkölcsi önmegtartóztatás általánosabb horizontú, már-már nemzeti kérdés, követelmény. Árpád időskori, a honszerző magyarok szemében elfogadhatatlan viselkedése nemkívánatos események forrásává válhat, így értelemszerűen elutasítandó: „Szégyenlették Vénushoz hajlott lány Fejedelmeknek meg-üszö’göltt erkölcsét a’ Marssal társalkodó kemény Magyarok. Inkább-is szerették volna, ha (amúgy-is Özvegy lévén a’ Fejedelem) ama’ Szűzet Hites-társúl el-venné, sem-mint vele (a’ magyar szokásnak rettentő példájával) illy nyalánk módon tréfálgodna. – Tartottanak attól-is: ne-talán-tán a’ körül-lévő, és még egészen meg-nem-hódolt Ellenségek, meg-órrolván a’ szerelemmel telyes indulatokat, fel-emellyék a’ pad alá nyomott fejeket; bátrabban ugassanak a’ Magyarokra; és hamar fel-is-fallyák a’ meg-aszszonyosodott puha szíveket.”¹⁶⁸ Magyarán az erkölcsi csapodárság hosszú távon a nemzet bukását idézheti elő.

Márpedig a nemzetiségi hierarchia csúcsán lévő, minden más nemzetnél külön magyarok semmiképpen sem juthatnak ilyen sorsra, legalábbis ezt igyekszik propagálni az idegen nációkkal (tótok, németek, bolgárok) szembeni felsőbbrendűség következetes hangsúlyozása. Szilágyi Márton vonatkozó érvelése szerint Dugonics gyakran megnyilvánuló

---

¹⁶⁷ „A’-ki nem láthatta, magát szerencsétlennek lenni állította. A’-ki pedig Személyéhez közel férhetett, álmélkodván tapasztalta benne azon nemes, és Magyar Kisaszszonyhoz igen illő szép erkölcsöket, mellyeket más Nemzetségben látni, avagy észre venni csak éppen ohajthatott.” DUGONICS 2002, 45–46.

¹⁶⁸ *Uo.*, 14.

idegenellenessége nem zsigeri gyűlöletből, vagy „nacionalista” elvakultságból, hanem egy erős polemikus szándékból eredeztethető,¹⁶⁹ amennyiben a narrativizált „xenofóbia” a nyelv általi önmeghatározás ideologikus identitásképzésének kontrasztív („Mi”–„Ők”) részeként bontakozik ki.¹⁷⁰ Szerzőnk a nemzetek közti összeférhetetlenség képzetköréhez rendeli az ármánykodó, köpönyegforgató tanácsos archetipikus karakterét, ti. az előbb Árpád, később Zoltán oldalán „tevékenykedő” Róka esetében a tót származás cselekedeteinek, gyalázatos magatartásának eredeteként, motivációs bázisaként jelenik meg. Róka „hibrid” karakter, egyrésztől egyszemélyben testesíti meg a világirodalomból ismeretes gonosz tanácsos, valamint a heroikus románok sematikus karakterét, a bonyodalmakért felelős intrikus figuráját, másrésztől alakja az idegenellenes reflexiókkal színezve a nemzeti értékek felmagasztalásának eszközeként funkcionál. „Dugonics számára az »idegenek« nem feltétlenül és mindenestül kiküszöbölendő ellenfelet jelentettek, sokkal inkább azt a kontrasztot, amelynek révén a sajátnak tekintett csoportidentitás (azaz a »magyar«-ság mibenléte) egyáltalán meghatározható.”¹⁷¹ Róka ármánykodásai egyaránt felelősek mind a nemzeti, mind a szerelmi vonatkozásokban kibontakozó bonyodalmakért (tárgyalása során Róka az Etelkával kapcsolatos machinációit fedi fel, míg a vádlók a nemzet ellen elkövetett bűneit vetik szemére). Elítélésében, kivégzésében egy nemzeti elégtétel látens kívánalma lapul, habár a figura aktuálpolitikai vonatkozása, az idegen tanácsosok hatalomgyakorlásának elítélése (általában a szöveg kulcsműként való értelmezése) csakis ideiglenes érvényű lehet.

Mint általánosan a heroikus románok esetében, értelemszerűen az *Etelka* szövegvilágában is tit(k)ok köré szerveződik az elbeszélés, a származást érintő kétségeket, az identitás meghatározásával kapcsolatos problémákat generálva a főszereplők életében. Míg Etelka származását illetően az olvasók információi (csakúgy, mint a szereplőké) tévesek (habár az elbeszélő már a történet első részében utalásokat fogalmaz meg az igazság vonatkozásában), addig Etele vonatkozásában a származás sokáig akaratlagos módon kerül elfedésre. Hasonlóan, mint a *Kártigám* cselekményében, a szüzsé végén feltárulnak a múlt titkai, a hősnő valós vérségi kapcsolata, amely előkészíti a kalandsorozat boldog lezárását. Míg Krisztina történetében a házasságkötés a megérdemelt boldogság narratív betetőzéseként értelmezhető, ugyanez Etelka és Etele egybekelésével nem csupán a heroikus-gálans történetek konvencióit érvényesíti, hanem hagyománykapcsoló műveletet is véghezvisz. Mivel Árpád vezér leánya, Etele pedig karéliei herceg, házasságuk révén a hun-magyar és finn-magyar eredetmítosz

---

¹⁶⁹ SZILÁGYI 2007, 100–102.

¹⁷⁰ DEBRECZENI 2020, 166.

¹⁷¹ SZILÁGYI 2007, 102.

ellentmondásmentesen ötvözhető, s egymásra találhat a nemzedékekkel korábban szétvált ősi nép: „a’ két el-ágazott vérség, azon említett Sátorossággal össze-kapcsoltasson.”¹⁷² Dugonics művében tehát az identitás, az eredet, a származás problémái egyaránt érintenek magánember(ke)t és nemzete(ke)t.

2.2.2. Etelka „bűvöletében”

Az *Etelkának Kulcsa* szövegéből tudni, hogy az *Etelka* ezer példányra kelt el a kiadás első évében, amely, a korszak könyvkiadói és -kereskedői viszonyait figyelembe véve, szenzációs mennyiségnek tekinthető. Országszerte nagy lelkesedéssel olvasták,¹⁷³ egyházi és világi személyek egyaránt. Általános olvasói eufóriát szemléltet a Dugonicsot elárasztó üdvözlő levelek, köszöntő költemények sokasága, melyre a korábbiakban nem akadt példa. Nem meglepő, hogy a szerző hamarosan átdolgozott, bővített formában jelentette meg szövegét. Harmadik, s egyben utolsó kiadását jelentősen átalakította – Dugonics az *Etelka* szegedi nyelvjárás szerint átformált kiadásában fantáziát láthatott az élő, népies beszédmódhoz alkalmazott szöveg könnyebb befogadásában, memorizálhatóságában, az oralitásban való meggyökeresedésében, s tovább-hagyományozódásában. Színpadi feldolgozása viszonylag korán, 1792-ben elkészült: Soós Márton átdolgozása *A’ megszomorított ártatlanság avagy az ártatlan Etelka méltatlan szenvedése* címmel került színpadra, Pesten, Budán és Kolozsváron egyaránt sikerrel adták elő. Dugonics az *Etelka* folytatásának szánt színpadi műve, az *Etelka Karjelben* (1794) vélhetően a korábbi kedvező fogadtatásokra való reakció eredményeként született: „meg-kévántam kémélleni azoknak fáradságjokat, kik ezen munkámat-is a’ Jádzó-színre akarnák alkalmaztatni. Sóós, Endródi Urak dicsőségessen fáradoztak: hogy amaz ugyan Etelkát, eme’ pedig az Arany Perczeket szem eleibe tegyék. Iparkodásjoknak azon bérét vették, hogy munkájokat mind Magyar-Országban Pesten és Budán, mind Erdély-Országban Kolosvárat örömeit látták, és hallották a’ Magyar szem-fülek. Én tehát Etelkának Karjeli történeteit vállaimra vettem, és magam kévántam a’ Játék-színre állítani. Úgy gondolkozom: hogy ezzel édes Hazámnak, mind örömeire, mind hasznára tárgyalok.”¹⁷⁴ Soós Márton és Endródi János átdolgozásainak, ezek színpadi sikerének felemlítése egy látens alkotói „féltékenységet” sugalmaz, hiszen sikerük részben az alapszövegek, tehát Dugonics érdeme. Dugonics úgy elégíti ki az egykorú színházi igényeket (is), hogy közben nem távolodik el a

---

¹⁷² DUGONICS 2002, 284. Vö. BÍRÓ 1986, 51–61, DEBRECZENI 2020, 168.

¹⁷³ PENKE 2002, 476.

¹⁷⁴ DUGONICS 1794, 174.

számára kedves tematikáktól, karakterektől. Drámái (egy-től-egyig történeti színművek) *Jeles történetek* címen jelentek meg, két kötetben, e gyűjtemény első kötetében szerepel az *Etelka Karjelben* is. Hosszadalmas munkát, erőfeszítést igénylő eredeti színdarab létrehozása helyett szerzőnk gyorsabb, jól bevált módszert alkalmaz, idegenből magyarosít. Alapszövege Johann Friedrich Ernst Albrecht *Der Kolonie* című színpadi műve. Habár a dráma előszavában Dugonics elhárította a prózában való folytatás lehetőségét, a karéliei história kontextusát ismertető prózai előbeszéd lényegében közvetlen folytatásként olvasható. Prózairói habitusa értelemszerűen a drámában is megmutatkozik, a felvonásokat, jeleneteket megelőző, bevezető prózai szöveghelyek inkább magyarázó, leíró, jellemábrázoló, semmint orientáló funkciót töltenek be.¹⁷⁵

Dugonics a kvázi-trilógia harmadik részeként publikálta a *Jólánka, Etelkának leánya* (1803–1804) című kétkötetes művét, amely már egyértelműen az előzetes olvasottságra és ismeretekre épít, nem kísérel meg önálló világot teremteni, inkább a már meglévő univerzum bővítésében érdekelt.¹⁷⁶ Utolsó szépprózai műve, a Voltaire *Zadig ou la Destinée* című regénye nyomán készült *Cserei, egy honvári herceg* (1808) szintén a trilógiához kapcsolható. Dugonics változtatásai, betoldásai funkcionálisak, általuk a szóban forgó magyarázást korábbi műveihez, a trilógia eseményeihez közelítheti. Minthogy a *Cserei* esetében nem beszélhetünk egy átfogó, központi cselekményszárlról, hiszen a kompozíció voltaképp (az eredeti forrásszöveg szerkezeti felépítéséből adódóan) különálló fabulák, anekdoták lazán összekapcsolódó gyűjteménye, a címszereplőt és néhány centrális karaktert leszámítva a szövegben feltűnő figurák jelentős része csupán egy-egy konkrét történetben kap szerepet, míg a korábbi szövegek szereplői, Etelka, Etele, Kréka, Jólánka mindenki számára ismert, kvázi-történelmi alakokként, egy nemzeti kontinuitás, Attila királytól, Árpád vezéren át Gézáig tartó részeseiként kerülnek említésre.¹⁷⁷

Dugonics folyamatosan egymást át-átszövő kapcsolatokat, hivatkozási pontokat hoz létre a szövegek között – az *Etelka* harmadik átdolgozásában például így jelenhetnek meg az időközben publikált *Jólánka* szereplői.¹⁷⁸ Főművének három variánsa, a színpadi, valamint a prózai folytatás és a kapcsolódó fordítás együttesen egy több ezer oldalt kitevő „szöveg-univerzumot” alkotnak, amely révén az „Etelka” a klasszikus századforduló prózairodalmán, valamint Dugonics életművén belül hívószóvá, anakronizmussal élve „branddé” alakult. Átdolgozásaival, folytatásaival, a következetes utalásrendszer felépítésével

---

¹⁷⁵ Vö. JÁNOS 2002, 104–109.

¹⁷⁶ PENKE 2002, 424. Vö. SZÖRÉNYI 1996, 122–126.

¹⁷⁷ Vö. HORVÁTH 2006, 800–815.

¹⁷⁸ PENKE 2002, 418.

szerzőnk jól láthatóan az *Etelka* sikerének meghosszabbításán munkálkodott, próbálkozásai ellenére Dugonics mégiscsak az *Etelkában* tudta elérni, hogy a „kortársait izgató nemzeti történeti témákat és vitákat az aktuális politikai és társadalmi problémák áttételes bemutatásával” összekapcsolva kielégítse olvasói érdeklődését.¹⁷⁹ Gyakorlata jelentéssé teszi, hogy egyetlen szöveg kiemelkedő népszerűsége hogyan képes befolyásolni a szerzői életmű alakulástörténetét – az 1788–1791–1794–1803–1804–1805–1808 idővonalat tekintve úgy tűnik, Dugonics csaknem húsz éven keresztül az *Etelka* „bűvöletében” élt, alkotott.

Csakúgy, mint Mészárosnál, Dugonics esetében is megfigyelhető a központi alkotásra történő folyamatos reflexió, olvasóit egyéb művei paratextusaiban, jegyzeteiben rendszeresen az *Etelkához* utalja, miközben a szöveg rendkívüli népszerűségének konzekvens emlegetéséről sem feledkezik meg, ami akár a kedvező befogadást is elősegítheti: „Etelkám az Ország jó neven vette: mivel annak számos Példányait, egy esztendő alatt, úgy el-kapkodta: hogy azt újra a Sajtó alá tennem, és, nem sok idő múlva, szebb, és válogatottab színben elő-adnom kellett. Éppen nem kételkedem benne: hogy ezen, arany Perczeimet-is hasonló indulattal fogadják az igazi Haza-fiak. Mivel nem külömben, ezen munkámban-is, honnyai történetek vannak.”¹⁸⁰ Penke Olga Dugonics előszavait vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a „rendkívüli könyvsiker, amely az *Etelka* megjelenését követi, feltehetően épp annak köszönhető, hogy írója nem pusztán a politikai mondanivaló, hanem a műfaj megválasztása és formálása szempontjából is meg tudott felelni olvasói elvárásának, amelyet ráadásul az olvasóval kialakított dialógusnak köszönhetően hatékonyan formálhatott is.”¹⁸¹ Első sikereit követően a jelenségre érzékenyen odafigyelő Dugonics már reflektíven, tudatos módon irányítja a műveit érintő, a szerző és olvasóközönsége között kialakult (de alakítható, sőt alakítandó) dialógust.¹⁸² Szerzőnknel tehát már formálódik az ideologikus logikán túlmutató, az irodalmi alkotást nem csupán funkcionális értékű, ideologikus képzetek szerint hasznosítható munkának, hanem eladható produktumnak látó magatartás, amely a későbbiekben tárgyalandó kiadói vállalkozások esetében már diszkurzív gyakorlatot eredményező, koncepcionális funkcióba lép.

Bevezetésünkben a „hibriditás” fogalmát alkalmaztuk az *Etelkával* kapcsolatban. Szóltunk stílus- és műfajtörténeti, nyelvi-stilisztikai átmenetiségéről, regiszterkeveréséről, az eltérő tradíciók, a heroikus román és a honfoglalás egymásra vonatkoztatásának gyakorlatáról,

---

¹⁷⁹ PENKE 2002, 436–437.

¹⁸⁰ DUGONICS 1790, [7.]

¹⁸¹ PENKE 2001, 66.

¹⁸² *Uo.*, 72.

az anakronisztikus időszerkesztésről. Végezetül ide kapcsolható a szöveg ideologikus „hibriditása” is, hiszen voltaképp egyetlen alkotásban egyesíti, egy konkrét szöveg univerzumba sűríti a korszakból ismert ideologikus céltételezéseket.

2.3. Kádenciaként (1)

Szerzőink, fordítóink XVIII. századi szépprózai munkák tekintélyes részét általában valamiféle ideologikus (az erkölcsiséget, a didaxist, az identitást, a formálódó nemzeteszmét tárgyazó) célképzet szerint gondolták el (azonosulási lehetőségeket kínálva), a vonatkozó direktíva szerint lát(tat)va egy-egy szöveg értékét.

Mészárosnál a szövegalakítási stratégiákat tudatosan a népszerűsége való törekvés formálta. Esetében az erkölcsnemesítő szándék (képesség) fokozatosan beleíródik a cselekményszerkezetbe, ekként a szöveg erkölcsi-erkölcstani vonatkozását alakító poétikai gyakorlat elengedhetetlenné teszi a románok morális jellemzőivel kapcsolatos korabeli társadalmi, irodalmi-kulturális feltételrendszer kontextualizálását. Dugonics a hagyományos ideologikus problematikák egyetlen szövegvilágra koncentrálnak szintetizálását végzi el, főművében egyesítve a nevelődésre, az erkölcsi önmegtartóztatásra, az önazonos magatartási formák követésére, a morális felelősségtudat kialakítására, valamint a nemzetre vonatkozó reflexiókat, amely egyidőben a heroikus román szerkezeti bővítésében is megmutatkozik.

Példáink láthatóvá teszik, hogy a XVIII. utolsó harmadában (egy tematika vagy egy szövegtípus első magyarországi reprezentánsaként) még egy-egy kiemelkedő alkotás, egy-egy konkrét szöveg éri el az ismertség kimagasló fokát. Sikerük, évtizedeken át tartó népszerűségük rávilágít, hogy a román a század utolsó évtizedeitől, az olvasók fokozatos bevonásával figyelemre méltó potenciált jelent az olvasóközönség növelésében és nem utolsó sorban a magyarországi könyvkiadás és könyvkereskedelem felvirágoztatásában. Tudható, hogy a siker eltérő korszakok, kultúrák, nemzetek, társadalmi rétegek, egyének számára mást és mást jelenthet, anyagi hasznot, társadalmi elismerést, belső megelégedést egyaránt, voltaképp számos vonatkozásban megmutatkozhat¹⁸³ – jelen munkák az *utile et dulce* elvének következetes megvalósításával a siker ideologikus mintázatát szemléltetik.

Alig néhány esztendővel később a szóban forgó ideologikus vonatkozások szinte észrevétlenül az értékesítés látens instrumentumaivá válnak.

---

¹⁸³ VÁRINÉ 1999, 23.

3. TEXTUSOK, TEMATIKÁK (A FUNKCIONALITÁS TÁVLATA)

Széles körben ismeretes, hiszen számos monográfia, valamint szaktanulmány hangsúlyozza, hogy a XVIII. század mint a „pedagógia évszázada” nagyívű, előremutató szemléleti-módszertani újítások, az „örségváltás” időszaka volt, amikortól a nevelés elsődleges feladatát már nem a (keresztény tradíció szerint *ab ovo* bűnös) gyermek rosszra való fogékonyságának megregulázásában képelték el, hanem (az emberi természet eredendő jóságának alapgondolata szerint) a gyermekek benső értékeinek kibontakoz(tat)ásában.¹⁸⁴ Számos kiadvány indult útnak felszámolni a megelőző korszak enervált pedagógiai felfogását, hirdetni a nevelés modern, felvilágosult (reform)gondolatait – köztük nem egy fikciós formában. Amikor Fehér Katalin számba veszi a klasszikus századforduló gyermek- és ifjúsági olvasmányait, népes szövegcsoporthként különbözteti meg azon alkotások körét, amelyek „bár szórakoztató olvasmányok, fő céljuk a helyes erkölcsi elvek meggyökereztetése a fiatalokban.”¹⁸⁵ Vagyis az alcímbe emelt *funkcionalitás* elsődlegesen a szövegpéldák pedagógiai hasznosíthatóságát (az oktatásban való alkalmazást, az ismeretközvetítést, a komplex tudásátadást) jelenti. Más kérdés, hogy a didaktikai vonatkozások a szövegek egykorú népszerűségén túl milyen irányokba terelték a műalkotások befogadását, értelmezését, amely tendenciózan a gyermekirodalom felé történő közelítésben ragadható meg.

Adódik a kérdés, hogy a pedagógiai céltételezésű szövegek miben mutatnak elmozdulást az ideologikus távlat szerint rendeződő alkotásokhoz képest, főként hogyha a különféle didaktikai elképzelések elméleti (ideologikus színezetű) alapvonásaira tekintünk. Megítélésünk szerint a hipotetikusan elgondolt, ugyanakkor narrativizált mintázatokon, eszmei tartalmakon túl (persze azokból inspirálódva) konkrét, gyakorlatias (a mértékadó életvezetést propagáló) mondandót fogalmaznak meg, releváns ismeretkészletet közvetítenek az olvasóközönség felé, explicit módon, olykor *expressis verbis*. Mind a korszerű nevelési elvek hirdetésénél, mind az erkölcsi útmutatás terén adekvát a fikciós elbeszélésforma, hiszen a lecké a gyermek eleven olvasmányélményén keresztül realizálódik, legyen szó állambölcséleti prózáról vagy robinzonádról – hogy alábbi példáinkat említsük. Míg az első szövegtípus

---

¹⁸⁴ Vö. PUKÁNSZKY–NÉMETH 1996, FEHÉR 1999, PUKÁNSZKY 2001, NÉMETH 2002.

¹⁸⁵ FEHÉR 2000, 89.

népszerűségét a többszortatú pedagógiai vonatkozás, valamint az eredeti forrásmű párhuzamos európai sikere, a másik esetében a duális, a nevelési szándékot a szórakoztatás felé eloldó alapkarakter katalizálta. Mivelhogy a poétikákat érintő szemléleti eltérések nem feltétlenül követik a kronológiai rendet, a XVIII. század derekán publikált télemakhoszi história (eredeti rendeltetésénél fogva) a század utolsó évtizedeiben feltűnő robinzonádok társaságában kerül szóba, noha időrendileg mind Mészáros, mind Dugonics szövegművét megelőzi.

3.1. Télemakhosz magyarországi utazása

Haller László *Telemakus Bujdosásának Története*¹⁸⁶ című fordítása a korszak prózairodalmának szimbolikus nyitányaként szemlélhető.¹⁸⁷ Előzményszövegének, François de Salignac de la Mothe Fénelon francia szerző, teológus, érsek *Les Aventures de Télémaque*¹⁸⁸ című művének európai népszerűségét tekintve nem véletlen, hogy a „télemakhoszi diadalmenet” csakhamar Magyarországot is az „uralma alá vonta”. A féneloni alkotás elsődleges sikere a szöveg referenciális olvasatának köszönhető, a Napkirály költséges háborúit, udvartartását, mérhetetlen luxusát érő burkolt (ugyanakkor nagyon is könnyen dekódolható) kritika eredményeképp.¹⁸⁹ Politikai hatása az eszményi uralkodó magatartásának, a királyi hatalom kívánatos gyakorlásának koncipiálásában gyökerezik, általános pedagógiai vonatkozása azonban hosszabb időtartamú, egyetemesebb eszméket közvetít, így a didaktikus célzatosság tovább-hagyományozódása figyelhető meg.¹⁹⁰ Említeni sem érdemes, hogy a *Les Aventures de Télémaque* politikai, pedagógiai hatását az egyes korok, nemzetek, társadalmi rétegek másként értelmezték, ítélték meg, miközben számos kiadást élt meg szerte Európában. Népszerűsége kontinentális méretűnek tekinthető, Franciaországban pedig még 1816–1850 között is „bestsellernek” számított, a közel hatszáz ezres értékesített példányszámával.¹⁹¹

Szerdahely György Alajos *Poesis narrativa* című esztétikai értekezésében az állambölcseleti, politikai széppróza, többek között a *Les Aventures de Télémaque* kortárs

---

¹⁸⁶ HALLER 1755. Az első kiadást húsz éven belül még három edíció követte: 1758², 1770³, 1775⁴.

¹⁸⁷ VÖRÖS 1974, 541.

¹⁸⁸ [FÉNELON] 1699.

¹⁸⁹ KÖPECZI 1980, 9–10.

¹⁹⁰ VÖRÖS 1987, 71.

¹⁹¹ CHARTIER 2014, 400–401.

népszerűségüként értelmezi, hogy e szövegek közel valamennyi európai nyelven olvashatók.¹⁹² Német átdolgozása már viszonylag korán, 1700 körül elkészült August Bohse (Talander) tollán, *Staats-Roman, Welcher unter der denckwürdigen Lebens-Beschreibung Telemachi Königlichen Printzens aus Ithaca, und Sohn des Ulyssis vorstellet, Wie die königliche und fürstliche Printzen zur Staats-Kunst und Sitten-Lehre anzuführen* címen. Köpeczi Béla kutatásai óta tudható, hogy német nyelvterületen az anyanyelvű fordítások mellett elsősorban a latin fordítás bizonyult kiemelkedően sikeresnek, egészen a XIX. század első negyedéig. Tudomása van angol, holland, lengyel, orosz, Bécsben kiadott német, latin, olasz, szerb, bolgár, Prágában publikált cseh, Budán nyomtatott román, újjörög fordításokról és különböző, nyelvileg és műfajilag változó átdolgozásokról.¹⁹³

Amikor Haller László elkezdte a *Les Aventures de Télémaque* fordítását, az eredeti alkotást már jelentős magyarországi ismertség övezte, főként latin változatát. Berkeszi István hívta fel a figyelmet rá, hogy Haller csak 1738-ban, egyetemi tanulmányai során tanult meg franciául,¹⁹⁴ francia nyelvtudása pedig később sem bizonyult tökéletesnek, így a munka során a francia eredetin kívül Gregorius Trautwein ulmi apát latin fordítását is felhasználta. Vörös Imre szerint a nyelvi kompetencia illetően vetületeivel számolni kell a *Telemakus* elemzésekor.¹⁹⁵ Vörösnél a *Telemakus* mint a „barokk rendiség megnyilvánulása” kerül értelmezésre, igazi jelentősége pedig a hatására megélnéklő, az államvezetés kérdéseivel, a politikai hatalom gyakorlásával foglalkozó művek tanulmányozásában, fordításában és írásában keresendő.¹⁹⁶ Nem meglepő, hogy a politikai-moralizáló irodalom hatáskörébe tartozó fordítás kontextusában rendre említésre kerül a *Bélisaire* fordítása elsőként Zalányi Pétertől (1773),¹⁹⁷ később Dániel Istvántól (1776),¹⁹⁸ Ludwig Holbert latin nyelvű regényének fordítása *Klimius Miklós* címen,¹⁹⁹ a *Cziropedia* (1784),²⁰⁰ a kései *Anacharszis* (1820–1821),²⁰¹ vagy az állambölcseleti próza más reprezentánsai és természetesen a *Tariménes útazása*.²⁰² Az állambölcseleti próza sikere Magyarországon egyszersmind a magyar nyelvű széppróza első

---

¹⁹² SZERDAHÉLY 1784, 73–74. Online a Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport *Opera Szerdahelyana* című elektronikus kritikai kiadásában érhető el:

http://deba.unideb.hu/deba/szerdahely/text.php?id=szerdahely_3_k [Letöltés: 2021. 04. 29.]

¹⁹³ KÖPECZI 1977, 191–209.

¹⁹⁴ BERKESZI 1883, 444.

¹⁹⁵ Vö. VÖRÖS 1974, 534–539.

¹⁹⁶ VÖRÖS 1987, 81–82.

¹⁹⁷ [ZALÁNYI] 1773.

¹⁹⁸ DÁNIEL 1776.

¹⁹⁹ GYÖRFI 1783.

²⁰⁰ SZILÁGYI 1784.

²⁰¹ DEÁKI FILEP 1820–1821.

²⁰² Vö. NAGY 1998, 131–134.

sikereit is jelenti.²⁰³ A *Les Aventures de Télémaque* magyarországi hatása azonban jóval távolabbra mutat.

Köpeczi Béla tárgyalta, hogy a *Les Aventures de Télémaque* didaktikus aspektusaira már a Rákóczi-szabadságharc korában felfigyeltek, ezt egy latin nyelvű, a szöveg első könyvét tartalmazó kéziratos fordításkísérlet szemlélteti.²⁰⁴ Köztudomású, hogy Fénelon alkotása Rákóczi olvasmányai közé tartozott bécsújhelyi fogsága közben, ami nem csupán a későbbi fejedelem (irodalmi) érdeklődésének, orientálódásának alakulását képes demonstrálni, hanem a regény gyors európai térhódítását is láthatóvá teszi, hiszen az 1699-ben publikált mű 1701-ben már Rákóczi kezében van.²⁰⁵ Köpeczi feltételezése szerint Rákóczi a magyarországi nemesi társadalom politikai-erkölcsi nevelésének szándékából (egy új arisztokrata elit megteremtésének érdekében) készítette (volna) el a latin nyelvű fordítást, amely célnak a féneloni opusz pedagógiai összefüggésrendszere maradéktalanul megfelelt.²⁰⁶ Rákóczi rokonszenvezett Fénelon politikai eszméivel, inspirálódott a francia gondolkodó elméleteiből, szemléletében a *Les Aventures de Télémaque* „alkalmas volt a magyar ifjak nevelésére abból a szempontból is, hogy nemcsak az erkölcs és a politika, hanem a gazdaság, a tudomány és a művészetek kérdéseiről is tájékoztatta őket és irányítást adott e tekintetben is.”²⁰⁷

Rákóczi olvasata, a fordításkísérlet támogatásában (is) megnyilvánuló érdeklődése a mű pedagógiai hasznosíthatóságával kapcsolatban egyáltalán nem tekinthető elszigetelt, egyedi esetnek, hiszen Fénelon szövegét alapvetően a funkcionális irodalom körébe tartozó alkotásként kezelték, hosszú időn keresztül. Korántsem meglepő, hogy a különféle fordításokat gyakran közvetlenül az uralkodókhöz, trónörökösökhöz, hercegekhez címezték, már a dedikációval érzékeltetve, hogy átdolgozásaik a haszonelvűséget követve születtek (elsődleges célkitűzésként fogalmazva meg a politikai, uralkodói pályára készülő fiatal arisztokraták, trónörökösök politikai-morális nevelésének, a felelős hatalmi pozíciók betöltésére hivatott fiatalok felkészítésének szándékát). Persze minden ajánlás, dedikáció országonként, politikai berendezkedéstől függően változott, így a „nemzeti” államokban rendszerint az uralkodó, vagy az örököse szállítatik meg, míg a soknemzetiségű államokban inkább egy-egy (többnyire mecénási szerepben feltűnő) arisztokrata, főpap, természetesen kihangsúlyozva, hogy a megszólított túl a szöveg mindenkihez szól.²⁰⁸ Miközben a magyar fordítások, átdolgozások

---

²⁰³ Vö. SZILÁGYI 2016, 533–535.

²⁰⁴ KÖPECZI 1969, 1–18.

²⁰⁵ Vö. ZOLNAI 1955, 288–289.

²⁰⁶ KÖPECZI 1969, 14–16.

²⁰⁷ *Uo.*, 17.

²⁰⁸ KÖPECZI 1977, 209.

eredendően a második kategóriához tartoznak, fokozatosan szélesítik az olvasóközönség körét, már nem csupán a főrendekhez, hanem az alacsonyabb társadalmi szinten lévőkhez is szólva, a nevelés általánosabb vonatkozásában kínálva számukra a szöveg kapcsolódó részeit (bizonyos perspektívából tekintve bárki hasznos útmutatást találhat benne, az életére, a pályafutására nézve, hasznossága, tanító jellege nem rang- és nem korfüggő).²⁰⁹

Fénelon művének pedagógia vonatkozásai elsődlegesen a szöveg politikai-szociális elmékedéseihez köthetők.²¹⁰ Közép-kelet-európai fogadtatásáról szólva Köpeczi rámutat, hogy a szöveg politikai gondolatmenetét különbözőképpen lehet interpretálni, míg az egyszerű, mértékletes életvitel dicsérete, az autoriter magatartás, pazarló életmód elmarasztalása általános képzeteket, nemzetiségeken túlmutató egyetemes eszméket közvetítenek, így szavatosságuk hosszabb időre szól a konkrét politikai vonatkozásoknál.²¹¹ Célszerűnek mutatkozik e többosztatúság kérdését részletesebben is árnyalni, értelemszerűen a halleri fordítás olvasásán keresztül.

3.1.1. Nevelési direktívák

Télemakhosz utazása során empirikus benyomásokon keresztül ismerkedik meg a környező országok kormányzati formáival, uralkodóival, népeivel, a tapasztalatokból pedig, Mentor hathatós közreműködésével idővel megtanul az államberendezkedésre, a hatalomgyakorlásra, általános(abb) összefüggéseket tekintve pedig az emberi magatartásra vonatkozó konzekvenciákat alkotni. Utazásuk tehát konkrét pedagógiai szituációként értelmezhető. Címszereplőnk a „mindenkori” tanuló prototípusaként ábrázoltatik, aki mestere útmutatásának hiányában gyakran helytelen döntéseket hoz, a hátráltató körülmények terhét nem képes viselni, konfliktusokba keveredik, bizonyos szituációkban személyes dicsőségét, érdekeit szem előtt tartva határoz, a köz dolgaival kevésbé számolva. Kétkedésének minduntalan a bölcs Mentor vet véget, aki a mű pedagógiai szemléletében a „mindenkori” eszményi tanítóként jelenik meg. Tevékenykedése csaknem explicit figyelemfelhívást fogalmaz meg a befogadók felé a történet egyik elsődleges üzenetével kapcsolatban – eszerint a hatalmi pozíciókat elfoglaló személyek számára mindenkor szükségeltetik a bölcs tanácsadás, útmutatás, amely helyes mederbe terelheti az eltévelyedett gondolatokat, a helytelen cselekedeteket. E gondolathoz a szöveg folyton-folyvást visszakanyarodik, hangsúlyozandó a tanító a nevel(őd)ési folyamatban

---

²⁰⁹ *Uo.*, 197–198.

²¹⁰ KOZMA 1932, 17.

²¹¹ KÖPECZI 1977, 210.

betöltött szignifikáns szerepét, csakúgy, mint a tanítómester személyével tulajdonképpen egyenértékűnek számító tanácsadó tevékenységét, aki a mű gondolatrendszerében a nevelő felelősségével ekvivalens szerepet képvisel a hatalom birtokosának oldalán. Mindez inverz példákon keresztül tárul fel, a király jóhiszeműségét, gyengeségeit kihasználó csalárd, hazug, álnok, kétszínű tanácsadók, hízelkedők, talpnyalók ódiúmán keresztül mintázva a helyes uralkodói magatartás ellehetetlenítéséért, a király gondolkodásának, tisztánlátásának megfertőzéséért, a hatalom egyéni kisajátításáért folytatott machinációk gyalázatos voltát. Hamis szavaik mögött rendszerint az önérdek, saját hatalmuk, gazdagságuk növelése áll, s ennek érdekében nem rettennek az uralkodó félrevezetésétől sem. Mentor gyakran figyelmezteti Télemakhoszt, hogy a rossz erkölcsű tanácsadó csaknem ugyanolyan káros a királyi hatalomra nézve, mint a tanítványa lelkét mérgező rossz tanító.

Mentor az uralkodói magatartásformákról értekezvén az eszményi uralkodó attribútumai között említi a bölcsességet, a királyi hatalom irányába tanúsított alázatot, a nép szeretetét stb.,²¹² míg a rossz uralkodók legáltalánosabb ismérveként nevezi meg az erőszakot, a mérhetetlen pazarlást, a hedonizmust. Példaként különböző uralkodótípusok jelenítődnek meg, az egyiptomi Szeszósztrisz az eszményi, alattvalóitól imádatnak örvendő uralkodóként, míg a föníciai Pügmalión a zsarnok archetípusaként, kegyetlen, hataloméhes emberként tűnik fel. Utóbbi személye egyszersmind a mérhetetlen gazdagság árnyoldalával is szembesít, hiszen a pénzsóvár királynak folyton a hatalmának, a vagyonának az elvesztése miatt kell félnie. (Később, amikor Télemakhosz az alvilágban tesz utazást, a Tartarosz mélyén találkozik a Pügmalión-féle autokraták társaságával. Hatalmuk, legyen bármilyen pompázatos, véges, a túlvilágon más megítélés alá vonatik, a földi magatartás, életforma szerint méretik ki a túlvilági „élet” milyensége is.²¹³) Ekként a királynak, a hatalom birtokosának folyamatosan szabályokhoz, törvényekhez, magatartási formákhoz illő alkalmazkodnia, elkerülendő az

---

²¹² „Boldog az a’ nemzet, mondá Mentor, a’ kin bölcs Király uralkodik. Mindenkkel bővelkedik. Boldogságában él, és szereti azt, kinek szerencséjét tulajdonítja. Illy formán kell néked én Telemakusom uralkodnod, midőn az Istenek valaha az Atyád Országának igazgatására vezérelnek. Szeressed mint önnön magzatidat a’ te népedet, és az ő szereteteknek édességét érezed. Úgy viseljed magadat, hogy midőn a’ békeségnek, ’s vigaságnak kellemetességét tapasztalják, meg-émlékezzenek mindenkor, hogy az a’ drága ajándék az ő Királyoknak adománya. Az olyan Királyok, kik egyedül azon igyekeznek, hogy tőlök az emberek félyenek, és az alatta valókat azért sanyargatják, hogy jobban igájok alá hajthassák, ostorai az emberi Nemzetnek. Félni fogják ugyan ökötkivánságok szerént; de ellenben gyűlölik, és átkozzák; ’s azért méltábban félhetnek magok jobbagyitúl, mint azok az ő kegyetlenségektől. (...) Bóldog az a’ Nép, kit a’ bölcs Király ekképen igazgat; de bóldogabb a’ Király, a’ ki annyi népnek szerzi bóldogságát; és dücsőségét a’ jó erkölcsökben helyeszteti. A’ félelem kötelénél a’ szeretet lánczával keményebben kapcsolja magához az embereket. Örömmel engedelmessékednek, mivel mindnyájok szívén uralkodik. Nem kíván senki tőle el-válni, hanem félti el vesztését, ’s kész érette életét le-tenni.” HALLER 1755, 15–17.

²¹³ „Azért, hogy a’ földön léteken az emberek életével játszadoztak, és gondolták, hogy egyedül szolgálattokra születtetnek; a’ Tartarusban bizonyos raboknak adattatnak, a’ kiktől kinoztatván a’ szolgálat igáját rendel tapasztalják.” *Uo.*, 275.

önkényuralom kialakulását, még ha az ilyesféle kötelezettségek gyakran „béklyóként” is értelmeződnek: „Ha ugyan a’ dolgok, úgymond, valósággal így vagynak, nincsen szerencsétlenebb sors a’ Királyok sorsánál. Azoknak szolgálja, és rabja, a’ kiken látszati uralkodni.”²¹⁴

Hasonló etikai kérdések vetődnek fel a háborúskodás megítélésével kapcsolatban, a békepárti személyek szólamán keresztül egyértelmű, már-már célzatos háború-ellenességet fogalmazva meg. Mentortól konkrét szentenciaként hangzik el a céltalan, csupán a hódításra, a személyes dicsőség- és zsákmányszerzésre korlátozódó háborúskodás elmarasztalása, a hasonló tevékenységeket igenlő magatartás kárhoztatása, mindazonáltal az önvédelemért, a rendteremtésért, a külső veszedelmek elhárításáért folytatott háború dicséretes, bátorságos tevékenység.²¹⁵ Hogy mindez ne csak tartalmatlan kinyilatkoztatás legyen, az elbeszélés a háború közepébe viszi Télemakhoszt, ahol az érzéseket közvetlen módon provokáló képzeteken keresztül eleven tapasztalatokat szerez a háború szörnyűségeiről, következményeiről. A háborúskodás negatívumait, a harc pusztító mivoltát önmaga, empirikus tapasztalatai által méri fel.

Ekként (Mentor tanácsait, útmutatásait és személyes tapasztalatait felhasználva) jut el az általános érvényű, uralkodók, királyok személyén túlmutató morális tanulságok felismeréséig és megfogalmazásáig. A földi élet minőségét érintő reveláció paradox módon az alvilágban éri, ráeszmél, hogy mindenkor az erkölcsnek, a mértékletességnek, a szerénységnek, az alázatnak, a nemes indulatoknak kell meghatározniuk az emberi magatartást, társadalmi, vagyoni állapotától függetlenül, aminek aztán következménye lesz a túlvilági ítéletnél is (mindez a különféle földi hívságok miatt bűnhődő királyok esetein keresztül, allegorikusan szólal meg). Habár istenek, mitológiai alakok, hőrosok, ókori, mitológiai népek sokasága tűnik fel a regényben, szerepük szintén allegorikusan interpretálandó, a szöveg mitológiai eredetre visszavezethető vetületét inkább a szórakoztatásban vélték alkalmazhatónak (ami főként a dramatizált változatokban jelent meg központi elemként, német²¹⁶ és magyar²¹⁷ nyelven egyaránt),²¹⁸ a karaktereken keresztül megszólaló egyetemes magatartásmodellek viszont a mitológiai tematikán túlmutató érvényességgel bírnak. A kívánatos uralkodói attitűd voltaképp az általános (nemzeti hovatartozáshoz, felekezethez, életkorhoz, társadalmi helyzethez nem köthető) emberi viselkedési normák vonatkozásában is hatályosnak minősül.

---

²¹⁴ *Uo.*, 352.

²¹⁵ *Uo.*, 162–163.

²¹⁶ TELLEMACH 1788.

²¹⁷ GINDL 1795.

²¹⁸ Vö. KÖPECZI 1977, 198–199.

Jól látható, hogy a szöveg a mitológiai történet olvasmányos mivoltán túl további stratégiákat kínál az értelmezésre. Egyfelől a pedagógiai hasznosíthatóságra vonatkozóan²¹⁹ a különböző állam-berendezkedések, uralmi formák megismer(tet)ésén keresztül (pontos pedagógiai funkciót látva el) rögzíti az eszményi uralkodó szerepét, tanácsokat közvetít a hatalomgyakorlásra nézve. Másfelől erkölcsi példákat mutat fel az egyetemes emberi magatartásformákkal, viselkedésmódokkal kapcsolatban, önismeretre, önmegtartóztatásra, a törvények iránti tiszteletre, a lelki tisztaságra tanítva.

3.1.2. „Eleven örökség” (hagyományozódás)

Fénelon regényének magyarországi népszerűségét jelzi, hogy a XVIII. század derekán egyidőben több szerző is elkezdte a lefordítását. Közismert, hogy Zoltán József fordítása már 1753-ban, tehát még Haller szövegének publikálása előtt elkészült, a kiadására azonban csak harminc esztendővel később, 1783-ban került sor, Kolozsváron.²²⁰ Viszonylagos megkésettége folytán Zoltán fordítása nem volt képes olyasféle hatást, olvasói érdeklődést kiváltani, mint a grófé – a szöveget, a történetet már a halleri fordítás négy kiadásából ismerhette az olvasóközönség.²²¹ Pedig, amint azt a későbbi elemzések hangsúlyozni kívánták (az összehasonlításból származó konklúzióval némi rehabilitációs szándékot sugalmazva), Zoltán nyelvhasználata, a körülményes fogalmazásmódtól mentes, egyszerűbb mondatszerkesztése stílusbeli minőséget, színvonalbeli „elsőbbséget” képvisel a Haller-féle barokkos túldíszítés gyakorlatával szemben, amely mintha negatív értékmérőként szolgálna.²²² Hosszú ideig tartó publikátlansága vélhetően a Haller-fordítás megelőző (majd többszöri) kiadásával magyarázható. Esete nem egyedülálló – a Magyar Hírmondóban szereplő szövegmutatvány tanúskodik afelől, hogy a *Telemák Bújdosásának első könyve* munkacímű fordítás már Haller fordítása előtt elkészült, amikor azonban az ismeretlen fordító értesült a *Telemakus* kiadásáról, a munkát abbahagyta.²²³

---

²¹⁹ Vö. BODOR 2001, 70–71.

²²⁰ ZOLTÁN 1783.

²²¹ Vö. LÁZÁR 1887, 741–750.

²²² VÖRÖS 1974, 540.

²²³ „De tsak ugyan megérdemli ez a’ régitske apróság, hogy még most-is a homályból világosságra hozattassék. Annak az akkori fordítója egy szerénykedő, a’ maga édes Hazáját ’s a’ Magyar nyelvet nagyon szerető ifjú vólt, ki-is, nem tudván, hogy más valaki ebben meg-előzte légyen, dítseretesen eltökéllette vala magában, hogy nemzetünket az egész Magyar Telemákkal, ki akkor már tsak nem minden Európai nyelveken olvastathatott, valaha egyszer meg-ajándékozándja. De mihelyt tudtára esett néki, hogy azon nevezetes költemény immár Magyarra fordítva a’ nyomtató sajtó alatt vólna, menten félben hagyta az elkezdett munkáját, mellynek folytatására az ő baráti az után semmiképpen reá nem birhatták”. Magyar Hírmondó, 1780. március 22. [Toldalék]

Domokos Lajos debreceni főbíró kéziratban maradt fordítása *Telemaknak az Ulisses fiának csudálatos története*²²⁴ címen készült 1782 és 1802 között, csaknem húszéves munka eredményeként. Habár az átültetéshez már 1782-ben hozzáfogott, 1801. október 31-ig csak az első hat könyvet sikerült lefordítania („Finivi 31. X. 1801.”), 1802. február 14-én jutott el a tizennegyedik könyvig („14. Febr. 1802.”), 1802. február 18-án a tizenötödikig („Finit 18. Febr. 1802.”), 1802. február 21-én a tizenhatodikig („21. Febr. 1802.”), 1802. március 2-án a tizenkilencedikig („Finit 2. Mar. 1802.”), végül 1802. július 10-én készült el a munkával („Végeztem Debreczenbenn, Izraël napjänn, 10. July 1802.”), december 5-re pedig a revízióval („Az első revision végeztem 5. X^h 1802.”).²²⁵ Voltaképp tehát egy bő esztendő alatt végezte el a fordítás háromnegyedét, jóllehet a munka első periódusát nem datálta olyan pontossággal, mint a végét. Domokos fordításának készültéről Székely Péter értesíti Csokonait: „Ujság az hogy az öreg Domokos Ur a Telemak meg fordításábann remekelni akar, ha ki nem halna belölle Quid dignum tanto feret hic promissor hiatu? lásd a’ feleletet Horatziusnál.”²²⁶ Eszerint a cívisvárosban köztudomásúnak számított, hogy a főbíró milyen munkán dolgozik, mindazonáltal Székely horatiusi idézetei éppen a kortársak nem túl magas elvárásairól tanúskodnak. Domokos fordítása már a századforduló komplex nyelvi környezetében tehető mérlegre,²²⁷ a kortárs recepció hiánya miatt mindez csak utólagos (immáron végérvényesen irodalomtörténeti szempontú) rekonstrukció révén lehetséges.

A három fordítás közül csupán egynek ismeretesek a fordítói intenciói, Domokos esetében. Alacsony színvonalú eredeti alkotás helyett eleve fordítás, a francia nyelv tanulásához alkalmas szöveg elkészítését tűzte ki célul, ekként került látókörébe Télemakhoz története, hiszen a *Les Aventures de Télémaque* funkcionális,²²⁸ a nyelvoktatásban való felhasználása Európa-szerte közzismert volt. Másrészt (szempontunkból lényeges) motivációként említi, hogy Haller fordítása már elérhetetlen a könyvkereskedelemben, ami a négy edíciót tekintve valóban a kötet népszerűségéről tanúskodik. Zoltán József fordításáról értelemszerűen nem írhat, hiszen amikor Domokos elkezdte a munkát, Zoltán korábbi kézírata még nem került ki a kolozsvári kiadóból. Zoltán esetében, Haller Lászlóhoz hasonlóan ismeretlenek a fordítás elkészítésének indítékai, valószínűsíthetően a forrásszöveg egykorú népszerűségére vezethető vissza mindkét munka. Zoltán fordításának előszava inkább Fénelon pályafutásával, nevelői tevékenységével,

---

²²⁴ DOMOKOS [1782–1802]. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattára, R 449/i. Vö. FEKETE–SZABÓ 1979, 79.

²²⁵ KÖPECZI 1980, 17.

²²⁶ Székely Péter – Csokonai Vitéz Mihályhoz, Debrecen, 1802. január 18. = CSOKLEV 1999, 162.

²²⁷ KÖPECZI 1977, 202–203.

²²⁸ Ágai Adolf visszaemlékezésének tanúsága szerint a *Les Aventures de Télémaque* még a XIX. század 40-es éveiben is funkcionális, a nyelvoktatásban szerepet betöltő szövegnek számított. Vö. GYALUI [1902], 58.

munkásságával, meghatározó alkotásának korabeli fogadtatásával foglalkozik, anélkül, hogy bármit szólna az átültetés körülményeiről. Bevezetésében a télemakhoszi história általános nevelési érvényének ad nyomatékot, ti. nem csupán uralkodóknak, arisztokratáknak szánt szövegről van szó: „meg-tanúlja az ember a’ Valláshoz meg-szeghetetlenül való ragaszkodást, mind a’ bődög mind a’ bődögtalan állapotban, hogy szeresse Attyát és hazáját, hogy legyen Király, Lakós, valakinek Barátja, ’s Rab-szolga is, ha a’ bal szerentse úgy hozza.”²²⁹ Zoltán fordítása közel ötven esztendővel később egy második kiadást is megér,²³⁰ ami jelzésértékű a tematika magyarországi utóéletére nézve, hiszen a XIX. század húszas éveinek végén még potenciált lát(hat)tak Télemakhosz történetének publikálásában. Amennyiben egy alkotást rövid időtartamon belül többször kiadnak, vagy a későbbiekben lehetőséget látnak az újraközlésében, az egyértelművé teszi a keresletet, az olvasói érdeklődést, ti. a publikum viszonya, ítéletalkotása épp az értékesítés területén, az eladhatóságban körvonalazódik.

Hriágyel Mártontól származik a *Les Aventures de Télémaque* első magyar nyelvű verses feldolgozása,²³¹ amely inkább a mitológiai történet átvételét, semmint annak pedagógiai, politikai, eszmei vonatkozásának közvetítését célozta.²³² Kozma Antal alapos elemzése rámutat, hogy Hriágyel alapvetően a trautweini latin változat verses átdolgozását készítette el, fordítása közben gyakran támaszkodva Haller szövegére (a kézirat egy esztendővel a *Telemakus* publikálása után keletkezett).²³³ Kísérlete nem elszigetelt jelenség a *Les Aventures de Télémaque* európai történetében; számos verses feldolgozása született francia, latin, olasz, német, angol, holland és orosz nyelven egyaránt.²³⁴ Szorosan Hriágyel variánsához kapcsolódik Ivichich Ferenc kézírata,²³⁵ ami F. Csanak Dóra felfedezéséig ismeretlen volt a korszak szakirodalmában. A Pannonhalmi Főapátság könyvtárában található, 1790 körüli verses feldolgozás címe a trautweini latin és a Haller-féle magyar fordításra hivatkozik, egyes részeket szó szerint átemelve a halleri címlapról. Ivichich számára a hivatkozási pont(ok) kiemelése, a létező tradícióhoz való csatlakozás propagálása vált elsőrendűvé, a kéziraatra vonatkozó adatok kevésbé hangsúlyos szerepben tűnnek fel. F. Csanak Dóra részletes ismertetéséből kiderül, hogy Ivichich szövege nem más, mint Hriágyel Márton verses átdolgozásának plagizált változata.²³⁶

---

²²⁹ ZOLTÁN 1783, [oldalszám nélkül].

²³⁰ 1829².

²³¹ HRIÁGYEL 1756.

²³² KOZMA 1932, 62.

²³³ *Uo.*, 43–46.

²³⁴ *Uo.*, 47–52.

²³⁵ IVICHICH [1790].

²³⁶ F. CSANAK 1983, 170–185.

Ha a kortárs említésekre, citátumokra tekintünk, egyértelműen látható Haller László primátusa. Báróczi Sándor az *Erkölcsei mesék* előbeszédében hivatkozik rá, akinek tekintélye, a magyar nyelvű prózafordítás területén szerzett érdemei hozzásegíthetik a mese mint műfajmegjelölés indokoltságának alátámasztására, lám, Haller is alkalmazta a *Telemakus* szövegében. Báróczi idézi is a tizenhetedik könyv szóban forgó részét.²³⁷ Bessenyei György 1779. március 8-i, Ányos Pálhoz írt levelében válaszol Ányos korábbi (azóta elveszett vagy lappangó) levelére, reagálva a költőtárs Haller fordítását illető bírálatára, egyszersmind utalva saját, Hallert érintő állásfoglalására, amely, mint ismeretes, *A Holmiban* szerepel: „Nem szükség Hallertől megvonni a’ tiszteletet azért hogy néhol hibái találtak. – Minden idejébe élt magyarokat fellyül halladott; de azért hibázhatott, ’s hibázott is. Ebben meg fogsz világosodni, mert már a’ Hallerről tett jegyzésem többekkel együtt nyomtatás alatt van.”²³⁸ *A Holmi* vonatkozó részében Bessenyei, azontúl, hogy elismeri Haller érdemeit, a fordítás sikerületlen megoldásaival példázza a fordító nyelvi-stilisztikai tévedéseit, Haller körülményes fogalmazását pedig egy konkrét szöveghely általa fordított változatával szemlélteti, saját kísérletét a francia eredetihez közelebb állónak, közérthetőbbnek tekintve.²³⁹

Télemakhosz feltűnik episztolában,²⁴⁰ de még falfestményeken is.²⁴¹ Tudható, hogy Ráday I. Gedeon is kísérletezett a *Les Aventures de Télémaque* szövegéből vett részletek átdolgozásával, erről az Orpheusban közölt, versformába átírt mutatványok tanúskodnak, *Három Próbái a’ Telemachus kezdetének* címen.²⁴² Kazinczy főként a fordítás nyelvi-stilisztikai megformáltságával kapcsolatban teszi szavá kifogásait,²⁴³ Bessenyei érveire és módszeréhez hasonlóan és egy új fordításban kísérli meg felmutatni, hová fejlődött a magyar nyelv Haller óta.²⁴⁴ Fordításkísérlete, az említéseken túl, nem ismeretes. Az *Erdélyi Levelekben* a gróf inkább művelődés- és családtörténeti vonatkozásban említődik²⁴⁵ – gyakorlatilag minden

---

²³⁷ BÁRÓCZI 1775, [oldalszám nélkül].

²³⁸ Bessenyei György – Ányos Pálhoz, Bécs, 1779. március 8. = LABÁDI 2012a, 240.

²³⁹ BESSENYEI 1983, 320–322.

²⁴⁰ [BARCSAY Ábrahám], *Bacchus, ’s a’ tokaji bor’ eredete* = [BARCSAY–ORCZY] 1789, 88.

²⁴¹ Galavics Géza tanulmánya hívta fel a figyelmet rá, hogy Télemakhosz történetének néhány cselekménymozzanata egy soproni városi lakóház, valamint a sárvári vár egyik falépciklusában elevenedik meg. Vö. GALAVICS 1978, 393–415.

²⁴² DEBRECZENI 2001, 261–262.

²⁴³ Kazinczy Ferenc – Rummy Károly Györgyhöz, Széphalom, 1819. augusztus 31. = KAZLEV, XVI/3781, 497, Kazinczy Ferenc – Zádor Györgyhöz, Újhely, 1825. december 16. = KAZLEV, XIX/4562, 486, KAZINCZY 1819, 8.

²⁴⁴ Kazinczy Ferenc – Dessewffy Józsefhez, Széphalom, 1818. december 7. = KAZLEV, XVI/3675, 246, Kazinczy Ferenc – Kis Jánoshoz, Széphalom, 1819. február 16. = KAZLEV, XVI/3702, 299, Kazinczy Ferenc – Cserey Miklóshoz, Széphalom, 1821. január 13. = KAZLEV, XVII/3935, 350.

²⁴⁵ „A’ hely téren fekszik, ’s a’ kastély és a’ kert mutatják a’ lelkes, de hivataljai által első ifjúsága olta házatól elvont birtokosának mind fényét, mind izlését. Itt, e’ szobákban, szólala-meg magyarul a’ Fenelon’ Telemachja; annak fordítója atyja vala a’ ház’ és hely’ mostani birtokosának. Religiosus tisztelettel léptem-fel a’ grádicson,

esetben neve mellé rendeli „a’ Telemachus fordítója” szintagmát, amely Haller *epitheton ornans*aként jelenik meg, már a levelezésben is. Haller László mint „a’ Telemach’ halhatatlan fordítója” Kis Jánosnál is feltűnik,²⁴⁶ aki kedvelt fiataalkori olvasmányaként említi a munkát.²⁴⁷ Döbrentei Gábor négyoldalas pályaképet közöl Haller Lászlóról az Erdélyi Muzéum hatodik számában,²⁴⁸ ahová előzőleg a gróf arcképét is megrendelte Nagy Sámuel rézmetszőtől.²⁴⁹ Fordításával kapcsolatban elismerésének ad hangot Döbrentei, a vele kortárs románfordításoknál különbnek, szerencsésebbnek tekintve a gróf választását. Összeurópai jelenségről van tehát szó a *Les Aventures de Télémaque* népszerűségével kapcsolatban.

Habár szükségszerűen vázlatos összefoglalásunk a befogadástörténet rekonstrukciója kapcsán első olvasásra „csapongónak” tűnhet (ti. kérdésként vetődhet fel, hogy a féneloni eredeti, vagy a magyar fordítások, átdolgozások befogadásáról van szó), a „csapongás” szándékos. Minden literátori (ami egyszersmind olvasói) reflexió egyformán hangsúlyos, hiszen a szöveg(ek)et érintő kortárs viszony egy jól argumentálható szinkroniát jelenít meg, a magyarországi recepció, élén Haller László fordításával nem egy lezárult folyamatra épült rá, hanem az eredeti befogadásával szimultán alakult. Amikor a *Telemachus* elhagyta a nyomdát, mintegy katalizálva a tematikát érintő későbbi próbálkozásokat, a *Les Aventures de Télémaque* magyarországi térhódítása még korántsem tekinthető lezártnak, voltaképp egyidőben, szinkron vetületekben szemléltetik ugyanazon tematika népszerűségét, sikerét. Minthogy a télemakhoszi história esetében a különböző nyelveken, eltérő műfaji hagyományokban megszólaló variánsok kollektív ismerete, párhuzamos olvasása feltételezhető, a szövegek területi, nyelvi befogadásával kapcsolatban indokolatlan különbségeket szabni. Magyarországon a francia eredetin kívül német, latin nyelvű fordítások, nyomtatásban kiadott vagy kéziratban maradt magyar prózafordítások, verses átdolgozások, dramatizált változatok, plágiumok, fordításkísérletek, hivatkozások, utalások teszik láthatóvá, hogy François de Salignac de la Mothe Fénelon műve milyen tekintélyes ismertséggel, népszerűséggel rendelkezett a klasszikus századfordulót környező évtizedekben. Haller László fordításának népszerűségét, a recepció alakulását nagyban befolyásolta előzményszövegének kortárs sikere, a politikai, pedagógiai vonatkozásainak funkcionális értéke, így a fordítás potenciális olvasó bázisát már az eredeti alkotás létrehozta.

---

léptem-be a’ szobákba. Midőn Haller László élt, senki sem írt úgy magyarul, ’s ő vala az, a’ mi később Báróczi vala; kevésbé nyelvrontó mint ez; mert akkor nem vala még szabad annyit merni.” KAZINCZY 2013, 90.

²⁴⁶ KIS 1846, 220.

²⁴⁷ *Uo.*, 7.

²⁴⁸ DÖBRENTÉI 1817, 177–180.

²⁴⁹ Kazinczy és Döbrentei levelezéséből tudható, hogy Nagy Sámuel nem készült el időben a portréval, ráadásul a metszet ára is hatalmas összegbe, száz rénes forintba került. Vö. NAMÉNYI 1908, 137–138.

3.2. Kódolt dualitás (az első magyar nyelvű robinzonádok)

3.2.1. Robinson Crusoe, a civilizátor (történeti olvasat)

A *Robinson Crusoe* háromszáz éve tartó népszerűsége a világirodalom egyik kiemelkedő sikertörténeteként tartható számon. Miután 1719. április 25-én kiadták a korszakban szokványosnak tekinthető hatásvadász címen,²⁵⁰ de a szerző személyének felfedése nélkül, nyomban magára vonta az olvasók figyelmét. Egykorú sikerét az egymást követő edíciók sora igazolta.²⁵¹ Főhőse „naplószerűen, egyes szám első személyben mondja el tengerentúli kalandjait. Változatos ifjúság után, apja akaratával szembeszegülve, újra tengerre száll, hajója zátonyra fut, s Robinson egyetlen túlélőként kiúszik egy lakatlan szigetre. Bizonyos alapfelszerelést kimenekítve a roncsról, tulajdonképpen a semmiből újratereíti az európai civilizációt: ahogy az embrió a méhben végigjárja a törzsfajlódást, úgy lesz Robinson a sziget gyarmatosítója és ura, a mezőgazdaság meghonosítója, a mesterségek »feltalálója«, „s végül (amikor uralma alá kerül Péntek, a bennszülött) az európai keresztény ideológia terjesztője és kiteljesítője.”²⁵²

Szüzséje tehát egy nagyon markáns allegorikus parabola benyomását kelti a bűnös ember megigazulásáról, a civilizáció győzedelmeskedéséről.²⁵³ Robinson bűne a fiúi dac, a szülői tiltó parancs iránti engedetlenség, ami előidézi a szerencsétlenséget, a renitens gyermek megérdemelt büntetéseként tételeződő eseménysort.²⁵⁴ Azután, hogy partot ér a lakatlan, érintetlen, természeti (ős)állapotot mintázó szigeten, az életben maradásért vív küzdelmet, gyakorlati (a civilizáció technikai vívmányainak nélkülözéséből fakadó) problémák sorát megoldva, amely alapvető gondolkodás- és viselkedésbeli (át)alakulást eredményez főszereplőnkben (így a sziget mint a társadalomtól elzárt terület „kísérleti laboratóriumként” a büntetés, egyszersmind a pozitív sorsfordulás színhelyeként is felfogható). Robinson a civilizációteremtő, kultúra(re)konstruáló emberideál prototípusa lesz, aki racionális gondolkodásának, „odüsszeuszi” leleményességének, célorientált, szorgalmas magatartásának köszönhetően önerőből teszi élhetővé a lakhatatlan, mostoha környezetet, jólétet, biztonságot,

---

²⁵⁰ [DEFOE] 1719. Modern magyar fordításban: DEFOE 2016.

²⁵¹ FÖLDÉNYI 1977, 188–192.

²⁵² PÁL 2012, 491.

²⁵³ Vö. NOVAK 2001, 536.

²⁵⁴ Vö. FÖLDÉNYI 1977, 182, KALMÁR 1999, 86–92, NOVAK 2001, 541.

rendet, törvényt teremt, kultúrtechnikái²⁵⁵ a túlélés biztosítékai.²⁵⁶ Első lépésként erődöt épít, bekeríti/elkeríti magát, mely nem pusztán házat, menedéket jelent, hanem a civilizált világ, a rend elkülönülését a külső, civilizálatlan, vad „káosztól”.²⁵⁷ Praktikus tudására, gyakorlati bölcsességére (*fronézis*) támaszkodva szerszámokat, eszközöket készít, állatokat szelídít, mezőgazdaságot hoz létre (vadász, földműves, ács, asztalos, szabó, kézműves, tanító egyszerre), rendíthetetlen energiával dolgozik, miközben reflektálatlanul újraéli a civilizálódás processzusát. Vagyis a robinsoni civilizációépítés alapvetően a napi szükségletek kielégítésének készítéséből eredeztethető.²⁵⁸ Minthogy nem szándékosan került a szigetre, azt csupán egzisztenciális kényszerből, életfeltételei megteremtése érdekében hajtja uralma alá, a kolonizációs ambíciók (első megközelítésben) idegenek Robinsontól; nem hódítóként tekint magára, azonkívül a monetáris alapú értékhalmozás, az anyagi javak birtoklása (a gyarmatosítás voltaképpen lényege) is felesleges tevékenységnek minősül itt.²⁵⁹ Robinson valódi *homo oeconomicus*, gondolkodását a gazdasági racionalizmus vezérli, csak a hasznosítható, az életben maradáshoz nélkülözhetetlen holmik képviselnek értéket, így a pragmatikusan szemlélt világban a pénznek egyáltalán nincs jelentősége: „a természet, a tapasztalat és az elmélkedés megtanított rá, hogy az élet javai csak oly mértékben értékesek számunkra, amily mértékben képesek kielégíteni igényeinket, és bármekkora gazdagságot halmozunk föl, abból is csak annyit élvezünk, amennyit használni is tudunk, és nem többet. A legmegrögzöttebb fősvény is kigyógyult volna bűnös szenvedélyéből, ha az én helyembe kerül, s amiként én, ő sem tudja, mihez kezdjen tömérdek vagyonával.”²⁶⁰ Számára az érintetlen természet feltáratlan nyersanyagforrásként funkcionál,²⁶¹ amelynek eredményes birtokbavétele kitartó, áldozatos munkát, aszketikus magatartást feltételez (polgári habitusának megfelelően gazdaságát magas színvonalon műveli, szoros munkarendet követ, adminisztrál, archivál, ami egyszersmind lelki nyugalmát is biztosítja).²⁶² Max Weber szerint a „társadalmi hasznosság érdekében végzett munka Isten dicsőségének kedvez, s ezért Isten akarata szerint valónak tekintendő”,²⁶³

---

²⁵⁵ „A kultúrtechnikák itt azok a műveletek, amelyek a talaj megművelésével, az állatok karámba zárásával és az első menedékek felépítésével a kultúrát elkülönítették a természettől. [...] A kultúrtechnika az a köztes művelet, az a(z első kettőt megelőző) harmadik fél, amely két entitás között létrehozza a különbséget: a karám teszi lehetővé az ember/állat megkülönböztetést, a városfal a civilizáció/természet megkülönböztetést, az ajtó a kívül/belül megkülönböztetését.” KERESZTES–SMID 2017, 56.

²⁵⁶ HAUSER 1980, 42.

²⁵⁷ BERTRAND 1995, 35.

²⁵⁸ KALMÁR 1999, 102–103.

²⁵⁹ BITTERLI 1982, 525.

²⁶⁰ DEFOE 2016, 175.

²⁶¹ FÖLDÉNYI 1977, 184. Vö. MAGRIS 2009.

²⁶² Vö. GYULAI 2013, 106.

²⁶³ WEBER 1995, 114.

magyarán a vallási kétség elűzéséért, a kegyelmi állapot biztonságának eléréséért a fáradhatatlan hivatásvégzés szavatol.²⁶⁴ Robinson megigazolása a weberi protestáns (utilitarista) etika felől közelítve a rendszeres munkavégzésben (az aszkézis legmagasabb rendű eszközében) leli meg fundamentumát.²⁶⁵ Niall Ferguson vonatkozó érvelésében a nyugati civilizáció felemelkedésének egyik alapvető kulcsát a protestantizmusból származtatható munkamorálban látja, a XVII. századtól kibontakozó észak-amerikai brit gyarmatosítás sikerével szemléltetve a protestáns munkaerkölcsnek, hivatásetikának a kolonizációra gyakorolt kedvező hatását.²⁶⁶

Defoe a politikai propaganda szolgálatában működő publicistaként is a „polgári-puritán, világ- és istenhittől áthatott életfilozófia” ágense, a *Robinson Crusoe* szövegében is a polgárság optimista életérzését hirdeti, mítoszt teremt a civilizátornak.²⁶⁷ Robison mint ideáltipikus „self-made-man” a modern polgár éthoszát valósítja meg, erényes, puritanista munkaerkölcsű ember, aki példa az olvasók számára, története „a gyakorlati polgári erények dicshimnuszaként”, allegorikus „receptként” konkrét életvezetési tanácsadást szólaltat meg.²⁶⁸ Magyarán szerzőnk eredendően nem kalandhistóriának, hanem morális tanulságot közvetítő példázatnak, civilizáció-apoteózisnak szánta művét.²⁶⁹ Már Rousseau rokonszenve követendő életmintaként artikulálta a robinsoni emberideált, szerinte Defoe alapműve „a legsikerültebb értekezés a természetes nevelésről”, pedagógiai „alapidokumentum”, szórakoztat egyszersmind okít.²⁷⁰ Kései adaptációiban azonban (Defoe-nál éppúgy, mint követőinél) a *Robinson Crusoe* normarendszere, a propagált viselkedésminta, a morális távlat áldozatává vált a kiüresedő, repetitív kalandoknak, a felszínes didaxisnak. Sem a koncepciótlan második rész (*Robinson Crusoe további kalandjai*), sem a moralizáló esszéket és tanulmányokat egybefoglaló harmadik rész (*Robinson Crusoe élete és meglepő kalandjai alatti gondolatai, álmával az angyali világról*) nem érte el az első rész színvonalát, népszerűségét, voltaképpen az ismeretlenségbe veszve tűntek el. Sokatmondó, hogy Robinson Crusoe neve mint az olvasóközönség érdeklődésének felkeltésére alkalmas „brand” nem mindenkor volt működőképes, még Defoe esetében sem,²⁷¹ habár a különböző nemzetiségi adaptációk címükben rendszeresen hivatkoztak

---

²⁶⁴ *Uo.*, 118–119.

²⁶⁵ *Uo.*, 212.

²⁶⁶ FERGUSON 2011, 45–46, 136–156, 312–321.

²⁶⁷ HAUSER 1980, 41–42.

²⁶⁸ *Uo.*

²⁶⁹ Vö. BERTRAND 1995, 32–33.

²⁷⁰ ROUSSEAU 1978, 155–157. Vö. NOVAK 2001, 536.

²⁷¹ Vö. FÖLDÉNYI 1977, 194, 213.

az angol eredetire (a szerző nevének említése nélkül), amely valószínűsíthetően a *Robinson Crusoe* népszerűségéből való részesülés deziderátumán alapult.²⁷²

3.2.2. Robinson Crusoe, a gyarmatosító (posztkoloniális olvasat)

Más (némi anakronizmustól sem mentes) nézőpontból a *Robinson Crusoe* a kolonializmus, az erőszakos gyarmatosítás mindenkori irodalmi legitimációja, az idegen kultúrával, civilizációval történő (szükséges) konfrontáció, a „nemes vadember” (a társadalmi anomáliáktól érintetlen, előítéletektől mentes embertípus)²⁷³ jelenlétén, alárendeltségén keresztül az európai kultúrfölény, politikai-társadalmi-szociális felsőbbrendűség propagálásának eszköze. Robinson térítő gyakorlatának bázisát, a kor európai kolonizálóival, misszionáriusaival egyetemben a „rossz különbözés” elképzelése képezi, amely szerint a primitív őslakosok születésüktől fogva rosszak, de jóvá tehető, alsóbbrendűségük megszüntethető, átvezethetők a vadságból a civilizációba (az eltérő kultúrák, élet- és gondolkodásmódok szisztematikus elpusztítását, átalakítását Pierre Clastres etnocídiumnak nevezi).²⁷⁴ Az európaiak és az archaikus kultúrák érintkezése rendszerint azonos séma szerint alakult, a kezdeti békés, mondhatni partneri kapcsolattól a kölcsönös bizalmatlanságon és bizonytalanságon keresztül az európaiak céltudatos, módszeres erőszaktetele, az őslakosok előzését, rabszolgasorba taszítását vagy megsemmisítését célzó gyakorlatok felé.²⁷⁵ Hiába viseltet a gyarmatosító kezdetben szimpátiával, barátsággal az őslakoshoz, önálló identitását, kultúráját, nyelvét kétségbe vonja, pozitív magatartása csak addig tart, míg az őslakos igazodik az európai „játékszabályokhoz”. Mihelyt az megkérdőjelezi az európai felsőbbrendűséget, kételkedni kezd alávetettségében, a rokonszenv nyomban ellenséges magatartásba fordul, a bennszülött megbízhatatlan, hálátlan figurává válik, aminek oka a gyarmatosító logika szerint nem a kizsákmányoló, elnyomó gyakorlat, hanem az őslakos vad, a nevelésnek, a civilizálásnak ellenálló természete. Esetünkben a pozitív karakterűvé stilizált „barbár” Péntek, a fokozatosan „európaizálódó”, tehát kolonizációs szempontból ideális ember, aki megcáfolva az előzetes várakozásokat, nem elutasítással, dühvel vagy bosszúval, hanem kimondhatatlan hálával reagál az identitásváltás robinsoni kényszerére.²⁷⁶

---

²⁷² PUSZTAI 2011, 71, RICHETTI 2017, 169.

²⁷³ BITTERLI 1982, 484.

²⁷⁴ CLASTRES 2015, 31–46.

²⁷⁵ Vö. BITTERLI 1982, 166–206.

²⁷⁶ FÖLDÉNYI 1977, 187, MCINELLY 2003, 18, N. KOVÁCS 2007, 23.

Európa a globális kolonizáció megindulását követően univerzális ismereteket és értékeket létrehozó civilizációként definiálta magát, amihez képest egy idegen, tengerentúli nép csakis másodlagos, alsórendű pozíciót foglalhat el. „Az európai kultúra tehát úgy birkózott meg az idegen okozta kihívással, hogy önnön kizárólagosságába vetett hitét és meggyőződését nem adta fel, sőt, más kultúrák létében csak további érveket talált annak megerősítésére.”²⁷⁷ Urs Bitterli írja, hogy a civilizált ember már az ókortól kezdődően idegenkedik az olyan embertől, aki kizárólag az elemi szükségletek kielégítésének él. Ekként az ázsiai, afrikai vagy amerikai őslakosokat elítélő minősítések, az egyoldalú, alapvetően sztereotip karakterű megítélések mindenkor ürügyet, erkölcsi alapot kínáltak az idegen, őslakos civilizációk meghódítására, gyarmatosítására.²⁷⁸ Amennyiben a „vadember” fenyegetést jelent a civilizált rendre nézve, e fenyegetés csakis a „vadak” leigázásával, elnyomásával, erőszakos civilizálásával szüntethető meg.²⁷⁹ Az őslakosokhoz fűződő viszony az első találkozás óta ambivalens, az előítéletek, a kölcsönös meg-nem-értés, a bizalmatlanság, a félelem a kezdetek óta adva van (az első „találkozás”, a lábnyom felfedezése Robinson számára is traumatikus tapasztalat, az emberi formát öltő „káoszt” jelképezi). Kevesek viszonyultak olyan megértően az őslakosokhoz, mint Montaigne. Az emberevő tupinamba indiánokról értekezve szokatlan rokonszenvről tesz tanúbizonyságot, gondolatmenetében azt próbálva hangsúlyozni, hogy igaztalan „barbárnak” minősíteni az őslakosokat, amikor az európaiakat (Montaigne a portugálokat említi) még az indiánokénál is brutálisabb, embertelenebb cselekedetek terhelik. Hatásukra a bennszülöttek még az emberevést is elhagyták, miután a kolonizálóktól jóval kegyetlenebb praktikákat, módszereket sajátítottak el az ellenség kínzására, elpusztítására. „Nevezhetjük tehát barbároknak őket az ésszerűség szabályaihoz képest, de nem magunkhoz képest, akik mindennemű barbárságban túleszünk rajtuk.”²⁸⁰ Montaigne szerint az árulás, a hűtlenség, a zsarnokság és a kegyetlenség bűneire, ellentétben az emberevéssel, nincs mentség és bocsánat. Nem árt hangsúlyozni azonban, hogy a XVI. századi francia filozófuséhoz hasonló szemléleti távlat aligha fedezhető fel az őslakosokhoz fűződő általános magatartásban.

A nyugati civilizáció univerzalizmusa mintázta ehhez hasonlóan a „Kelethez” fűződő viszonyt is. Vizsgált korszakunk irodalmában az orientalizmus szinte kizárólagosan a miliő, a keleti vonatkozások, díszletek, manírok tekintetében mutatkozik meg, alkotóink nem

---

²⁷⁷ N. KOVÁCS 2007, 19.

²⁷⁸ BITTERLI 1982, 166–167, 478–480, N. KOVÁCS 2008, 26–27, CLASTRES 2015, 36. A XVI–XIX. századi európai expanzió Ázsia, Amerika és Afrika őshonos társadalmaira gyakorolt átalakító hatása kétségbevonhatatlan, mindazonáltal Eric R. Wolf szerint az Európán kívüli „primitívnek”, „civilizálatlannak” minősített népek passzív elszenvédőként, áldozatként való kizárólagos megítélése revideálásra szorul. Vö. WOLF 1995.

²⁷⁹ BERTRAND 1995, 36.

²⁸⁰ MONTAIGNE 2001, 272.

törekcsenek a keleti kultúrával kapcsolatos objektivitásra. Az orientalizmus gyakran reklámfogásként funkcionál, az esetleges keleti származás, eredet feltüntetcsésével, az orientalizmusban megbúvó lehetőségek (az idegen, a szokatlan, az ismeretlen, az egzotikus, a különleges) hatásfaktorként való alkalmazásával a közönség érdeklődését lehet felkelteni.²⁸¹ Mindez a Kelethez fűződő felszínes tudást, magatartást szemlélteti, amely csak a külsőségekben realizálódik. Edward W. Said elmélete szerint (minthogy a Kelet és a Nyugat egymáshoz viszonyított fogalmak, voltaképp csak az emberi elmében létrehozott korrelatív képzetek) a Keletről, a keleti népekről való tudás a nyugati gondolkodásban mesterségesen előállított, a dichotómia jegyében („Mi”–„Ők”) elgondolt mítosz, ennélfogva ítélkező, lekezelő, sztereotip, elfogult, azonkívvül az etnikai, nyelvi, kulturális, vallási különbözőségek ignorálásával alaptalanul egyneműsít. Mivel a keletiek megítélése mindenkor a nyugati perspektíván keresztül történt, a keletiek rendszerint alulmaradtak, jó esetben egyszerű egzotikumként nyilvánultak meg.²⁸²

Mivel Péntek alárendelt pozícióban marad („példás vademberként” sohasem teszi kétely tárgyává Robinson vezérszerepét), a *Robinson Crusoe* idegenségtapasztalata archaikus minőségű, egyenrangúságról szó sincs. Robinson a „közös emberség” megszüntetésével, Péntek alárendelt státuszának véglegesítésével, individualitásának, nyelvének, kultúrájának kitörlésével óhatatlanul dehumanizál, miközben az edukáció gyakorlatával (tematikusan) humanizálni szeretné. „Mivel Defoe nem keretezi metareflektív eszközökkel e folyamatot, hiszen maga is osztja kora meggyőződését a »négerék« alsóbbrendűségéről (akiket, következésképp, »humanizálni« kell), az egyszeri olvasó öntudatlanul az egyes szám első személyű elbeszélővel azonosul, s mindvégig hisz a gyarmatosító Robinson »jobbító«, s egyben »jó« szándékában.”²⁸³ Ekként a névadás gesztusa is az identitás totális felszámolásának részeként értelmezhető, hiszen a Péntek nem személynév, hanem a megszabadítás napjának mementója, mely végleg az alárendeltségbe kerülést konnotálja a vadember számára.²⁸⁴ Kapcsolatuk hierarchikus kvalitásait, főszereplőnk eurocentrikus szemléletét tekintve a modern értelmezések már nem pozitív hőst látnak Robinsonban, sőt jellemzően deheroizálják. „A posztmodern kor kritikusai az önző és kevés empátiával rendelkező gyarmatosítót látják benne, akit szigorúan haszonelvű, pragmatista gondolkodása megakadályoz abban, hogy igazán

---

²⁸¹ STAUD 1999, 42.

²⁸² Vö. SAID 2000, HUNTINGTON 2015, 32–35.

²⁸³ TIMÁR 2019, 8.

²⁸⁴ Vö. MCINELLY 2003, 16.

testvérének lássa a bennszülöttet, vagy hogy felismerje a természet szépségeit.”²⁸⁵ Miközben Péntek egyértelműen a posztkolonialista megközelítések „hősévé” válik.

3.2.3. „Importált” idegenség (exkurzus)

Az idegenségtapasztalat, az egzotikus kultúrákkal, népekkel kapcsolatos tudáskészlet értelemszerűen a művészetek és az irodalom területére is behatolt, egyrésztől spektákulumként, a szórakoztatás egyik lehetséges, nívumként ható eszközeként, másrésztől az európai civilizáció anomáliáira adható kritika lehetőségeként (például a „nemes vadember” toposzán keresztül). Legyen szó afrikai, amerikai őslakosokról vagy csendes-óceáni szigetlakókról, az idegen kultúrát képviselő embert az alapvető antropológiai jelenségnek megfelelően mindenkor kíváncsiság övezte, az Európába „importált” idegenség elsősorban felszínes látványosságként, szórakoztató kuriózumként jelent meg az európai szemlélő tekintete előtt (nem volt érdekelt a másik kultúra megismerésében – amennyiben asszimiláció történt, mindig az idegen idomult az európaiakhoz). Mindez a civilizált világ egyértelmű felsőbbrendűségét demonstrálta, egyszersmind kiszolgálta az egzotikum iránti szenzációéhséget, konstans érdeklődést.²⁸⁶

Magyarországon az egzotikumot érintő diskurzusban lényegbeli eltérések tapasztalhatók a nyugat-európaihoz képest, hiszen nálunk az idegenségtapasztalatot nem táplálhatta a gyarmatbirodalmakéhoz hasonlatos empirikus élményanyag, közvetlen impulzus. „Ha a magyar közvélemény – például útleírások, vadászkalandok, metszetek, majd a XIX. század végétől fotográfiák nyomán – rendszerint portugál, spanyol, holland, aztán főként angol, francia és német gyarmatokról származó víziókban, képekben ismerkedett is a világ egzotikusságával, ez a szembesülés nem tartalmazta az expanzióban való közvetlen részesedést. Felfedezőink, utazóink részesei voltak az egyetemes tudás bővítésének, a hatalmi erőterben mozogtak, így a korszak gyermekeiként ők is osztoztak egy paradigmában, ám nem a fősodor katonáiként törtek előre az ismeretlen népek, kultúrák meghódítására.”²⁸⁷ Magyarországon a globális kolonizációból való kimaradás okán az idegenség, az egzotikum csakis közvetve vált elérhetővé, nyelvi, kulturális, mediális transzferekkel keresztül. Korszakunkban az egzotikus népcsoportokat, idegen kultúrákat tematizáló közlemények (néhány tudományos igényű, leíró típusú feldolgozást leszámítva) egybehangzóan sztereotipikus, előítéletektől hemzseggő megközelítésben, kuriózumként tárgyalták.²⁸⁸

---

²⁸⁵ PÁL 2012, 491.

²⁸⁶ BITTERLI 1982, 235, N. KOVÁCS 2008, 24, 32.

²⁸⁷ FEJŐS 2008, 11.

²⁸⁸ Vö. MIKOS 2004, 174–175.

Mindazonáltal az idegen ember ideáltipikus, a társadalmi konvencióktól érintetlen, egzisztenciális szabadságot reprezentáló eszményképe (mint nem létező, hipotetikus gondolati modell)²⁸⁹ a kulturális hegemoniával kapcsolatos kételyek reprezentálásában, a társadalom indirekt bírálatában is funkcionális szerepbe került. Már Montaigne tupinambái értetlenkedve szemlélték az Európában tapasztalható mérhetetlen társadalmi egyenlőtlenséget (aminek hangot is adtak), hogyan képesek egyesek fényűző luxuskörülmények között élni, miközben embertársaik földönfutóként nyomorognak (Montaigne a társadalmi egyenlőtlenség tekintetében Rousseau téziseit előlegezi). „Az idegennel »mesélni« lehetett egyrészt az európai kultúra és civilizáció magasabbrendűségéről, másrészt »története« a saját társadalomból való elvagyódás és egyfajta társadalomkritika megfogalmazására is plasztikus lehetőséget kínált”.²⁹⁰ Fontos kísérlet e tekintetben Montesquieu levélregénye, a *Perzsa levelek*, amelyben a kortás francia értékrend, kultúra, társadalom bemutatására kerül sor két perzsa utazó levelezésén keresztül. Montesquieu perzsái (egyszersmind szócsövei) előítéletektől, elfogultságoktól mentesen számolhatnak be a korabeli művelt értelmiség érdeklődését képező tárgyakról, témákról, miáltal, az „outsiderséget” imitáló nézőszög révén az olvasóközönség rácsodálkozhat saját társadalmának idegenségére, anomáliáira.²⁹¹ A „nemes vadember”, a (rousseau-i) „természetes ember”, vagy a (voltaire-i) „vadember” mint a civilizáció destruktív hatásaitól mentes, erkölcsileg makulátlan figura, s mint ideális (csak elméleti síkon realizálódó) magatartáslehetőség egyaránt működhet a társadalombírálat eszközeként. Minuciózus elkülönítésük problematikus, e képzetek minduntalan egymásba montírozódnak, határaik elmosódnak.²⁹²

(„Magyar” alakváltozatok)

Érdeemes röviden elidőznünk a karakternél, amelynek különböző manifesztációi a korabeli magyar irodalmat sem hagyták érintetlenül. Nyilvánvalóan nincs lehetőség minden vonatkozó szépirodalmi alkotás bevonására, inkább azokat a variációkat igyekszünk megmutatni, amelyek elmozdulást jelentenek az ideáltipikus alakhoz képest, miközben őrzik eredeti eszmeiségét. Bessenyei *Der Amerikaner*²⁹³ című korai prózai művében a „vadember” képze a vallási

---

²⁸⁹ BITTERLI 1982, 364–365.

²⁹⁰ N. KOVÁCS 2008, 28.

²⁹¹ Vö. FERENCZI 1993.

²⁹² Vö. KÖPECZI 1979, BITTERLI 1982, 535–541, STAUD 1999, 13.

²⁹³ BESSENYEI 1991, 67–87. Magyar nyelvű változata Kazinczy fordításából ismert: KAZINCZY 2009, 9–33. Vö. PENKE 2008, 67–68. Kirakades személyében már határozottabb kontúrokat ölt a társadalombíráló funkció, „olyannyira, hogy előtérbe kerülése erősen szatirikus jelleget kölcsönöz az emberi társadalom bemutatásának: a jelenségeket a narrátor először ugyanis Kirakades nézőpontjával azonosulva, azaz egyszerű természeti jelenségekhez hasonlított értelmetlenségekként mutatja be, s csak utána adja meg a saját kulturális

(in)tolerancia kontextusában nyer értelmet, amennyiben a napimádó amerikai őslakosok és a muszlimok elvi konfliktusára a vallási fanatizmusra adott reflexióként tekintünk. Dogmáktól, társadalmi, felekezeti, kulturális behatásoktól mentes gondolkodásuk lehetőséget kínál a normák axiomatikus igazságaival szembeni kételyek megfogalmazására, az ellentmondások, következetlenségek felmutatására. Amikor az érintetlen természeti állapotból származó emberek, Podocz és fia, Kazimir a törökök közé kerülnek, az erőszakos térítés ellenére sem képesek változtatni belső meggyőződésükön, idegenkedve szemlélik a törökök vakbuzgóságát, erkölcstelen, kegyetlen életvitelét. Miután egyikük gondolkodását sem képes áthatni Mohamed hite, a törökök agresszióhoz folyamodnak, eredménytelenül; a többi amerikai őslakos segítségével megszabadulnak, végül egy trinitárius szerzetes tanításának köszönhetően felveszik a kereszténységet (ami pontosan a tolerancia tekintetében válik vonzó „alternatívává” az idegenek számára).

Egészen más formában nyilvánul meg a figura Verseghynél, *Gróf Kaczajfalvi László, avagy a' természetes ember* című lafontaine-i mintát követő magyarításában. Története szerint az idős gróf, Kaczajfalvi János a sok szenvedés és csalódás után egy elhagyatott, csendes völgybe költözik szolgájával és fiával, hogy az ifjú Lászlóból a társadalom hibáitól és előítéleteitől mentes természetes embert nevelhessen. A gyermek természetben nevelkedett, bűnöktől és káros gondolatoktól mentes szelleme és ártatlansága akkor kerül válságba, amikor húsz esztendősen kilép a zárt világból, és az addig ismeretlen külvilág iránt kezd érdeklődni, szerelembe esik, bevezetik a társaságba, ahol eleinte nevetség tárgyává válik naivitása, szokatlan gondolkodása és nemes szíve miatt. László idővel több leányt is kitüntet szerelmével, ami elkerülhetetlen konfliktusokhoz vezet, mivel ösztöneitől, érzékeitől vezéreltetve nem tudja, hogy a társadalomban élő embernek meg kell válogatnia érzelme kifejezésének eszközeit és módjait. Megpróbáltatásai után útra kel, végül Indiába érkezik, ahol egy pária leányának oldalán találja meg a boldogságot.²⁹⁴ Tanulságos lehet emlékeztetnünk rá, hogy a „természetes nevelés” elméletének belső feszültségeit már Rousseau is érzékelte, habár az *Émile* szövegében nem explikálta. „Tudta – írja Kelemen János –, hogy az ember csak a társadalomban, a társadalom által ember, hogy a racionális ész csak a társadalmi ember sajátja, s hogy következésképpen a tudat is eredendően társadalmi.”²⁹⁵ Rousseau szocializációs elmélete egy paradoxonra épül, arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan szocializálódhat

---

viszonyrendjükben elfoglalt helyüket. Bessenyei ezen a ponton a vadember nézőpontját erőteljes és jogos civilizációkritika-ként kezeli”. SZILÁGYI 2016, 535.

²⁹⁴ Vö. CSÁSZÁR 1900, 422–424, CSÁSZÁR 1903, 296–297, GYÖRGY 1941, 376–377.

²⁹⁵ KELEMEN 1976, 529.

a gyermek a társadalom ellenére, de amint kimondatlanul érzékelteti, Émile a társadalmon kívül is csak társadalmi lényként nevelkedhet.²⁹⁶ Miután Émile kilép a társadalomba, keserű tapasztalatokban, szenvedésben, boldogtalanságban van része, következésképpen az egyéni, társadalmon kívüli szocializáció, egészében véve a „természetes nevelés” nem megvalósítható.²⁹⁷ Miközben Lászlóban feltalálhatók a „természetes ember” elődleges implikációi, karaktere mögött felsejlik a társadalom hibáitól mentes neveltetés absztrakcióját és lehetetlenségként való megítélése is. Ennek felismerése már akkor megtörténik, amikor az öreg gróf elhatározásra jut: „Meg nem gondolta ő, hogy az embernek természetéhez tartozik a tökéletesedésre való hajlandóság, és ama’ sorsának jobbítására készítő ösztön, mely őtet az oktalan állatoktól megkülönbözteti, és hogy erre való nézve az emberi nemzet soha az úgy nevezett pusztán természetes állapotban nem élhetett, sem együgyű gyermekkorában örökké meg nem maradhatott.”²⁹⁸ Vagyis a tökéletesedésre való készítés nem elégíthető ki, csakis a társadalom közegében. Verseggy „természetes embere” szükségszerűen kilép az eszményi (nek képzel) környezetből, nála a tökéletesedés az emberi kapcsolatokban, a szerelemben csúcsosodik ki, már nem a társadalombírálatban, hanem a természetes nevelés cáfolatában (a cáfolás lehetőségében) kap szerepet.

Amikor a „nemes vadember” feltűnik a közép-kelet-európai térségben, specifikus alakváltozatot kap, alkalmazkodik a lokális társadalmi viszonyokhoz, igazodik a paraszti egyszerűséget, élet- és gondolkodásmódot a természetesség egyik idealizált állapotaként dicsőítő elképzelésekhez (ami ugyancsak Rousseau-tól, a filozófus parasztkultuszából eredeztethető). Jóllehet a paraszt esetében nem beszélhetünk etnikai különbözőségről, társadalmi-kulturális vonatkozásban mégiscsak kívülállónak, idegennek tekinthető, akit együgyű, józan gondolkodása, gondoskodása tesz vonzóvá. E gondolatban a parasztság olyan, „a világpiacon és a nemzeti hagyományokat eltörlő kozmopolita kultúra hatáskörén eddig többé-kevésbé kívülrekedt” társadalmi réteggé definiálódik, amely erényt kovácsol elzárkózásából, elmaradottságából.²⁹⁹ A nemes paraszt idealizált képe feltűnik Verseggy *Almarék, erdélyi herceg* című próza fordításában, ahol az idős Kovár önzetlen gondoskodásának köszönhetően épül fel Almarék a törökök ellen vívott csatában szerzett sérüléseiből. Később a megpróbáltatásoktól szenvedő Elizának, a herceg jegyesének is a segítségére siet, „hiszen Kovárnak elég volt tudni, hogy egy szenvedő ember segedelem nélkül szűkölködik, ’s azonnal

---

²⁹⁶ *Uo.*, 530.

²⁹⁷ *Uo.*, 532.

²⁹⁸ VERSEGGY 2018, 117.

²⁹⁹ LUDASSY 1992, 47.

eltökéltette magában, hogy szenvedésétől kész akarattal megmenti”.³⁰⁰ Kovár altruista viselkedése egy eszményi magatartásmintát, életszemléletet és -módot reprezentál, amelyben a társadalomtól elzárt, provinciális (falusi) világ jelenti az érintetlen természeti állapotot.³⁰¹

3.2.4. Szöveghatárok

A *Robinson Crusoe* irodalomtörténeti szempontból műfajteremtő szöveg. Népszerűsége, gyors európai térhódítása a tömegesen publikált fordításokon és a nagyszámú adaptációkon keresztül egy szuverén szövegtípus, az ún. *robinzonád* kialakulását eredményezte. Korán virágzásnak indult. „Ennek oka az, hogy a kora kapitalizmusban a Robinson-téma feloldotta a kapitalizmus gazdasági fejlődése és politikai embertelensége közötti ellentmondást: a társadalmon kívüli kaland világában apologetizálta a polgári társadalmat, olyan módon, hogy a szigetre vetődő ember miniatűr világot rendez be magának.”³⁰² Alapszerkezete szerint a robinzonád utazó főhőse lakatlan szigetre vagy más, a civilizációtól elzárt helyre kerülve egzisztenciális viszonytársak közt teremti meg életkörülményeit, amiről általában egyes szám első személyű elbeszélésben közvetít. Miközben a műfaj reprezentánsai nagy számban jelentek meg szerte Európában (nyelvi, tematikus szempontból egyaránt heterogén szövegkorpuszt alkotva), kései robinzonád korábban publikált robinzonádokból nyert inspirációt, emelt át részleteket.³⁰³ Gyakori ismétlődésük idővel a tematika elsekélyesedéséhez, a polgári-puritán életvezetést közvetítő morális kontextus felhígulásához, jelentőségvesztéséhez vezetett, habár a lakatlan sziget motívumát (allegóriaként vagy parabolaként) megőrizte mind a kalandirodalom, mind a gyermek- és ifjúsági irodalom.³⁰⁴

Defoe alapszövege az oktató célzatú, épületes, erkölcsi, vallási irodalom és az elvilágiasodó, profán irodalom keresztmetszetében helyezkedik el. Egykorú sikerét, Hauser Arnold szerint, az anglikán papság világi irodalmat propagáló gyakorlata is elősegítette: „az újabb irodalomszociológia legfontosabb eredményei közé tartozik, hogy feltárta a protestáns papságnak a világi irodalom terjesztésében és az új olvasóközönség kialakításában játszott jelentős szerepét. A szószékről folyó propaganda híján Defoe és Richardson regényei aligha

---

³⁰⁰ VERSEGHY 2018, 434.

³⁰¹ Vö. KÖPECZI 1979, 81–85.

³⁰² KIRÁLY 1991, 25.

³⁰³ Vö. MAGRIS 2009.

³⁰⁴ Vö. KIRÁLY 1991, 25–26.

tehettek volna szert olyan népszerűségre, amilyenre szert tettek.”³⁰⁵ Kétosztatásából adódóan valamennyi adaptációban egy alapvető dualitás figyelhető meg; variánstól függ, hogy a két aspektus közül melyik kerül előtérbe, melyik dominál az adott robinzonádban. Egyfelől az ideologikus céltételezésnek megfelelően a didaktikai, a nevelő-tanító funkció érvényesül (ami a gyermek- és ifjúsági irodalomhoz való közelítésben kap jelentőséget), másfelől a kalandokra fókuszáló átdolgozásokban a szórakoztatás. Mindazonáltal a szövegtípus nem korlátozható csupán két tradícióra, műfaji határai képlékenyek, az utópia, a fantasztikus útleírás, valamint a pikareszk hagyománya felé egyaránt gravitál.³⁰⁶ Hősét, a pikarót,³⁰⁷ az elbeszéléstechnikát, a tér- és időszerkezet kezelését tekintve a pikareszk lényegi hasonlóságokat mutat a robinzonád alapkarakterével, mely a különböző műfaji minták kontaminálódását, a határok elmosódását teszi láthatóvá. Magyarországi vonatkozásban a korabeli prózairodalomban nem, vagy alig különíthető el önálló pikareszk szövegtradíció, a pikareszk paradigmát követő művek feloldódnak a tág kalandirodalomban, nem hoznak létre egységes szövegtípust, a pikareszk elemek idomulnak a domináns szövegtípusokhoz, a heroikus románokhoz vagy a robinzonádokhoz.³⁰⁸ Ekként Labádi Gergely pikareszk példái, *A' Világnak Három Részében Bújdosó, avagy Egy Spanyol viszontagságai* című szöveg (a *Rózsa Szín Gyűjtemény* harmadik kötete), Szentiványi László *Róbert Péter született ánglus' Élete, és különös Történetei* című robinzonád-fordítása,³⁰⁹ valamint a *Német Máté koma* című (sokáig kéziratban maradt) regényfordítás is határesetek.

Amikor a robinzonád eléri hazánkat, a szövegtípus már szuverén életet él, így a korai, a XVIII. század első harmadában feltalálható nyomok konkretizálása problematikus, hiszen nem tudni melyik reprezentáns jelenlétéről van szó. Dobai Székely Sámuel, a történeti forrás- és éremgyűjtő tevékenységéről nevezetes tudós katonatiszt 1737. évi kalendáriumának egyik augusztusi bejegyzésében három kötet kölcsönadásáról ír, ezek között szerepel a *Robinson Crusoe* is (Fallenbühl Zoltán szerint az első hazai említésről van szó). Pontosán nem tudható, hogy az adaptációk, fordítások hatalmas korpuszából melyik kiadást birtokolta Dobai Székely Sámuel, mindazonáltal a birtoklás, a kölcsönzés, az olvasás ténye sokatmondó a szöveg

---

³⁰⁵ HAUSER 1980, 39. Hasonló momentumra hivatkozik a Mindenes Gyűjtemény egyik korabeli cikke: „Mikor a' híres Richardson, Pamélát és Grandissont kinyomtattatta, még a' Papi-székből is javasolták az Ánglus Papok azoknak olvasásokat, kivált az Aszszonyi-nemnek.” Mindenes Gyűjtemény, 2(1789)/12, 187.

³⁰⁶ BITTERLI 1982, 521–526.

³⁰⁷ „A hős a társadalomban félig kívülállónak számít, rendre konfliktusba kerül az őt körülvevő világgal, e konfliktusokban különféle szerepeket ölt magára, hogy felülkerekedjen, boldoguljon, vagy legalább túléljen – ám mindig reflektál e szerepekre, a hozzájuk kapcsolt attitűdökre, a társadalmi értékekre.” LABÁDI 2016a, 180.

³⁰⁸ *Uo.*, 183–188.

³⁰⁹ Szentiványi László Otto Bernhard Verdion nyomán készült fordítása vélhetően a népszerű robinzonádok közé tartozott, rövid időn belül egy második kiadást (1806) és egy folytatást (1802) is megélt *Róbert Péter született Ánglusnak egy lakatlan Szigetben tett második Utazása* címen.

magyarországi befogadástörténetére nézve, amiből kitűnik, milyen dinamikus a jelentős könyvsikerek európai térhódítása.³¹⁰ Sréter Miklós 1818. január 17-i (ortográfiai hibáktól hemzsegő) levelében a vidéki időtöltés kontextusában kerül elő Robinson neve, amit Kozocsa Sándor tévesen az első említésként regisztrál: „Mink Isten kegyelméből Nagy Rakóra szerentsésen el érkeztünk, és vissza is jöttünk. Ottan igen jó vig időnk volt, három hétig mulatunk Rakón, Napal repetáltunk, vagy pedig Turoczi egy igen derék Úr egy Robinzon nevű könyfből beszélgetet a melly nekünk igen teczet vagy pedig a közel való Falura szánkázni mentünk.” Szabó T. Attila kiegészítése vita tárgyává teszi az elsőség kérdését, utalva rá, hogy nem tudni, Defoe eredeti alkotására vagy a robinzonádok egyik reprezentánsára vonatkozik-e Sréter Miklós említése.³¹¹

Párhuzamosan egy speciális szövegcsoporthoz is formálta a magyarországi recepciót, a Jelky András bajai szabólegény életét, utazásait feldolgozó kiadványok köre. Miután bécsi,³¹² prágai,³¹³ később budai és pozsonyi kiadóktól³¹⁴ számos német nyelvű kötet tematizálta a kalandokat (önállóan vagy más érdekes históriák, anekdoták közé szerkesztve), a XVIII. század utolsó évtizedében végül magyar fordításban is publikálták az egyik német változatot, Sándor István tolmácsolásában.³¹⁵ Sándor István fordításának címdala, a korabeli prózakötetek konvencionális címadási gyakorlatát követve egyszersmind tartalomösszefoglalóként is funkcionál, szerencsétlen eseteket, hajótöréseket, raboskodásokat, veszedelmeket kínálva a potenciális olvasókörmek. Habár önálló kiadványról van szó, a korabeli románok korpuszához csupán érintőlegesen kapcsolható huszonkilenc oldalas szöveg jószerevével egy tartalmas összefoglalás, történetkivonat benyomását kelti. A vonatkozó szövegek alapvető fikcionáltságát a közelmúltban Pusztai Gábor taglalta holland levéltári források bevonásával, a szabólegény életeseményeinek pontosításával, hangsúlyozva, hogy a kalandelemek egy része vélhetően robinzonádokból átemelt cselekménymozzanat. Ahol a valóságos eseményektől eltérő epizódok olvashatók (tengeri viszontagságok, konfliktus a török kalózzal, rabszolgaság Afrikában, szökés a fogságból), rendszerint a robinsoni sémák adaptálása fedezhető fel, ami értelemszerűen a robinzonádok (utólag, Hevesi Lajos népszerű

---

³¹⁰ FALLENBÜHL 1976.

³¹¹ KOZOCSA 1932, SZABÓ 1939.

³¹² *Geschichte* 1779.

³¹³ *Wunderbare Reise-Geschichte* 1779.

³¹⁴ *Geschichte* 1784.

³¹⁵ SÁNDOR 1791. Vö. BEÖTHY 1887, 195–196.

átdolgozását³¹⁶ követően a a gyermek- és ifjúsági irodalom) hatáskörébe utalta a szabólegény történetével foglalkozó műveket.³¹⁷

Defoe (fő)művét tekintve, mint a magyarországi népszerű szépprózai szövegek esetében rendszerint, először az átdolgozások kerültek publikálásra. A robinzonád elemi dualitása a magyar adaptációk, fordítások esetében is jól kitapintható.³¹⁸ Míg a morális, pedagógiai vonatkozású exemplumra (három fordításban) az *Ifjabbik Robinzon*,³¹⁹ az egzotikumot mintázó kalandhistoriára Szekér Joachim alkotása, a *Magyar Robinson*³²⁰ szolgál példaként.

3.2.5. „Bildungsroman” pietista etikával

Mindaz, amit a *Robinson Crusoe* morális távlatával, didaktikai céltételezésével, a főszereplő munkálkodásával, megigazulásával kapcsolatban írtunk, a német változatokban egy providenciális kontextusban kerül felerősítésre. Az edukatív vonatkozásokra koncentráló feldolgozások korpuszában kétségkívül Joachim Heinrich Campe *Robinson der Jüngere* című átdolgozása a legismertebb, 1779–80-ból. Campe hazai fogadtatását a műveiből készült fordítások, magyarítások jelzik, a *Robinson der Jüngere* három fordításán kívül a *Sittenbüchlein für Kinder aus gesitteten Ständen* (1777) *Erköltz-Könyvetske*³²¹ címen, a *Die Entdeckung von Amerika* (1781) három fordításban,³²² a *Theophron, oder Der erfahrene Ratgeber für die unerfahrene Jugend* (1783) *Theophron vagy a' Tapasztalt Tanácsadó a' tapasztalatlan ifjúság hasznára*³²³ címen, a *Kleine Kinderbibliothek* (1786–1792) *Gyermekek' és Ifjak' Bibliotekája*³²⁴ címen, míg a *Sammlung interessanter und zweckmässig abgefasster Reisebeschreibungen für die Jugend* (1785–1793) *A' jelesebb Utazások Gyűjteménye*³²⁵ címen jelent meg magyar nyelven.

Robinson tehát a campe-i változatban érkezik meg Magyarországra, elsőként Gelei József tolmácsolásában.³²⁶ Campe nagysikerű³²⁷ átdolgozása, az alpmű didaktikus olvasatát (fel)erősítő változat további magyar fordítások közreadását eredményezte, Gelei után

---

³¹⁶ HEVESI 1872.

³¹⁷ PUSZTAI 2011, PUSZTAI 2014.

³¹⁸ Vö. BEÖTHY 1887, 176–197, GYÖRGY 1941, 121–125.

³¹⁹ GELEI 1787, GYARMATHI 1794, [VAJDA] 1836.

³²⁰ SZEKÉR 1808–1809.

³²¹ FÖLDI 1789.

³²² [GYARMATHI] 1793, [NASZÁLYI] 1817, PEREGRINY 1836.

³²³ DAPSY 1804.

³²⁴ KIS 1805.

³²⁵ DOBOSY 1819–1821.

³²⁶ A fordításról Kazinczy publikált kritikát a Magyar Museumban. DEBRECZENI 2004, 41–42.

³²⁷ A 19. század végéig közel százhusz kiadást élt meg, francia, angol, spanyol, olasz, holland, lengyel, dán, svéd, lett, török és más nyelvű fordításokban egyaránt.

Gyarmathi Sámuelét,³²⁸ néhány évtized múltán pedig Vajda Péterét. Szerkezetét tekintve alapvető strukturális eltérés tapasztalható az angol eredetihez képest, az alapszituáció szerint egy édesapa mesél részleteket esténként a gyermekeinek Robinson történetéből, mely konkrét poétikai funkciót lát el: a fragmentált elbeszélésstruktúrában bármikor megszakítható, folytatható a történetmesélés. Következésképpen a robinsoni önnarráció egyes szám harmadik személyű, a frontális oktatást imitáló elbeszélésformára vált, amit rendre megszakítanak a gyermekek reflexiói, kommentárjai, kérdései. Már a *Der Amerikaner* esetében láthatóvá vált, hogy a gyermek Kazimir kendőzetlen reakciói spontán, naiv gondolkodásából fakadtak, ezáltal vált Podocz romlatlan szemléletének, nyers őszinteségének komplementerévé.³²⁹ A gyermeki gondolkodás spontaneitásán keresztül a keresztkérdések, közbeszólások (egyszersmind visszacsatolások) lehetőséget biztosítanak a különböző informatív adalékok, praktikus ismeretek közvetítésére a hallgatóság, közvetve pedig a potenciális olvasó fiatalság felé. Szó esik a gyermekek alkoholfogyasztásának negatív következményeiről, az apály-dagály jelenségről, a korabeli pénznemekről, a naptárkészítésről, az állatok megölésének, elfogyasztásának etikai kérdéseiről, a hús tartósításáról, a gyümölcsfaoltásról, a vulkanikus tevékenységről, a bőrkikészítésről, az egzotikus növényvilágról, a bányászatról, a társadalmi hierarchiáról, az emberi tudatlanság és a babona kapcsolatáról, a tengeren való tájékozódásról, a rabszolgaságról, a vallási türelemről, a temetkezés egészségügyi vonatkozásairól – mindezek részletezése a pedagógiai funkciónak megfelelően az ismeretközlésben, a tudásátadásban nyeri el rendeltetését, azonképpen a mese rendszeres félbeszakítása türelemre, önmegtartóztatásra, az indulatok megzabolázására okít. Főszereplőnk gondolkodásának, életvitelének ábrázolását szintén átszínezik a didaxis különböző formái, gyakran túlságosan explicit módon, már-már konkrét felhívást megszólaltatva (amikor Robinson ráeszmél elmaradására a gyakorlati mesterségek terén, nem kárhoztathat mást, mint saját fiatalkori léhaságát).

A befogadóközönségnek szánt üzenetként a hallgatóság konszenzusra jut a tekintetben, hogy Robinson viszontagságainak oka a szülői tilalom figyelmen kívül hagyása, a gyermeki engedetlenség, amire a főszereplő csak későn, a szigeten ébred rá. Robinson felismeri, hogy kilátástalan helyzete jogos büntetés az engedetlenség vétkére, a *status quo* felborítása nem hagyható retorzió nélkül. Életben maradásáért kizárólag az isteni gondviselésnek mondhat köszönetet, szerencsétlensége, amely túlélésén keresztül egyszersmind az Istenhez való

---

³²⁸ Gyarmathi gyakorlatilag reprodukciót készít Gelei fordításáról, kiadványa nem más, mint az eredeti szöveg szó szerinti másolata, saját neve alatt történő újraközlése. Vö. BEÖTHY 1887, 180, VÁRÓ 1913, BENKŐ 1958. Gyarmathi „fordításának” egy második kiadása is ismert: GYARMATHI 1830.

³²⁹ PENKE 2008, 68.

odaforduláshoz, a megigazuláshoz vezető út kezdete, az isteni mindenhatóság, a gondviselés rendelése szerint történt, ezért penitenciaként rendszeresíti az imádság, a bűnbánat, a hálaadás gyakorlatát. E kegyességi praxist tekintve a *Robinson Crusoe* eredeti tanítópéldázatának, morális eszméinek felhangosítása egy narrativizált pietista didaxist szólaltat meg, közvetlen formában. A német evangélikus egyházban kibontakozó vallási mozgalom, a pietizmus „a vallási élet individualizálására és bensőséggé tételére törekedve [...] a hangsúlyt a tiszta tanról a kegyes életre, a hitről a kegyességre (*pietas*), a megigazulásról a megszentelődésre és az »Istennel való bensőséges közösségre« helyezte”, a személyes *praxis pietatis* gyakorlatán keresztül a példaadó, szorgalmas életvitelt, az önvizsgálatot hirdette.³³⁰ Megmenekülése után egyértelművé válik a következetes magaviselet gyümölcse, Robinson mintaértékű változása, hiszen hazatérését követően csakis a dolgos, szorgalmas életvitelt, valamint a szülők iránti engedelmes magatartást (a *status quo* megőrzését) tekinti mértékadónak. Robinson tanulságos esete, (át)alakulása példázatként, életvezetési útmutatóként funkcionál a fiatalság számára, a munkálkodást (a mihaszna életformával szemben) egyenesen a jobb emberré válás lehetőségeként tételezve. Erkölcsi üzenete egyértelmű – aki aláveti magát az isteni rendnek, Isten akaratának, az jólétre, békére és megelégedettségre talál.³³¹ Robinson „abszolút uralma” szintén a munka kontextusában válik értelmezhetővé, „uralkodóként” olyan törvényeket hoz, amelyek értelmében a közösség érdeke mindenkor elsőbbséget élvez a magánérdekkel szemben. Robinson számára a kis „kolónia” központosítása, produktivitásának megszervezése az elsődleges célkitűzés. Ugyan Robinson és Péntek kapcsolata kezdetben az eredeti történetvezetés szerint formálódik (a kannibálok fogságából kiszabadított vadember azonmód szolgálként viseltet megmentője iránt, azonban Robinson még sokáig kételkedik hűségében, gúzsba kötik előítéletei és félelme), a campe-i alakváltozat (legalább nevében) meghagy egy keveset a bennszülött identitásából, amikor Péntek Györgynek kereszteli.

(Gyermekirodalmi horizont)

Az alapmű edukatív aspektusainak kidomborítása (amely utóbb domináns értelmezési kereteket szab a szöveg olvasásának) óhatatlanul a gyermekirodalom felé közelíti a szöveget. Általában igaz, hogy a „gyermek- és ifjúsági irodalom ragaszkodik ahhoz a morálhoz, amit a mesétől, mítosztól örökölt, s ami a fekete-fehér gyermeki gondolkodáshoz is illik.”³³² Robinson „az erkölcsös ember, a magas színvonalon álló, erényt hirdető és erényt gyakorló ember. Az ember,

---

³³⁰ WALLMANN 2000, 13–18.

³³¹ BERTRAND 1995, 35.

³³² KOMÁROMI 1999, 11.

a ki kivette a puszta szigetre is megőrzi emberi méltóságát, ki értelmével és eszével fölötté áll minden egyéb teremtett lénynek, s hivatva van, hogy uralkodjék fölöttük. De emberi hivatása egyúttal ide emelni embertársait, a vadakat is. Emberszeretet hirdet, s emberszeretettel nyeri meg Pénteket, s emeli föl magához, fejlesztve benne mindazt, a mi jó, a mi szép”.³³³ Morális tekintetben tehát főszereplőnk egyértelmű eszménykép, nemzedékről nemzedékre mindenki számára példaértékű emberideál. Kétségtelen, hogy az átdolgozások „megszüntetik az eredeti műalkotások autonómiáját, átformálják a nyelvüket, vagyis jó esetben egy új művet, rosszabb esetben az eredetit felidéző szöveget hoznak létre”,³³⁴ egyszersmind lehetővé teszik a gyermekolvasó számára a rég(ebb)i, nehez(ebb)en olvasható vagy túlságosan nagy terjedelmű művek megismerését.³³⁵ Miközben a *Robinson Crusoe* egyaránt része különböző kánonoknak,³³⁶ befogadását tekintve idővel végleg eltolódik a gyermekirodalom felé, amit a szövegvilágban megszólaló didaxison túlmenően az irodalomoktatás módszertana is legitimál. Defoe nyilvánvalóan nem gyermekolvasókat vizionált, amikor közreadta művét, a későbbi adaptációk azonban (amelyek nem kalandirodalomként olvas(tat)ták) didaktikai vonatkozásait túlhangsúlyozták, a nevelés kontextusában interpretálva, funkcionális minőségében látva, instrumentumként alkalmazva a szöveget (magyarán a gyermekolvasók erkölcsi világképének alakítására készakarva sem találhatnának külön szövegművet, mint a moralizáló kalandtörténetet).

Az esztétikai értékű gyermek- és ifjúsági irodalom 19. századi megszületése előtt a gyermekirodalom még egyértelműen a pedagógia „szolgálóleányának”, értelemszerűen alacsony presztízű irodalomnak minősült.³³⁷ Magában a fogalom értelmezésében is felfedezhető egyfajta kétarcúság, az egyik megközelítés a gyermek- és ifjúsági irodalmat a világirodalom és a nemzeti irodalom integráns részének tekinti, „a szövegek irodalom jellegére helyezi a hangsúlyt. Azaz az alkotások megformáltsága, nyelvi teljesítménye, vagy az elbeszélésmód és a történet építkezésének különlegességei mind-mind olyan élményt közvetítenek, amelynek köszönhetően a világot másként és másnak láthatjuk egy-egy szöveg befogadását követően.” Míg a másik értelmezés a gyermekirodalmat pragmatikai szempontból közelíti meg, ennél fogva pedagógiai hasznosíthatóságát emeli ki,³³⁸ eszerint „a gyerek- és ifjúsági művek az alkalmazott irodalom kategóriájába tartoznak. Olyan erkölcsi mintákat vagy

---

³³³ WESZELY 1900, 626.

³³⁴ FENYŐ 2017, 84.

³³⁵ *Uo.*, 84–85.

³³⁶ BENCE 2010, 136.

³³⁷ KOMÁROMI 1999, 20.

³³⁸ *Uo.*, 8–9.

elsajátítandó, hasznos ismereteket tartalmaznak, amely miatt inkább a pedagógia körébe tartozó szövegekként kellene tekintenünk rájuk.”³³⁹ Közismert, hogy „a gyerekirodalom körébe nem csak a szerzők vagy a kiadók által a gyerekbefogadóknak szánt művek tartoznak, hanem gyerekirodalomként olvasott felnőtt könyvek is”,³⁴⁰ hogy a gyermek- és ifjúsági irodalom szövegvilágának egyik forrása olyan szövegek, amelyek a szerző szándékától függetlenül (vagy a szerző tudatával), eredeti formában vagy adaptációként válik a gyermekek olvasmányává.³⁴¹ Számos példával élhetünk e jelenségre a világirodalomból és a magyar irodalomból egyaránt, melynek a *Robinson Crusoe* (szinte kizárólag csak adaptációkban) az egyik „legelevenebb és legéletképesebb”³⁴² reprezentánsa. Robinson popularizálódása, gyermekirodalmi figurává válása még akkoriban megindul, amikor a gyermek- és ifjúsági irodalom még javarészt „expanzió” útján bővül, „birtokba vesz” műveket, ekként sajátítja ki Robinson mellett Don Quijotét, Gullivert, Münchhausent, Twist Olivért, Tom Sawyert, Bórharisnyát és másokat. Számos korabeli literátor véli úgy, hogy a nyugat-európai nemzetekhez hasonlóan a gyermekek kezébe magyar anyanyelvű olvasmányokat kell adni, mindazonáltal kevésszámában található olyan szövegek, melyeket a gyermekek olvasmányául lehetne választani. Fehér Katalin tanulmánya számba veszi a gyermekolvasók számára releváns műveket; köztük a *Robinson Crusoe* (adaptációival együtt) előkelő helyet foglal el.³⁴³ Már a 20. század első évében érkezik olyan megfigyelés, amely szerint a *Robinson Crusoe* kizárólag a fiatalságot képes megszólítani, a felnőtt olvasók figyelme végérvényesen elfordult tőle.³⁴⁴

3.2.6. Kalandirodalom heroikus ornamentikával

Szekér kétkötetes műve Hartleben Konrád Adolf kiadásában jelent meg. Regényével közel egyidőben Szekér három másik, egészen eltérő tematikával foglalkozó szöveget is publikált, a történeti *Magyarok' Eredete*, a hadtudományi *Hadi Tudomány* című munkákat, valamint a marengói csatával foglalkozó kiadványt, *Marengói tsata és az azt megelőző környülállások* címen, működése, életműve mégis kívül került az irodalomtörténet érdeklődésén.³⁴⁵ Érdemeit főként a *Magyar Robinson* eredetiségével kapcsolatban említik.³⁴⁶ Szerzőnk az eredeti

---

³³⁹ Vö. BARANYAI 2020, 83.

³⁴⁰ HERMANN 2017, 26.

³⁴¹ KOMÁROMI 1999, 12.

³⁴² *Uo.*, 138.

³⁴³ Vö. FEHÉR 2000.

³⁴⁴ WESZELY 1900, 624.

³⁴⁵ LUKÁCS 1977.

³⁴⁶ Vö. BEÖTHY 1887, 197.

motívumok, toposzok, figurák felhasználásával, magyarországi vonatkozású személyekhez, területekhez, viszonyokhoz alkalmaztatásával gyakorlatilag újraalkotja az eredeti szöveget, a címválasztást tekintve egyértelműen deklarálva a szövegtípushoz, a létező irodalmi hagyományhoz való kapcsolódás szándékát. Robinson feltüntetése a címlapon, úgy, hogy a szövegben említés sincs róla, jelzésértékű arra nézvést, hogy a robinzonádhoz való csatlakozás illetően kinyilatkoztatása elősegít(het)i a román észlelését, befogadását a magyarországi publikum körében (persze az kérdéses marad, hogy egyéni szerzői intencióról, vagy a kiadó által gyakorolt, a névben piaci potenciált feltételező nyomásról van-e szó). Székér előbeszédében a szokásos klisék alkalmazásával a román rétegződését igyekszik felmutatni; miközben elsődleges olvasatban a szórakoztatásban érdekelt prózai fikció, olyan tudnivalókat közvetít – például az egzotikus vidékeken történő utazásokról, kalandokról, tengeri veszedelmekről, viszontagságokról, a Karib-térség, Észak-Afrika vagy a Távolság-Kelet idegen területeiről –, amelyekről a magyarországi befogadóközönségnek kevésbé lehet eleven tapasztalata, sőt jórészt csakis a könyveken keresztül részesülhetnek hasonló ismeretekben. Székér végig következetes a tudáskészlet közvetítésében, a szereplői szólamokon keresztül számos geográfiai, társadalmi, történeti, politikai, művelődéstörténeti adalékot szolgáltat, részben a robinzonád didaktikus aspektusához is közelítve. Még a gyakori pontatlanságok sem eredményeznek diszkrpanciát, például a hatalmas távolságok érzékeltetésében az elbeszélő néha túlságosan nagyvonalúnak mutatkozik, a történet végére zavarba ejtően felgyorsítva az idő- és térbeli váltakozások dinamikáját.

Átdolgozásról (magyarításról) lévén szó, az eredeti robinsoni elemek egészen más cselekményszerkezet kiépítésében működnek közre. Ámbár az eredeti robinsoni szerkezet, alapvonásait tekintve kiépül a szöveg második felében, nem „vegytisztán” megvalósuló konstrukcióról van szó, hiszen szövegvilágát (ezáltal a robinzonád szerkezetét) átszínezik a heroikus románokból származó (megmaradó) történetszálak, motívumok. Érdeemes szó szerint idéznünk György Lajos tartalmi kivonatát a szüzséről. „Újvári kapitány és szolgája, Miskei, a karlovici háborúban Ibrahim basa fogságába kerül. Natália felé hajóztukban hajótörést szenvednek, csak Újvári és Miskei menekül meg szerencsésen. Változatos kalandok után a marokkói szultán udvarába jutnak s vezetői lesznek annak az expedíciónak, melyet a szultán indít tartományai megismerésére. Bejárják Algírt, Tripoliszt és Tuniszt. Az utóbbi helyen a bej leánya, Szifonella, szerelmes lesz Újváriba. Visszatérve Marokkóba, hősünk a szultán katonaságát a magyar huszárok mintájára képezi ki. A tuniszi bej is meghívja Újvárit a spahik kioktatására, de útközben hajótörést szenvednek s egy lakatlan szigeten tengetik életüket mindaddig, míg a bejtől felkeresésükre kiküldött hajó nyomukra nem talál. Tuniszban boldog

időket tölt Újvári Szifonellával. A török szultán azonban megtudja Újvári tartózkodási helyét s üldözőbe veszi. Szifonella vele szökik és szerencsés megmenekülés után egybekelnek, annál is inkább, mert közben kiderül, hogy Szifonella tulajdonképpen Horváth Bálint lippai kapitány leánya. Miskei is feleségül vesz egy szerencsen leányt s kereskedő lesz Triesztben.”³⁴⁷ Látható, hogyan módosulnak az eredeti robinsoni szerkezet arányai. Míg a szöveg kétharmadát a kalandok, utazások, viszontagságok, szerelmi bonyodalmak teszik ki, a lakatlan szigeten töltött időszak csak epizódként, narratív kitérőként szerepel, voltaképpeni funkció nélkül, ennél fogva az időtartama sincs konkretizálva, csak megközelítőleg.³⁴⁸ Kezdetben az isteni gondviselésben bízva, a keresztényi magatartást, a munkálkodást preferálva reménykednek megmenekülésükben,³⁴⁹ mindazonáltal a gondviselésben való hit nem jelenik meg olyan döntő alappontként, mint előző példánk esetében. György egyáltalán nem foglalkozik a *Magyar Robinson* egyik hangsúlyos változtatásával: a szigeten talált „vadember” nemet vált, egy fiatal leányt szabadítanak ki a kannibálok karmaiból, aki megkeresztelése után, Éva néven Miskei felesége lesz (György csak „szerencsen leányként” említi).

Szekér módosítása, a „vad leány” toposzának alkalmazása kísértetiesen emlékeztet egy Mikes Kelemen fordításából ismert történetre, a *Mulatságos napokból*. Habár Mikes kéziratos próza fordítása értelemszerűen nem gyakorolhatott hatást Szekér karakterformálására, a hasonlóság mégiscsak említésre méltó. Mikes Madeleine-Angélique de Gomez francia író *Journées amusantes* című többkötetes regényciklusából hat mozgalmas, kalandos históriát választ ki,³⁵⁰ amiket a keretelbeszélés szerint hat fiatal (Hilária, Julius, Constantia, Octavius, Victoria és Valérius) maguk szórakoztatására mesél egymásnak, hat napon keresztül. Utolsóként Cleodon története hangzik el (*A Cleodon históriája*),³⁵¹ Hilária előadásában, a déltengeri helyszínekre kalauzó robinzonád, a szövegtípus minden kötelező toposzát felmutatva (egzotikus környezet, hajószerecséltenség, élet a lakatlan szigeten, idegenségtapasztalat, megmenekülés, hazatérés). Csakhogy a talált idegen (mivel leányról van szó) most nem az európai embernek alárendelt primitív „barbárként”, hanem a szerelem

---

³⁴⁷ GYÖRGY 1941, 379.

³⁴⁸ „azon pusztaszigetben, mellyben tovább másfél esztendőnél sanyarogtam” SZEKÉR 1808, 125.

³⁴⁹ „azért, mint okos, és pedig Keresztény emberek az Isteni végzések ellen se ne zúgolódjunk, se ne tusakodjunk; már kétszer az fölöttünk vigyázó Isteni erő tsak nem tsodálatossan mentette ki a’ tenger hajjai közül életünket, azon Isteni erő eme kő sziklás pusztaszigetből is ki szabadíthat bennünket; most inkább arról gondolkodjunk hogy, ha már ide szám kivett bennünket az üldöző szerentse, miképp tehetjük viselhetőbbé ezen számkivetésünket.” *Uo.*, 174.

³⁵⁰ „A világot látott levélíró Mikes rodostói unalmában nosztalgiával lapozgatott a *Journées amusantes* novellisztikus históriáiban, amelyek különböző világrészekben, Közép- és Távolszeleken, az egyenlítő vidékein, Dél-Amerika, Ausztrália partjain, Indiában és az óceán ismeretlen szigetvilágán, az emberevők szigetén, Afrika északi partvidékén zajlanak.” HOPP 2002, 163–164.

³⁵¹ MIKES 1970, 218–243. Vö. HOPP 2002, 179–182.

tárgyaként jelenik meg. Tudható, hogy a *Mulatságos napok* korpuszában elhangzó históriák a házasságra való felkészülés szolgálatában a férfi-nő kapcsolat lehetséges variációit szemléltetik egy-egy elbeszélésen keresztül.³⁵² Cleodon és Félida, a „vad leány” szerelmének története egyrészt a koncepciót követő szövegegység integráns részeként egy lehetséges alternatívát reprezentál, másrészt a felfogást is láthatóvá teszi, amely hisz az őslakosok taníthatóságában, alsóbbrendűségük megszüntethetőségében, integrálhatóságukban. Félida, a vadságban nevelkedő leány, ugyan keresztény származású, mivel születésétől fogva az őslakos közösségben él a civilizációtól elzárva, a kulturált világ morális normáit, viselkedésmintáit csak az „elemi kultúrtechnikák” alapvető művelein keresztül,³⁵³ a nyelvi-kulturális művelődés folyamatában képes felismerni: „meg üsmervén érdemidet, a tanulásom arra is meg tanyitot, hogy meg üsmérjem magamot, azt is meg mutatta, hogy ami ártatlan volt a vad leányba, a vetkes lenne felidában, ezek a szók, szemérmeség, és jo erkölcs, a melyeknek nem üsmértem erejeket, fel nyitották szemeimet, hogy meg lássam, mitsoda veszedelmes volna a szeretetnek adni magamot ilyen helyen mint e, mint hogy könyeb a meg esés, attol inkább tartok, de azal a szeretetem meg nem kissebedik”.³⁵⁴ Európaizálása, megmenekülésük és hazatérésük után, a megkeresztelésben kulminál. Eszerint a „vadember” (esetünkben „vad leány”) a kognitív kompetencia fejlesztését, a kulturális kiművelést célzó nevelő, tanító gyakorlat által kiemelhető a primitív állapotából, krisztianizálható, bevezethető az európai társadalomba (nőként pedig a tisztaság mintaképpé válhat).

Szekér történetében Éva karaktere Félida átalakulásához hasonló transzformáción megy keresztül, a szerteágazó problémakomplexum centrumában elhelyezkedő figura lehetőségei azonban kihasználatlanul maradnak, noha az idegenségtapasztalat (nevelésben, krisztianizálásban, szerelemben történő) felszámol(ód)ását tekintve releváns megoldásokat kínálhatna, azonkívül a történetvégi fordulat, Éva váratlan betegsége és halála is (elbeszélői-szereplői reflexiók nélkül) a karakter jelentéktelenségét, marginális státuszát szemlélteti. Miskei iránt táplált szerelme szintén másodlagos Szifonella és Újvári románcához képest, ami tulajdonképpen a heroikus román séma- és motívumkészlete szerint formálódik, kimerül a már ismert cselekményelemek reprodukálásában.

Szerelmük kibontakozását természetesen felekezeti, rangbéli különbségek nehezítik, Szifonella érzelmi kitarulkozásának csak a szemérem szab gátat,³⁵⁵ míg Újvári tisztában van

---

³⁵² SZILÁGYI 2015, 234.

³⁵³ KERESZTES-SMID 2017, 55.

³⁵⁴ MIKES 1970, 237.

³⁵⁵ SZEKÉR 1809, 123.

vele, hogy egy török főméltóság leányánál aligha indulhat esélyes kérőként: „Fejedelemséged hogy nékem mint szegény idegennek és Kereszténynek Feleségem légyen, azt se az Attya akarattya, se a törvény helyben nem hagygya”.³⁵⁶ Székér végeredményében Mészáros Ignác megoldását ismétli csaknem azonos formában, ti. kiderül, hogy Szifonella és fivére, Ben-Dolhodon magyar származású, az egykori lippai kapitány, Horváth Bálint gyermekei, akik születésüket követően kerültek a táborukat feldúló tuniszi katonák kezébe, azután a bejhez: „Ben-Dolhodon nem vólna természet szerént való fia a Tunisi Fejedelemnek, mindenik abban a’ vélekedésben vólt, hogy ez egy Sztiziliából származott ágyostól született légyen, minthogy ezt a’ Fejedelem úgy adta ki, holott ez Syphonellával együtt Magyar eredetű vólt. Midőn tudniillik a’ Magyar Király, és Török Császár között szüntelen való háborgás vólna Magyar Országban, akkor került Ben-Dolhodon igen kiseded korában a’ Tunisi Fejedelem kezébe”.³⁵⁷ A sorsfordító revelációt követően az eltérő társadalmi státusz mint hátráltató körülmény megszűnik,³⁵⁸ a valódi származás felfedése után a két szerelmes egybekelésének egyetlen fennmaradó kritériuma Szifonella megkeresztelkedése, ami hamar megvalósul.³⁵⁹

Tekintetbe véve az ismétlődéselv működ(tet)ését, evidenciának tetszhet a motívum újbóli feltűnése, tovább-hagyományozódása, hogy Pálffy Sámuel kései, de poétikai-retorikai szempontból a konvencionális mintázatok alkalmazásával a heroikus romántípus nyomán haladó szövegében ismét megjelenjen.³⁶⁰ Mind a Tudományos Gyűjtemény,³⁶¹ mind a Hazai ’s Külföldi Tudósítások³⁶² recenzense elismerésének ad hangot a románt illetően, külön érdemként említve a magyar történeti emlékezet számára kiemelt jelentőségű mohácsi csata integrálását, mindazonáltal a kortárs literátorok számára is egyértelmű, hogy a *Zomilla* elavult, archaikus poétikát követ.³⁶³ Szereplőinek megpróbáltatásai, az álruhában, álnéven való bolyongás, az identitáscsere, a származás problémái a közismert formában tűnnek fel, a meglévő készletből gyakorlatilag a heroikus román újraírása történik meg, így az

---

³⁵⁶ *Uo.*, 125.

³⁵⁷ *Uo.*, 194.

³⁵⁸ „Nagyságos Kis-Aszszony egy Magyar Hadi Vezérnek a leánya egy Húszár Kapitányhoz jobban hozzá illik, mint sem egy Afrikai Fejedelemnek Kis-Aszszonya.” *Uo.*, 213.

³⁵⁹ *Vö.* MAY 1974, 218.

³⁶⁰ PÁLFFY 1824.

³⁶¹ [X] 1825.

³⁶² Hazai ’s Külföldi Tudósítások, 1825. augusztus 3., 79–80.

³⁶³ „Ha szép Zomillának azok varázsabb kecasei, melyeket Lassú kikürtölt, úgy engemet, noha örömet hódolok a’ szépségnek, szép Zomilla soha imádójává hódítani nem fog. Ezek a’ jó Urak erővel a’ Kártigámok korába akarnának bennünket visszarántani.” Zádor György – Kazinczy Ferenchez, Világosvár, 1825. október 8. = KAZLEV, XIX/4537, 426.

előzményekhez képest az alapkaraktertől való eltérés, a magyar nemzeti vonatkozások bevonása sem tekinthető szuverén intenciónak.³⁶⁴

Szemléletes, hogy sem Szekérnél, sem Pálffyánál nem merül fel poétikai lehetőségként a kulturális heterogenitást reprezentáló személyek közti szerelem az idegenség szempontjából történő kibontakoztatása, a heroikus román sémarendszerét követve a különbözőség megszüntetése az elsődleges elvárás. Mindazonáltal az idegenségtapasztalatot érintő problematika más formát ölt, a nemzetiségi hierarchia (látens) propagálásában nyilvánul meg, az észak-afrikai muszlim uralkodók ugyanis egymás után kérik fel a két magyar vitézt katonai kiképzőnek hadseregeik megfelelő egységeihez (vagyis az afrikai katona gyengeségeit csakis a magyar vitézi virtus képes kompenzálni). Szabadságukat is ennek köszönhetően nyeri el Újvári és Miskei, fogolyként érkeznek és rangos tisztviselőként (aga) távoznak, anélkül, hogy csatlakoznának az iszlámhoz. Magától értetődő, hogy a két magyar megőrzi identitását, nemzeti, kulturális hovatartozását és felekezését, fel sem merül lehetőségként az identitásváltás, az asszimiláció.

Egzotikus, keleties témák régóta szerepelnek a magyar irodalomban. Tudható, hogy az európai ember alapvetően kétféle módon szerezhetett tapasztalatot az idegenségről, egyfelől hódítások, az idegen, egzotikus kultúrákba való behatoláson, másfelől az idegen, hódítók elleni védekezésen keresztül.³⁶⁵ A magyarországi viszonyokat tekintve az idegen kultúrával való érintkezést értelemszerűen a második opció katalizálta, a török hódoltság óta létező, alapvetően konfliktusos kapcsolat. A törökökkel való érintkezés irodalmi lecsapódása már viszonylag korán, a XV–XVI. századtól megfigyelhető, főként a históriás énekek tematikus készletében.³⁶⁶ A XVIII. század végén, amikor „aránytalanul nagyobb szuggesztivitással” sokasodnak meg a keleties témák a művészet minden terén, így az irodalomban is,³⁶⁷ a törökök szerepe rendszerint a Kelettel, az egzotikummal való érintkezésben nyilvánult meg. A kalandtörténetek visszatérő narratív motívuma, hogy a szereplőket valahogyan ismeretlen vidékre juttatja, ehhez adekvát megoldás a törökökhöz/törökökkel való utaz(tat)ás. Láthatóvá vált, hogy Szekér hősei, Újvári és Miskei esetében is az elsődleges kapcsolat az idegen, egzotikus világgal a törökökön keresztül valósul meg, mint a gyakran alkalmazott toposzban általában, fogság révén. Az egzotikum elsődleges színterét az iszlám világ, az Oszmán Birodalom, Egyiptom, Tunézia,

---

³⁶⁴ A történet végére kiderül, hogy Achmet és Zomilla nem a szultán nevelt gyermekei, hanem (eredetileg Sándor és Juliánna néven) a magyar kapitány, a mohácsi csatában egykoron fogságba került, azóta Mechmet néven gyermekei után kutató Pánczél Györgyé. Vö. HEINRICH 1901, 794–797, MAY 1974, 219–220.

³⁶⁵ N. KOVÁCS 2008, 26.

³⁶⁶ STAUD 1999, 26–31.

³⁶⁷ *Uo.*, 5–6.

Algéria, Marokkó jelenti, ahonnan csak különféle utazások, viszontagságok, kalandok után kerülnek a lakatlan szigetre.

Szekér hősei nem egy világutazó, felfedező, kolonizáló nemzet fiai, a magyar autosztereotipikus kalandvágyat testesítik meg, akik nem az eredeti robinsoni emberideált, hanem a minden viszontagságon túlemelkedő, de nem kizárólag a gondviselésben, a munkálkodásban hívő emberképet képviselik, ahol a lelemény, az alkalmazkodóképesség hangsúlyosan magyar ismérv, nemzeti attribútum. Szó sincs már pietista didaxisról, közvetlen morális tanulságról, Szekér változatában a kalandirodalmi aspektusok kidomborításával egyértelműen a szórakoztató funkció kerül előtérbe.

3.3. Kádenciaként (2)

Robinson Crusoe életének vezérmotívuma, alakító princípiuma a dualitás, amely rendre oppozíciókban nyilvánul meg. Elindulását, szerencsétlenségét, szigetlétét, hazaérkezését a „lázadás” és „büntetés”, „elégedetlenség” és „megelégedés”, „család” és „magány”, „szorgalom” és „léhaság”, „otthon” és „száműzetés” binaritása szervezi, másrészt kultúrtechnikáival is határvonalakat húz „civilizált” és „civilizálatlan”, „kultúra” és „természet”, „kint” és „bent”, „rend” és „káosz”, „ember” és „állat” közé. Robinson „tékozló fiú” egyszersemind „kultúrhérosz”, aki ambivalens helyzetét hol „uralkodásnak”, hol „fogságnak” minősíti. Lázadása a patriarchális rend, a puritán egyhangúság, középszerűség ellen, „eszképizmus”, menekülése a létező valóságból, térből hamis realitásérzéken alapul,³⁶⁸ önfejűségéből táplálkozik, mégis végzetszerű, hiszen a szerencsétlenség sorsfordító momentuma teszi lehetővé szemléleti megújulását. Hiába okít az atyai intelem a polgári-puritán életforma elfogadására,³⁶⁹ Robinson csak a „katasztrófális vagy kataklizmatikus” fordulat következtében képes megérteni és elsajátítani mindazt.³⁷⁰ A kalandorság, felelőtlenség, kiszámíthatatlanság helyébe tervszerűség, józanság, körültekintés lép, a „gondos, előre mutató munka által közvetített önreguláció már nem az útnak indulás, a készülődés, az elszakadás és eltávolodás, hanem a letelepedés, az itt maradás, a bekerítés, és a kiterjeszkedés programját valósítja meg.”³⁷¹ Azáltal, hogy Robinson életfeltételeket, kultúrát teremt a civilizálatlan, vad

---

³⁶⁸ Vö. BITTERLI 1982, 509.

³⁶⁹ „középiütt élni – nos, ez a legkedvezőbb valamennyi erénynek s a lét megannyi örömeinek fölvirágzásához; bőség és béke az ily élet cselédei; s a józan mérséklet, a mértéktartás, az egészség, a lelki nyugalom, a jó társaság s mindenféle kellemes időtöltések mind-mind az áldásai. Ki a középutat választja, csöndben, nyugalomban megy végig élte útján”. DEFOE 2016, 9.

³⁷⁰ GYULAI 2013, 100–101.

³⁷¹ *Uo.*, 104.

szigeten, megerősíti a társadalmi rendet, ami ellen lázadt, jogalapot nyer magának arra, hogy visszatérjen a társadalomba.³⁷²

Másrészt, mint láthatóvá vált, a robinzonád poétikai kétosztatúsága évszázadokra determinálta a különféle adaptációk, feldolgozások befogadását, épületes, morális példázatként, valamint szórakoztató kalandhistóriaként egyaránt. Minthogy az olvasóközönség érdeklődése az ájtatos olvasmányoktól fokozatosan a világi szépirodalom felé fordult, a szöveg didaktikus vonatkozásai eloldódtak a vallási kontextustól a gyermekirodalmi horizont felé, vagyis a robinzonád önmagában láthatóvá teszi az (egyidejűleg) ideologikus és pragmatikus rendezőelvek szerint formálódó szövegek átmenetiségét, a pragmatikus távlat felé vezető átrendeződési processzust. Hasonlóképpen formálta a dualitás a hazai recepciót is. Amikor a magyarországi reprezentánsok (a horatiusi alapelvhez alkalmazkodva) az *utile* szerint okítanak, „civilizálnak”, míg a *dulce* szerint kielégítik az egzotikum, az utazás iránti érdeklődést, kíváncsiságot, szemléltetik egyazon érme mindkét oldalát, ugyanúgy a kétosztatú logikát érhetjük tetten.

---

³⁷² BERTRAND 1995, 31.

4. KIADÁSI, NÉPSZERŰSÍTÉSI STRATÉGIÁK

4.1. Eltérő sorozatkoncepciók a századfordulón

Korábbi példáink taglalása rávilágít, hogy a magyarországi széppróza térhódításában egy folyamatos növekedési tendencia figyelhető meg, amely a XVIII. század utolsó évtizedére érte el a kommerciális szempontból is rentábilisnak tekinthető szintet. Általánosabb összefüggéseket tekintve a századfordulót környező évekre vált nyilvánvalóvá, hogy a könyv ökonómiai szempontból milyen hatalmas változásokon ment keresztül, „módosultak a könyvkiadás gazdasági körülményei, jelesül a technikai feltételek, a befektetésigény, a jövedelmezőség, valamint a terjesztési és értékesítési rendszer”,³⁷³ hovatovább előállítás, forgalmazása és értékesítése gazdasági hasznot eredményezhet, mivel nemcsak kulturális (irodalmi) érték, hanem kereskedelmi termék is.³⁷⁴ Ugyan a korszak literátorai viszonylag korán felismerték, hogy a nyomtatási expanzió szükségszerű következménye a könyv áruvá válása, számos alkalommal tiltakoztak a piacra való termelés gyakorlata ellen.³⁷⁵ „A meggyőződés, miszerint a művészi alkotást nem befolyásolhatja gyakorlati sürgetés vagy gazdasági-gazdaságossági megfontolás, illetve a műalkotás létmódjából fakadóan ellenállna annak, hogy árucikké váljék, nagyon erős tradíciót alkot. Ezért provokatív a kérdés, hogy a haszon képzele miként egyeztethető össze az esztétikai tapasztalattal”.³⁷⁶ Régi tudós műveltségű literátoraink, valamint az esztétizáló irodalom képviselői határozottan elítéltek minden, a szélesebb olvasóközönség igényeit kiszolgáló alkotást, ámbar sokak esetében az illetén munkák készítése az anyagi körülmények javításának egyik lehetséges eszközeként is felmerül(hetett) (volna). „Eszert kereskedelmi tárgyként lehet ugyan egy könyvnek csereértéke, de irodalmi rangját belső kiválóságából fakadó használati értéke adja, s a könyvkiadásban rejlő haszon számíthatása nem fér össze az ízlésítélettel.”³⁷⁷ Népszerű szövegek esetében azonban kevésbé érvényesültek az irodalmi életet kizárólag az esztétikum alapján megszervezni kívánó

---

³⁷³ BARBIER 2005, 238.

³⁷⁴ Vö. FUNKE 2005, 75.

³⁷⁵ Vö. LABÁDI 2008, 115.

³⁷⁶ HITES 2011b, 489.

³⁷⁷ *Uo.*, 490.

programok, szemléletek, s az olvasóközönség szervezetlen, ugyanakkor gyarapodó „aggregátumát”³⁷⁸ sem befolyásolták a irodalomtörténet-írásunkban, a befektetésként elgondolt románkiadás megragadásában megkerülhetetlennek mutatkozik az ilyesféle kollektív szövegkorpuszokkal való számvetés.

Habár az első románsorozatok vizsgálatára mindezidáig nem volt kísérlet az irodalomtörténet-írásunkban, a befektetésként elgondolt románkiadás megragadásában megkerülhetetlennek mutatkozik az ilyesféle kollektív szövegkorpuszokkal való számvetés. Voltaképpen egységes összefüggésben jelenítik meg (a szerialitás korai szárnypróbáiként) a kiadás operacionalizálásáért, szisztematizálásáért folytatott tevékenység, valamint a kiadványok láthatóvá tételére, propagálására, az értékesítés folyamatát elősegítő népszerűsítésére irányuló praxis összekapcsolódását. Mindamellet, hogy láthatóvá teszik az üzleti szemléletű könyvkiadói apparátus működését, első románsorozataink a regény irodalmi stabilizálódásának mérföldköveiként, egyszersmind az intézményesülés korai fázisának hangsúlyos lenyomataiként is értelmezhetők. Ennélfogva az alábbiakban szó lesz az első románsorozatok életre hívó kiadó előfeltevésekről, a szerialitás különböző megnyilvánulási formáiról, (amennyiben releváns) a szerzők, kiadók csoportosulásáról, valamint az egyes kötetek népszerűsítését, a publikum előtt való láthatóvá tételét, következésképp az értékesítésen keresztül történő haszonszerzést megcélzó propagatív gyakorlatokról.

Régi felismerés, hogy egy bizonyos termék iránti fogyasztói érdeklődés nem korlátozódik a konkrét egységre, „hanem a kérdéses termékhez hasonló, azzal egy családba tartozó, s így sorozatot alkotó egyéb termékekre is kiterjed.”³⁷⁹ E jelenséggel egyidőben a piac szabály- és rendszerszerű működése, a tranzakciók ismétlődése, a termékminőség konstans rögzítettsége bizalmat alakít(hat) ki a fogyasztókban, amely a stabil értékesítés lehetőségét előlegez(het)i meg.³⁸⁰ Tekintve, hogy a XVIII–XIX. századi nyomdászati kiadványok hosszú ideig jelentős anyagi befektetést igényeltek, a visszatérülés esélye pedig gyakran bizonytalan kimenetelűnek mutatkozott, a korszak kiadói állandóan olyan szövegtípusokat, kiadási formákat, lehetőségeket kerestek, amelyek képesek voltak biztosítani a beruházás megtérültét, jó esetben a haszonszerzést.³⁸¹ Amennyiben a szerialitást illetően gyakorlatként értelmezzük, beláthatóvá válik, hogy a periodicitáson alapuló logika a sorozatra általános összetartozást reprezentáló hordozófelületként tekint – eszerint az egyes mű befogadása feltételezi a művet magába foglaló kollektív egység befogadását. Vagyis a sorozatlogika előfeltevése szerint a sorozatba rendeződő kötetek, az önálló kiadványokkal szemben, jelentősebb piaci potenciállal

---

³⁷⁸ GANS 2003, 119.

³⁷⁹ KESZEG 2015, 34.

³⁸⁰ HALMOS 2011, 558.

³⁸¹ Vö. BARBIER–BERTHO L’AVENIR 2004, 114, FEBVRE–MARTIN 2005, 120.

bírnak, hiszen a sorozat egyéb példányaira is figyelmet irányíthatnak. Mindazonáltal érdemes figyelmeztetni, hogy a periodicitásban, szerialitásban lehetőséget kereső szerzők, szerkesztők, mecénások, kiadók, nyomdászok különböző szakmai, finansziális és ideologikus képzetek, más-más sorozatkoncepciók szerint fogalmazták meg előfeltevéseiket kiadványaik tárgyában. Ugyanis a kiadási logika egészen eltérő értelmezési és megvalósulási formáit jelenítik meg a hosszabb-rövidebb életű folyóiratok és hírlapok, illetve a reprezentatív könyvek vagy a speciálisan szórakoztató olvasmányok kiadását célzó románsorozatok. Amennyiben egy kiadási tevékenység kizárólag szimbolikus tőkefelhalmozásra irányul, az rendszerint a kereskedelmi logika elutasításán, az esztétikai minőség preferálásán, az ideologikus célzatosság kinyilvánításán alapszik.³⁸² Markáns oppozícióban áll ezzel az attitűddel az irodalmi munkák kiadását termelésként interpretáló s megvalósító gazdasági logika, amely a kulturális javak, esetünkben a könyvek és könyvsorozatok kereskedelmére, az értékesített példányszámokkal mért sikerre helyezi a hangsúlyt, ennél fogva elsődlegesen az olvasóközönség elvárásaihoz igazodik, egyszersmind alakítva, formálva azt.³⁸³ Hazai románsorozataink esetében, a haszonmaximalizálásra törekvő kiadó érdekeket, az irodalmi tekintélyelv helyett elsődlegesen a szórakoztatásra összpontosító tevékenységet tekintve alighanem egyértelművé válik ezen utóbbi logika domináns szerepe.

4.1.1. Reprezentativitás, „közhaznúság”

Mielőtt rátérnénk voltaképpen tárgyunkra, érdemes egy rövid pillantást vetnünk olyan koncepciókra, amelyek még a kiadási logika hagyományosabb mintáit követik, hogy általuk bemérhetővé válhasson az újszerűen működő sorozatkiadás gyakorlata. Korábban említettük, hogy a kereskedelmi logikát reflektív módon elutasító kiadási tevékenység alapvető szemléleti oppozícióban áll a gazdasági orientációhoz közelítő vállalkozásokkal. Már Révai Miklós nagyszabású terve, a *Költeményes Gyűjtemény* címen ismeretes vállalkozás is hozzárendelhető egy ilyesféle diskurzushoz. Történetét már számos irodalomtörténeti munka összefoglalta, jelen gondolatmenetben elegendő csupán a sorozatot illető általános összefüggéseket érinteni.³⁸⁴ Révainál (a korszak hasonló jellegű kiadványaival analóg módon) a munkák közreadása egy magasabbrendű, vállaltan szociológiai szolgálatot, a tudásbővítés, az ízlésnevelés, a minőségi gyönyörködtetés funkcióit ellátó ügy szolgálatába illeszkedett.³⁸⁵ Persze azt szükségszerűen

---

³⁸² BOURDIEU 2013, 162.

³⁸³ Uo. Vö. CHARTIER 2014, 403–404.

³⁸⁴ MEZEI 1998, 14–19, FEDERMAYER 2000, 34–40, SZABÓ 2000, 776–783, HEGEDÜS 2018, 101–112.

³⁸⁵ MEZEI 1998, 7–12.

érzékelnie kellett, hogy a tisztán ideológiai alapzat kevés egy sorozat sikeres működ(tet)éséhez, ahhoz anyagi erőforrások mozgósítására van szükség. Révai előfizetés-szedő kísérletei jelentések arra nézvést, hogy a prenumeráció rendszere (mint a könyv üzleti kockázat nélkül való kiadásának egyik lehetséges eszköze) mennyire ismeretlen és idegen volt még a korszak olvasóközönsége körében³⁸⁶ – Révai három felhívás után sem volt képes összegyűjteni a kiadáshoz megfelelő összeget. Szeriális művek esetében különösen kifizetődő lehet, ha biztos előfizetői bázis alakul ki, csak hogy ez a prenumerációs rendszer viszontagságai közt csekély valószínűségűnek számított (a kiadandó kötet az olvasóközönség megmagyarázhatatlannak tűnő szeszélyeinek van kitéve, ti. nem lehet pontosan meghatározni, éppen milyen alkotás iránt támad érdeklődés).³⁸⁷

Felhívásai ambiciózus elképzelést reprezentálnak a vállalkozást illetően – amennyiben kiadványsorozata sikeresnek bizonyul az olvasóközönség körében, a publikum további munkák megjelenésére számíthat, költemények, értekezések, románok kiadására egyaránt. A sorozatkoncepció, a kötetrend összeállításakor Révai gondolkodását a *historia litteraria* archaikusabb irodalomszemlélete befolyásolta, ugyanakkor indítóoka alapvetően ideológiai gyökerű volt, amely a magyar nyelvű irodalom teljességre törekvő bemutatása körül koncipiálódott.³⁸⁸ Régi és kortárs költők életművének egymás mellett történő rögzítése, jelentőségük felmutatása egy nyelvi-kulturális programba illeszkedik, gyűjteményével „egy követhető nyelvi eszményt, »közönségesen megegyező jó szokást«, egyfajta normát kíván felmutatni, amelyet a korábbi századok irodalmi produktumaiban talál meg.”³⁸⁹ Másrészt a kiadandó szerzők, munkák másik „rendeltetése”, hogy a kiadó (esetünkben Révai) személyének felhatalmazottságát, illetékességét, irodalmi, nyelvi, kulturális nézeteit, önértelmezését közvetítsék a szélesebb nyilvánosság felé.³⁹⁰

A *Költeményes Gyűjtemény* megvalósításának folyamata állandó problémákkal, nehezítő körülményektől terhelt. Hiába intézett már 1782. január 16-án felhívást Révai a Magyar Hírmondóban a jelesebb magyar versek gyűjteményes formában történő kiadásának tervéről,³⁹¹ támogatásban aligha részesült, hiszen két évvel később, 1784. január 1-én megismétli korábbi felhívását, immáron kilétét is felfedve a publikum előtt.³⁹² Első konkrét tervezetét, amely már kézzelfogható elgondolást reprezentál *A' Magyar Költeményes*

---

³⁸⁶ BISZTRAY 1976, 47.

³⁸⁷ *Uo.*, 59–60.

³⁸⁸ THIMÁR 2007, 55–57.

³⁸⁹ VOGEL 2014, 31.

³⁹⁰ Vö. HÁSZ-FEHÉR 2006, 76–77.

³⁹¹ KÓKAY 1981, 361–371.

³⁹² *Uo.*, 61–70.

Gyűjtemény' közre bocsátatásának újonabb hírré adatása című kiadványában közölte, 1785-ben. Minthogy a finanszírozás kérdése továbbra is megoldatlan maradt, a következő évben publikálta Révai *A' Magyar Költeményes Gyűjtemény*' ki nyomtatására való újonabb *segedelem kérés* című kötetecskét, a lehetséges pártfogók, előfizetők, vásárlók megnyerése érdekében. Levelezéséből kiderül, hogy az előfizetésekből nem gyűlt össze elegendő pénz, így a kötetek finanszírozását illetően a hagyományos formához volt kénytelen visszatérni, mecénási támogatásokra szorult. Harmadik, 1787-es *A' Költeményes Gyűjtemény*' állapotja című híradásában (voltaképp kiadói beszámoló) már totális átalakuláson megy keresztül a koncepció, már nincs szó „a régebbi költők megjelentetéséről, még annak lehetősége sem merül fel, hogy az esetleges (és mint tudjuk, be nem következett) üzleti siker majd lehetővé teszi azt.”³⁹³ A sorozatkoncepció és a kötetrend átrendeződésén túl láthatóan az anyagi bázis mozgósítása is folyamatos változásokon ment keresztül, Révai előbb önköltségén kívánta kiadni a sorozat kötetait, később adakozásra, előfizetésre buzdít, majd mindezek sikertelensége után a baráti segítség, valamint a mecénatúra teszi lehetővé a *Költeményes Gyűjtemény* nyomtatását.³⁹⁴ Noha Faludi verseinek első (igencsak heterogén) kötete a győri Streibig-nyomdából került ki, Révai és Streibig József kapcsolatának megromlása után a többi kötet már Pozsonyban készült.³⁹⁵ Végül a *Költeményes Gyűjtemény* sorozatából, a koncepcióhoz és a különféle tervezetekhez képest öt kötet valósult meg.³⁹⁶ A sorozat iránti olvasói érdektelenség, a kiadási procedúra által termelt adósság végül a vállalkozás feladására kényszerítette Révait.

Talán a *Költeményes Gyűjtemény* eseténél is jobban érzékelteti a kiadói tevékenység átmenetiségének korabeli állapotát a Péteri Takáts József nevéhez fűződő kísérlet. Péteri Takáts kezdeményezése, a Festetics György mecénási támogatásával megvalósult *Magyar Minerva* című sorozat elsősorban az irodalompartolás reprezentatív szerepét igyekezett magára öltetni. Habár a *Magyar Minerva* tervezete a vállalkozás anyagi érdekmentességére hívta fel a figyelmet, a mecénatúrán alapuló működéssel egy időben az üzleti szervezettség felé is nyitott. Felismerve a könyvpiaci konkurenciaharcot, a kötetek értékesítésére a tervezet szerint „levelező Barátok kértessenek meg, hogy a' könyvárosok' mértékletlen nyerekedésének gát vettessék, és a' bé-vett pénz annál bizonyosabb kézhez kerüljön”.³⁹⁷ Ugyanakkor, erősítve az alapvetően finansiális megfontolásokon alapuló kiadói érdekeltségekkel való szembenállást, leszögezik,

---

³⁹³ HEGEDŰS 2018, 109.

³⁹⁴ Vö. SZABÓ 2000, 776–780, HEGEDŰS 2018, 104–109. A kiadás folyamatáról, a finanszírozás esetlegességeiről Révai Paintner Mihállyal folytatott levelezése tanúskodik: FEDERMAYER 2011.

³⁹⁵ PITROFF 1916–1917, 134–138.

³⁹⁶ FALUDI 1786, FALUDI 1787, [ORCZY] 1787, RÉVAI 1787, [BARCSAY–ORCZY] 1789.

³⁹⁷ *A' Magyar Országírók' munkájának könnyebb ki-nyomtatását tárgyazó Gondolatok*, MTA KIK Kézirattár, MS 5086/47. Közli: STOHL 2009, 420.

hogy a kiadott kötetek „el-adásából bé-jött pénz több és több munkák’ ki-adására, a’ szükségesebb tárgyak ki-dolgoztatására, a’ szükölködőbb Tudósok’ elő-segállítására fog fordíttatni.”³⁹⁸ Eszerint az anyagi haszon az irodalmi előmenetelt, a literátorok egzisztenciális biztonságát segítő eszközként funkcionál, amely egy közösségi (szociális) feladatvállalás szándékát érzékelteti. Hogy a „közhasznú” szándék országos szintű együttműködést eredményezhessen,³⁹⁹ sokakat értesítettek a kiadói társaság elindításáról és tervezendő működéséről. Általános lelkesültséget sugall, hogy számos ismert literátor jelentkezett a felhívásra, saját munkáját, vagy mások műveit javasolva a sorozatba.⁴⁰⁰ Kezdeti elragadtatásuk azonban, mint később Péteri Takáts számára nyilvánvalóvá vált, tiszavirág-életűnek bizonyult, a beígért kéziratok későn, vagy soha nem érkeztek meg.

Konkrét szövegek hiányában, az idő és a hátráltató tényezők hatására a *Magyar Minerva* köteteinek tervezett sora folyamatos átrendeződéseken ment keresztül.⁴⁰¹ Hiába jelentkezett Gvadányi József elsőként a felhívásra, Molnár Borbála munkáit javasolva, Festetics személyes preferenciái prioritást élveztek a kiadandó munkák kiválasztásában, így nyitókötetként Ányos Pál költeményei jelentek meg a sorozatban, Batsányi János szerkesztésében.⁴⁰² Péteri Takáts és Batsányi kapcsolatának későbbi megromlásával magyarázható, hogy a sorozat többi kötetének munkálataiban Batsányi már nem vállalt szerepet.⁴⁰³ Ányos műveinek kiadása után a kezdeti lelkesültség hamar alábbhagyott, nem álltak ugyanis rendelkezésre kéziratok, amelyeket a sorozat további köteteiként ki lehetett volna adni. Péteri Takáts a sorozat második köteteként jobb híján saját erkölcstani, pedagógiai művét jelentette meg.⁴⁰⁴ Eredetileg Festetics felkérésére írta a szöveget, a sorozatban történő kiadása azonban nyilvánvalóan kényszer szülte megoldás volt. Komoly problémákat érzékeltet a helyzet, hogy a sorozaton munkálkodó szerkesztő kénytelen a saját művét kiadni, amely a hiteltelenség, komolytalanság, szervezetlenség vádjával fenyegethette volna Péteri Takáts igyekezetét.

Ekkora azonban már maga Festetics is fontolóra vette a támogatás megvonását. Döntése konkrét indítékait ez idáig nem sikerült megnyugtató pontossággal kideríteni, csupán következtetni lehet a gróf elhatározásának motivációira. Cséby Géza a pártfogás megvonását Festetics és a fiát nevelő Péteri Takáts viszonyának megromlásával magyarázza,⁴⁰⁵ másrészt

---

³⁹⁸ *Uo.*

³⁹⁹ HARMATH 1985, 457.

⁴⁰⁰ STOHL 2009, 99–102.

⁴⁰¹ *Uo.*, 102.

⁴⁰² ÁNYOS 1798. Vö. Magyar Hírmondó, 1798. július. 20., 87–88.

⁴⁰³ Vö. STOHL 2009, 103–105.

⁴⁰⁴ PÉTERI TAKÁTS 1799. Vö. Magyar Hírmondó, 1799. március 8., 305–306.

⁴⁰⁵ CSÉBY 2017, 194–195.

azzal, hogy a gróf kerülni próbálta a literátorok között támadó konfliktusokat.⁴⁰⁶ Idővel terheessé vált számára, hogy a szerzők Péteri Takáts helyett őt keresték fel problémáikkal,⁴⁰⁷ ugyanakkor a sorozat erkölcsi irányvonalát, moralitását is kifogásolta.⁴⁰⁸ Mire Virág Benedek korábban megígért kézírata megérkezett, a *Magyar Minerva* gyakorlatilag a megszűnés küszöbére került. Habár Festetics a finanszírozás beszüntetését latolgatta, Virág kötetét⁴⁰⁹ mégiscsak támogatásban részesítette.⁴¹⁰ Sokatmondó, hogy Virág egy Kazinczyhoz írott levelében a boríték és a sorozatcímlap leszaggatására biztat, amely arra utal, hogy mindenáron el akarta tüntetni a *Magyar Minerva* sorozatához való tartozás jeleit.⁴¹¹ „Nagyon valószínű tehát, hogy a Magyar Minerva-»boríték« és -sorozatcímlap fizikai megsemmisítésének szorgalmazásában kifejezésre jutó indulata a kiadói vállalkozás anyagi ellehetetlenülésével, megszakadásával hozható összefüggésbe.”⁴¹² Virág kísérlete, hogy költeményeit önálló munkaként tartsa számon a korabeli literátus közvélemény, kudarcot vallott, kötetét a továbbiakban is a *Magyar Minervához* tartozó darabként kezelték.⁴¹³ Stohl Róbert azon megállapításával szemben, mely szerint a literátorok számára „a sorozatba bekerülni [...] presztízskérdés volt”⁴¹⁴, Virág gesztusa, valamint a folyamatos kézírathiany ténye inkább a sorozathoz fűződő ambivalens viszonyulást érzékelteti.

Péteri Takáts a támogatás megszüntetése s a grófi háztól való megválása után is a sorozat folytatása mellett döntött. A szerkesztői munka azonban továbbra sem működött gördülékenyen, a megígért kéziratok késtek, vagy meg sem érkeztek, másszor a beérkezett írások ellenőrzése kívánt hosszadalmas időt. „Ugyanakkor kijelenti, hogy a magasabb eladott példányszámmal járó anyagi hasznot szívesen feláldozná a »jó íz« terjesztése érdekében.”⁴¹⁵ Megnyilatkozása szemléletessé teszi az anyagi érdekeltségű kiadói szemlélethez viszonyuló oppozíciós magatartást, noha a gazdasági nyereszkesedés tagadásán alapuló logika gyakorlati

---

⁴⁰⁶ „Sokszor vetélkedések támodnak a’ Tudósok között, a’ mellyekben én compromittáltatni nem akarok; mert hogyan lehetne összeállítani Révay Miklóst, Kultsárt, Batsányit, Takáts Józsefet etc.?” Festetics György – Péteri Takáts Józsefhez, Keszthely, 1799. január 24. = STOHL 2009, 305.

⁴⁰⁷ „Ha egy esetben mellékes költségekbe avatkozom, más esetekben is lakolnék érette; mert csak ezen Minerva miatt-is mennyit nem ostromoltatom! Hol azt hozzák elő, hogy könyvnyomtatást állítsak fel, hol meg, hogy nem csak magam, de Feleségem nevére-is nyomtassak könyveket”. Festetics György – Péteri Takáts Józsefhez, Keszthely, 1799. január 24. = STOHL 2009, 305.

⁴⁰⁸ *Uo.*, 108–109.

⁴⁰⁹ VIRÁG 1799. Vö. Magyar Hírmondó, 1800. február 11., 208.

⁴¹⁰ STOHL 2009, 111.

⁴¹¹ „A’ levelekről imezt: *M. Minerva Harmadik Kötet* le kell szaggatni, nem e’ tzim alatt akarom én azokat jártatni. A’ borítékok sem azokhoz valók.” Virág Benedek – Kazinczy Ferenchez, 1802. november 12. = KAZLEV, II/540, 505.

⁴¹² PORKOLÁB 2011, 101.

⁴¹³ *Uo.*

⁴¹⁴ STOHL 2009, 102.

⁴¹⁵ *Uo.*, 112.

érvényesítésére már nem mutatkozott stabil fedezet. Nem meglepő, hogy a finanszírozás kérdése évekkel később is megoldatlan maradt, így a negyedik, Pápay Sámuel irodalomtörténetét⁴¹⁶ tartalmazó kötet csak több esztendő kihagyás után jelent meg. Egy Kazinczyhoz írott levelében Pápay maga is utal a *Magyar Minerva* pénzügyi problémáira, művének hiányosságait az anyagi nehézségekkel magyarázva.⁴¹⁷ Az ötödik, egyben utolsó kiadvány, Ruszek József összeszerkesztett filozófiai műve⁴¹⁸ csak négy évvel később hagyta el a kiadót, Dréta Antal zirci prior, későbbi apát támogatásával. Habár a szakirodalom e két kiadványt is a sorozathoz köti, nyilvánvaló, hogy kapcsolódásuk meglehetősen esetleges, összetartozásuk képzetét pusztán egy jelentőségét vesztett, kiüresedett sorozatcím teremti meg. Működésének egy évtizedet is meghaladó periódusa alatt a *Magyar Minervának* mindössze öt kiadványt sikerült felmutatnia, igen heterogén tematikában, ekként Ányos, Péteri Takáts, Virág, Pápay és Ruszek sorozatbeli munkáinak „egymáshoz tartozása” voltaképp csak e reprezentatív megnevezés felől válik értelmezhetővé.

A klasszikus századfordulón az irodalmi szövegek kiadásában érdekelt literátorok elsődlegesen a munkák példamutató jelentőségét hangsúlyozták, értékeiket egy általánosan megfogalmazott, felsőbb célkitűzésben láttatva. Alapelveiket gyakran a műveltségteremtés és -megőrzés képzetében manifesztálták,⁴¹⁹ ily módon „a modern művelődési eszméket szolgáló, nagyarányú kiadói program”⁴²⁰ nagyszabású, olykor saját feltételeiket s lehetőségeiket sem ismerő koncepciókban nyilvánult meg. Péteri Takáts József kezdeményezése Festetics gróf támogatásával nagy jelentőségű vállalkozásként indult útnak, a szubvenció kérdésének megoldatlansága azonban a társaság anyagi ellehetetlenüléséhez, végül megszűnéséhez vezetett.⁴²¹ A korszak kiadói állapotainak átmenetiségét szemlélteti, hogy a monetáris bázist továbbra is „a kiküszöbölhetőnek vélt mecénási támogatás” képezi, amelynek elapadása szinte azonnal katasztrofális helyzetbe sodorta a vállalkozást. E kiszámíthatatlanság, anyagi instabilitás következményeként a vállalkozásban érzékeny hangsúlyeltolódás figyelhető meg az üzleti organizáció felé,⁴²² ennek azonban nincsenek meg a feltételei, az anyagi fedezetet biztosító olvasóközönség más műveket preferál.

---

⁴¹⁶ PÁPAY 1808.

⁴¹⁷ Vö. Pápay Sámuel – Kazinczy Ferenchez, Pápa, 1809. április 20. = KAZLEV, VI/1462, 342–343.

⁴¹⁸ RUSZEK 1812. Összeszerkesztve az önállóan kiadott második (RUSZEK 1811a.) és harmadik résszel (RUSZEK 1811b.). Vö. SZINNYEI 1906, 1415–1416.

⁴¹⁹ MEZEI 1998, 10–12.

⁴²⁰ *Uo.*

⁴²¹ STOHL 2009, 116.

⁴²² MEZEI 1998, 27.

E sorozatok kontextusba vonása a klasszikus századforduló kiadói vállalkozásainak különbözőségeit, a kiadási törekvések egyazon cél felé tekintő, de azt különféle módokon elérni igyekvő szemléleteinek egymásmellettségét illusztrálja. Mindkét vállalkozás érzékelhetővé teszi a „korábbi, feudális-barokk alapokon nyugvó irodalom pártolás” és az új típusú, voltaképp a XIX. század derekától dominánssá váló, gazdaságossági alapú, „az eladott példányszámot figyelembe vevő termelés” közötti átalakulási periódust.⁴²³ Míg az egyik póluson a főúri mecénatúrára támaszkodó, a gazdasági haszonszerzés tagadását, a reprezentativitást, a közösségi feladatvállalást előtérbe helyező szemléletek, addig a másikon az olvasói igényeket közvetlenebb módon kielégítő, üzleti alapokra helyezkedő (rentábilisabb kísérleteknek mondható) vállalkozások állnak.⁴²⁴ Révai vagy Péteri Takáts kezdeményezésének ideologikus alapzata a románsorozatok esetében csupán reprezentatív eszköz, az irodalmi tekintélyelv helyett elsődlegesen a szórakoztató funkció érvényesül – imént vázolt sorozataink megszűnése voltaképp e kettősségből származó anomáliákra vezethető vissza, vagyis a könyvkiadás szociológiai körülményeiben tapasztalható változás végigkövethető a sorozatok jellegének átalakulásán. Összehasonlításuk a korabeli könyvkiadás bizonytalanságait, a sorozatokat és egyéb kiadványokat érintő szemléletek diverzitását, hangsúlyeltolódásait, illetve a mecénatúrán, valamint a prenumeráció rendszerén alapuló kiadás átmenetiségét érzékelteti.

4.1.2. Fókuszváltás

Szórakoztatásra szánt könyveket, tréfás történeteket, szerelmes vagy lovaghistóriákat már a középkor végétől előszeretettel nyomtattak, az évszázadokig konvencionális gyakorlatnak számító moralizáló, erkölcsnemesítő keret alkalmazásával. Magyarországon a XVIII. század második felétől érzékelhető árnyalatnyi eltávolodás a moralizáló megközelítéstől, hogy később a literatúra, az olvasás fokozatosan a szabadidő „kommercializálódásának”, üzleti alapokra helyeződésének részévé válhasson.⁴²⁵ Ekként az információszerzésre és az erkölcsi épülésre irányuló olvasás mellé idővel felzárkózott, azután domináns pozícióba került a szórakozás céljából történő olvasás gyakorlata.⁴²⁶ Reinhard Wittmann szavaival élve az „exkluzív kultúrtechnikának számító olvasás” jelenségét az intenzív olvasásból az extenzív olvasásba átvezető folyamata előzte meg. Míg az intenzív olvasás egy többé-kevésbé pontosan körülhatárolható korpusz elmélyült, többszöri olvasás során történő, főként kegyességi, vallási

---

⁴²³ THIMÁR 2007, 34.

⁴²⁴ Vö. BOURDIEU 2013, 162.

⁴²⁵ BRIGGS–BURKE 2012, 72–73.

⁴²⁶ *Uo.*

tematikájú művek befogadásában nyilvánult meg, addig az extenzív olvasás modern jelensége főként az információszerzés és a szórakoztatás céljából érdekelt a befogadásban, s mindenekelőtt szekularizált, változatos és sokrétű olvasmányanyag fogyasztására összpontosított.⁴²⁷ Noha az átrendeződési folyamat nem egy-két éven belül történt meg, a különböző olvasásgyakorlatok a XVIII–XIX. század fordulóján jórészt egyidőben voltak jelen, az extenzív olvasás gyakorlata fokozatosan domináns kulturális normává alakult. Ugyanakkor Peter Burke figyelmeztet, hogy „túlzott leegyszerűsítés úgy tekinteni az olvasás történetére, mint a nyilvánostól az egyéni felé tartó átalakulásra, mint egyszerű elmozdulásként értelmezni az eltolódást az intenzív olvasási módtól az extenzív felé. A csendes, magányos olvasás gyakorlata már a középkorban is felbukkan helyenként, a nyilvános, hangos felolvasás pedig még a kora újkorban sem tűnik el.”⁴²⁸ A változás kibontakozásában elősorban a szórakoztató irodalom arányának növekedése, valamint az olvasóközönség számának emelkedése vált meghatározó tényezővé. Utóbbihoz szorosan kapcsolódik a magánszféra strukturális átrendeződése is, amelynek következtében kiszélesedett a több szabadidővel rendelkezők köre, az olvasás pedig ennek kitöltésére fordított tevékenységgé alakult.⁴²⁹

Közismert, hogy „a vallásos tárgyú munkák a XVIII. század folyamán fokozatosan visszaszorultak, helyüket a század vége felé egyre gyorsuló ütemben vették át a különböző tudományos, illetve szórakoztató olvasmányok.”⁴³⁰ Előbbiekre leginkább a történeti, geográfiai, természettani, pedagógiai, gazdaságtani munkák, utóbbiakra az extenzív módon fogyasztott, a képzelőerőt szabadon engedő, az imaginárius tartalmakkal történő azonosulást közvetlenebb módon elősegítő irodalmi alkotások, legfőképp a regények váltak meghatározóvá.⁴³¹ Értelemszerűen az olvasás térhódítása s a publikum növekedése új befektetőket, nyomdászokat, kiadókat⁴³² és könyvkereskedőket (nem utolsó sorban szerzőket)

---

⁴²⁷ WITTMANN 2000, 321.

⁴²⁸ BRIGGS–BURKE 2012, 71.

⁴²⁹ RÁKAI 2008, 159.

⁴³⁰ SZAJBÉLY 2007, 75.

⁴³¹ *Uo.* Vö. RÁKAI, 339, BARBIER–BERTHO LAVENIR 2004, 47–50.

⁴³² Adatbázisunk lehetővé teszi, hogy a nyomdák, kiadók (töredékes) névsorával egyértelműsítsük a románkiadásban megbúvó egykori anyagi potenciált, hiszen a klasszikus századforduló diakrón időperiódusában Albert Ignác, Ambró Ferenc, Beimel József, Belnay György Alajos, Benedikt Mihály, Burián Pál, Csáthy György, Eggenberger József, az Egyetemi Nyomda, az Ellingerek, Engel János, Grün Orbán, Hartleben Konrád Adolf, Haykul Antal, Heckenast Gusztáv, Hochmeister Márton, Jelinek Vencel, Kiss István, Klemann József, Kollmann József Ferenc, Kulcsárné Siess Katalin, a Landererek, Lindauer János, Ludvig Sámuel, Mosóczi Institoris Károly, a Patzkók, az egi Püspöki Nyomda, a kolozsvári Református Kollégium, Royer Ferenc Antal, Schauff János, Schmid Antal, Siess Antal József, Spaisser Ferenc, a Streibígek, a Számmerek, Szigethy Mihály, Szubuly György, Tichy János, Tilsch János, a Trattnerék, Vajda Pál, Weber Simon Péter, Weingand János Mihály, Werfer Károly, Wigand György és Wigand Ottó (bécsi, budai, debreceni, egi, esztergomi, győri, kassai, miskolci, nagyvárad, nagyszombati, nagyváradi, pécsi, pesti, pozsonyi, soproni, székesfehérvári, szombathelyi, váci és veszprémi) műhelyében egyaránt készültek románok. Vö. http://regeny-lendulet.iti.btk.mta.hu/nyomda_list.php [Letöltés: 2021. 04. 30.]

csábított a könyvkiadás területére.⁴³³ A könyvpiari fellendülés egyrészt a kiadványok számának és példányszámának emelkedésében, másrészt a kiadványok jellegének változásában, nővumnak számító terméktípusok feltűnésében nyilvánult meg.⁴³⁴ A szükséglet látványos megnövekedése (továbbá a fogyasztás fokozott diverzifikálódása)⁴³⁵ ugyanis arra ösztönözte a kiadókat, hogy a régi, stabil piaci jelenléttel rendelkező kiadványok mellett új típusú, formátumú, minőségű terméktípusok kiadásával elégítsék ki az olvasói érdeklődést. Korábban szóba került, hogy a századforduló kiadói tevékenységet is folytató literátorai „összetett, társadalmi jelentőségű programjaikat nagyszabású sorozatokban, illetve egy-egy alkotó teljes életművével akarták reprezentálni”,⁴³⁶ így a gyűjteményes jelleg inkább a koncepció grandiózusságát, a totalitásra irányuló szándékot képviselte, semmint a rendszerszerű kiadás lehetőségét. Románsorozataink esetében a fókuszváltás éppen a kiadás szisztematizálásának területén figyelhető meg. Mivel a nyomdatermékek piaca nem minden esetben garantálta a finansiális hasznot, hiszen nem minden kötet kiadása jelentett borítékolható anyagi sikert, az érdeklődés folyamatos fenntartására a könyvkiadók „kidolgozzák a sikeres kiadványok receptjét”.⁴³⁷ Sematizált írásmód alkalmazására, tematikailag, stilisztikailag, retorikailag egynemű szövegek (operacionalizált) létrehozására törekednek, amelynek elsődleges célkitűzése az olvasóközönség igényeinek való megfelelés. Általánosan jellemző, hogy a kiadók, az értékesítési propaganda szolgálatában, a könnyen olvasható és befogadható, gyakran hatásvadász, címoldalaikon hangzatos, izgalmat, szenzációt ígérő műveket részesítették előnyben.⁴³⁸ Mindezek magyarországi érvényre jutására főként az első románsorozatok, a *Rózsa Szín Gyűjtemény*, a *Téli és Nyári Könyvtár*, a *Flóra*, az *Eredeti Magyar Románok* és a *Mulatságos Könyvtár* kiadása említhető adekvát példaként. Miután a román keresztülment az első legitimációs konfliktusokon és elsősorban a szórakoztató olvasmányok iránt érdeklődő közönség előtt megszilárdította státuszát, a kiadók, vállalkozásaik elindítását illetően, kedvező lehetőségként interpretálták a népszerűség jelenségét.

Mindazonáltal az imént említett összefüggések valamelyest ambivalens viszonyt érzékeltetnek. Habár a szerialitást modern kiadási lehetőségként interpretáló koncepciókban felfedezhető az innovációs, kísérletező szándék, ezek gyakorlati megvalósítása azonban

---

⁴³³ HITES 2011b, 490–491.

⁴³⁴ BARBIER 2005, 304–305.

⁴³⁵ Vö. ROCHE 2011, 29.

⁴³⁶ MEZEI 1998, 99.

⁴³⁷ BARBIER 2005, 316.

⁴³⁸ BARBIER–BERTHO LAVENIR 2004, 114. Vö. LÖWENTHAL 1973, 110.

továbbra is a kipróbált, a publikum érdeklődése által „legitimált” terméktípusokhoz kötődött.⁴³⁹ Minthogy az olvasóközönség „konformizmusa” és a kiadók által rögzített, a reprodukciós gyakorlatban megnyilvánuló ún. *ismétlődéselv* látszólag kiegészítette egymást, az elv következetes érvényesítése önkényes értelmezési keretek közé szorította az elvárásokat, mechanikusan reprodukált, az idővel önműködővé váló eszköztár radikális megreformálására csekély lehetőséget kínált, kizárólag, hogyha a változ(tat)ás bevételnövekedéssel kecsegtetett.⁴⁴⁰ Ekként a sorozatlogika kapcsán megfogalmazható *pro* érvek, mint a határtalan reprodukálhatóság, a sokszorosíthatóság, a rendszerszerűség, a kiadási procedura szisztematizálása, operacionalizálása mellett hasonlóképpen hangsúlyozódnak az olyan ellenérvek is, mint az önismétlés, a monotonitás, a redundancia, az egymásutániség, a repetitív struktúrák, tematikák jelenléte stb. Mindezekon túl a szeriális gyakran a megismételhetetlenül egyedi ellentétéként tételeződik, amely egyféle értékcsökkentettséget is sugall(hat).

4.1.3. Konceptiók, struktúrák

Románsorozataink szerkezeti elrendezését tekintve jól látható, hogy a konkrét sorozat egyes köteteknek összetartozását csupán a reprezentatív, lényegében „márkanévként” funkcionáló cím jelképezi, átfogó elnevezés hiányában voltaképp megszűnne a sorozat integritása, a szöveggörpusz nem jelentene mást, mint véletlenszerűen összerendezett, egyedi románok összességét.⁴⁴¹ Minthogy a kiadók jellegzetes, egy reprezentatív „márkanévben” megnyilvánuló arculat kialakítására törekedtek, meghatározott tematikus és szellemi irányvonalat követve,⁴⁴² az egyéni szerzőség gondolata alárendelődött a kollektív egységet szem előtt tartó kiadói akaratnak – így nem meglepő, hogy a *Rózsa Szín Gyűjtemény* sorozatán munkálkodó szerző- és fordítógárda névsora gyakorlatilag ismeretlen. Landerer Ferenc feltételezhetően kevésbé ismert, helyi érdekeltségű szerzőket, literátorokat, vagy az irodalomhoz csak marginálisan kapcsolódó személyeket alkalmazott az egyes kötetek elkészítésére. Csupán Ivánkay Vitéz Imre nevezhető meg a sorozat hatodik, *Orestes és Hermione* című kötete kapcsán, amely voltaképp az 1789-ben publikált *A' tiszta és nemes*

---

⁴³⁹ Elgondolkodtató, hogy Barabási Albert-László szerint a sikerhez éppen „a konvenció és az innováció kényes egyensúlya szükséges”. Vö. BARABÁSI 2018, 171.

⁴⁴⁰ HORKHEIMER–ADORNO 2011, 169. Horkheimer és Adorno kissé negatív képet fest az efféle mechanikus termelésről.

⁴⁴¹ Vö. MORETTI 2005, 4.

⁴⁴² FUNKE 2005, 258.

*szeretet' ereje*⁴⁴³ című szöveg újraközlése.⁴⁴⁴ Különös, hogy a Landerer Ferenc-féle kiadás mellőz minden, a szerzősége vonatkozó adatot, így a borítóról eltűnik Ivánkay Vitéz neve, hiányzik a fordító Kazinczyhoz írt ajánlása, valamint Kazinczy, a kötet elejére bekötött válaszevele, miközben a szöveg csaknem azonos formában szerepel. A részleges szövegprodukciónak, a sorozatba történő integrálás úgy valósul meg, hogy a landerer-i kiadás igyekszik elfedni minden korábbi, az eredeti kiadás azonosíthatóságát lehetővé tévő paratextust. Landerer Ferenc praxisa mögött vélhetően egy archaikusabb felfogás munkált, amely a szerzőt még mindig egy egyszerű, a könyvtermék létrehozásának, előállításának folyamatában résztvevő mesteremberként kezelte.

Jóval részletesebb ismeretekkel rendelkezünk Landerer Ferenc prenumerációs kapcsolatrendszeréről, amelynek országos szintű kiterjedéséről a *Rózsa Szín Gyűjtemény* egyes kötetiben szereplő névsor tudósít. Eszerint Aradon Pleyer Ferenc, Bécsben a Magyar Hírmondó, a Magyar Kurír és a Magyar Mercurius szerkesztői, Budán Kiss István, Debrecenben Bartha István, Egerben Kantersveller [!] József, Esztergomban Johann Sigler, Eperjesen Kollár Gottfried, Gyulán Bakai János, Győrben Müller Ferenc, Gyöngyösön Szilágyi István, Hőgyészen Neumann Jakab, Keszthelyen és Komáromban Földesy István, Kecskeméten Veresmarti János, Kolozsváron Martin Hochmeister, Kanizsán Ilovai János, Kassán maga Landerer, s néhány városi könyvkötő, Kőszegen Ludvig Sámuel, Léván Lovas László, Losoncon Gergelyi Gábor, Miskolcon Molnár Zsigmond és Szíjjártó Sámuel, Pécsen Waidinger Márton, Pápán Zsoldos György, Pesten a rokon Landerer Mihály és Kilián [Ádám vagy György], Pozsonyban Schwaiger András, Rimaszombatban Ferenczi Sámuel, Rozsnyón Ethey Imre, Sárospatakon Szabó János, Szatmáron Ábel János, Szegeden Kübling József, Siklóson Tóbi János, Székesfehérváron Lang Ágoston, Szombathelyen Zsoldos István, Tokajon Gombos Mihály, Veszprémben Franz Xaver Baumaister, Vácon Gottlieb Antal vállalkozott a sorozatra érkező előfizetések beszedésére. Landerer Ferenc kollektorainak jelentős része értelemszerűen a könyves szakmához kötődik, nyomdász, kiadó vagy könyvkötő, de találhatunk közöttük hírlapszerkesztő literátort, sőt vaskereskedőt is. E tekintélyes névsor arra enged következtetni, hogy az előfizetés-gyűjtésben, vagyis az értékesítésben szerepet vállalók személyazonosságának közlése fontosabbnak bizonyult a szövegeket készítőknél. Miután az

---

⁴⁴³ IVÁNKAY VITÉZ 1789.

⁴⁴⁴ Érdekes analógiára figyelhetünk fel a francia *Bibliothèque Bleue* sorozatával kapcsolatban. Roger Chartier szerint a sorozatban kiadott, olcsó, kék borítású könyvekhez felhasznált szövegeket nem kizárólag a sorozatban való közlésre írták. Gyakran már korábban publikált szövegeket használtak, amelyek összeegyeztethetők voltak az általuk megcélzott közönség elvárásaival. Nyilvánvaló tehát, hogy a *Bibliothèque Bleue* repertoárja rendkívüli heterogenitást és sokszínűséget mutat, mivel különféle eredetű, különböző rendeltetésű és esztétikai minőségű szövegeket tartalmazott Vö. CHARTIER 1987, 241–242.

újság- és folyóiratkiadás területén korán bebizonyosodott, hogy a prenumeráns személyek előzetes biztosítéka alapvető feltétel a szisztematikus működéshez, csakhamar nyilvánvalóvá vált, hogy a könyvsorozatokat életre hívó szerialitásnak is komoly lehetőségként kell tekintenie az előfizetői rendszerre.⁴⁴⁵

RÓZSA SZÍN GYŰJTEMÉNY (1798–1803)

CÍM	DÁTUM
<i>Jetta Szép Tündér-Asszony</i>	1798
<i>Az El-Ragadtatott Lyánkák</i>	1798
<i>A' Világnak Három Részében Bujdosó, avagy Egy Spanyol viszontagságai</i>	1798
<i>Gróf Bellafont avagy: Az Afrikai Leányka</i>	1799
<i>A' Természetnek fia</i>	1801
[Ivánkay Vitéz Imre]: <i>Orestes és Hermione</i>	1801
<i>Adeline, avagy az erdői veszedelmes Történetek</i>	1801–1802
<i>Miklós sógor</i>	1802
<i>A' Bujdosó Leányka</i>	1803

1. táblázat

Landerer Mihály románsorozata, a *Téli és Nyári Könyvtár* esetében rendszerint Kozma Gergelyt, Abrudbányai Szabó Sámuel és Gedő Józsefet nevesítik a javarészt ismeretlen társaságból, mindazonáltal egyedül Abrudbányai Szabó szerepe vehető biztosra, öt kötet esetében.⁴⁴⁶ Unitárius lelkészként indult, majd 1796–1813 között a székelykeresztúri gimnázium igazgatója, ekként a szakirodalmi összefoglalások elsősorban pedagógusi tevékenységét hangsúlyozzák.⁴⁴⁷ Nem rendelkezünk megbízható forrásokkal az erdélyi illetőségű, igazgatói posztot betöltő Abrudbányai Szabó és a pozsonyi nyomdász-könyvkiadó Landerer „érdekszövetségének” rekonstruálásához, de Kozma Ferenc Kozma Gergely-életrajza bizonyos kérdéseket megválaszolhat. Kozma Gergely pályafutása Abrudbányai Szabó Sámueléhez hasonlatos, unitárius esperesként és pedagógusként irodalmi-tudományos

⁴⁴⁵ Vö. BISZTRAY 1976, 50–51.

⁴⁴⁶ [ABRUDBÁNYAI SZABÓ] 1805, ABRUDBÁNYAI SZABÓ 1806a, [ABRUDBÁNYAI SZABÓ] 1806b, [ABRUDBÁNYAI SZABÓ] 1808, [ABRUDBÁNYAI SZABÓ] 1813.

⁴⁴⁷ Vö. SÁNDOR 1874, 105–117, MOLNÁR 1979, 241–248, HERMANN 2015, 41–48.

munkássága másodlagos szerepet tölt be.⁴⁴⁸ Kozma Ferenc szerint első irodalmi szárnypróbálgatásait drámafordításai jelentik, ebbéli tevékenysége később Kazinczy, Döbrentei és a nyomdász Landerer tetszését is elnyerte. Kozma Ferenc hivatkozás nélküli levélrészletet közöl Landerer Mihálytól, amelyben Kozmát színdarabok helyett regények fordítására ösztökéli: „hogy mivel a magyar nyelvnek kedvellői nagyobb kény-izléseket tapasztalják az ugynevezett Romanen és Traverszint munkákban, hogysen a Játszó-Darabokban; tessék inkább amazoknak további magyar szivességgel folytatandó fáradságit feláldozni, a melyekkel, ha ajánlott tanácsomnak helyet találандjak, és keze között nem volnának, szolgálni kész vagyok mennél hamarább hozzám utasítandó tudósítása szerént.”⁴⁴⁹

E munkát nem győzvén, a biográfus szerint Kozma Gergely társul veszi maga mellé Abrudbányai Szabó Sámuel és Gedő Józsefet. Kozma Ferenc csak következtet, a konkrét kötetek ismeretének hiányában nem tud pontos magyarázattal szolgálni a munkamegosztás kérdésében, ráadásul Abrudbányai Szabó egyes fordításait tévesen Kozma Gergelynek tulajdonítja.⁴⁵⁰ Együttműködésük Landererrel nem sokáig tarthatott, Kozma Ferenc szerint a regényfordítással hamar felhagyott, belátván, hogy ezek készítésével nem szolgál magasabb célt. „Megvilágosodásának” tényét Kozma Ferenc egy Gedő Józseftől származó levélrészlet – ismét csak hivatkozás nélküli – idézésével igyekszik alátámasztani: „Tehát végezetre észrevetted, hogy a románok fordításával sem magadnak, sem a közönségnek nem nagy hasznot szeresz. Szerencsés meggyőződés! S tehát rabja lettél volna ama pénzvadászó könyvnyomtatóknak, életed legdrágább szempillantásainak elvesztegetésével? Engedd által ezen szerencsét s az ebből eredő dücsöséget azoknak, kik a literatúrának hervadó rózsát nevelnek!”⁴⁵¹ Mivel Kozma Gergely neve alatt egyetlen sorozatbeli kötet sem ismeretes, Abrudbányai Szabó biztosra vehető ténykedésével szemben Kozma Gergely tényleges fordítói, szerzői tevékenysége továbbra is homályban marad. Arról, hogy Landerer valóban románok fordítására kérte fel Kozma Gergelyt, egy Kazinczyhoz írott levelében nyilatkozik (többletinformációval azonban nem szolgál): „Még 1802-ikben T. Landerer Mihály Úrtól hozzám utasítva volt négy új Románok’ eggyikének fordításához kezdvén, másikat eggy Erdélyi legjobb Barátomhoz (a’ kit a’ Tek. Úr előtt e’ folyó esztendőnek nyarán magammal együtt személyesenbé-mutatni, reménylem, szerentsés leszek), hasonló tzéllalküldém. Azonban nem sokára vissza tér küldeményem azzal a’ barátságos onszolással: hogy a’ hasonló

---

⁴⁴⁸ Vö. FEHÉR 2012, 86–95.

⁴⁴⁹ KOZMA 1876, 25.

⁴⁵⁰ *Uo.*, 26–27.

⁴⁵¹ *Uo.*, 29.

Románok fordításával, mint hamar el-hervadandó Ró'sáknak nevelésével, hagyjak fel; hanem kezdjek valami olyanhoz, a' minek betse 's haszna állandóbb tartóságotigér; Román Fordítók külömben is elég számosan lévén.”⁴⁵²

Gedő József, az „erdélyi triász” harmadik személyének a *Téli és Nyári Könyvtár* körül végzett szerepe szintén Kozma Ferenc vitatható állításaira vezethető vissza.⁴⁵³ Gedő Józsefre, Kozma Gergely egykori tanítványára elsősorban érdeklődő, műkedvelő literátorként, az erdélyi tudományos élet aktív, inkább szervezői minőségében értékelt tagjaként tekint a szakirodalom.⁴⁵⁴ Műkedvelő dilettánsként mozgástere fokozatosan beszűkült, így tevékenysége az irodalomtörténeti érdeklődés homlokterén kívül került. Hasonlóan Kozma Gergelyhez, nem bizonyítható, milyen módon járult hozzá a sorozat egyes köteteinek elkészüléséhez, hogy egyáltalán ellátott-e bármilyen feladatot a vállalkozásban. Kettejük szerepe konkrét források hiányában így feltételezés marad.

Az említettek mellett két további, kevésbé ismert szerző is megnevezhető, Bachich József kerületi táblai iktató és Csery Péter helytartótanácsi hivatalnok, egy-egy román esetében,⁴⁵⁵ de vélhetően szintén Bachich Józsefet fedi a sorozat utolsó kötetén szereplő fordítói monogram is: „Magyarosította B. J.”⁴⁵⁶

A sorozat kezdeti rendszeressége (négy esztendő alatt tizenegy kötet) Landerer 1809-es halálát követően felborult, így a következő kiadvány csak négyéves szünet után került nyomdába. Utolsó, tizenharmadik kötetével pedig lezárult a sorozat, noha a kötet végén szereplő kiadói híradás még arról tudósít, hogy a jövő évi pesti vásár alkalmára a tizennegyedik kötet is forgalomba kerül. Ennek konkrét részleteiről azonban – a korábbi hirdetésekkel ellentétben – semmit sem árul el. Magyarán a *Téli és Nyári Könyvtár* a tervek szerint folytatódott volna az 1814-ik esztendőben is, végleges megszűnésének körülményei ismeretlenek. Landerer Mihály sorozata mindazonáltal még így is a legtovább működő s legtöbb kiadványt magába foglaló románsorozat a korszak termékpiacán.

---

⁴⁵² Kozma Gergely – Kazinczy Ferenchez, Szentgerice, 1805. január 28. = KAZLEV, III/713, 251.

⁴⁵³ Vö. LABÁDI 2013, 323–344.

⁴⁵⁴ Vö. BUZOGÁNY 1871, 81–92, LABÁDI 2002, 227–236.

⁴⁵⁵ BACHICH 1808, CSERI 1809.

⁴⁵⁶ [BACHICH] 1813.

TÉLI ÉS NYÁRI KÖNYVTÁR (1805–1813)

CÍM	DÁTUM
<i>Báró de Mánx' lengyel orsz. confed. generálisnak a' tengeren, és szárazon tett Utazásai és tsudálkozásra méltó Történetei</i>	1805
[Abrudbányai Szabó Sámuel]: <i>Zoriáda vagy a' Nagy Mogol' Leánya tsudás történetei</i>	1805
<i>Vanda, Krakkói Hertzeg-Aszszony, vagy a' Szerelem Áldozatai</i>	1806
Abrudbányai Szabó Sámuel: <i>Klementi Laura, vagy a' velentzei szép leány</i>	1806
[Abrudbányai Szabó Sámuel]: <i>Lizára az Abyszszinai Amazon</i>	1806
<i>A' Fösvény Ángy, a' vagy Amália és Albert</i>	1807
<i>Farkasvölgyi Imre a' vagy Po'sonyvári Késértő Lélek</i>	1807
<i>Hazenau Fridrik nemes ifju szerencsétlen utazásának és tsudás eseteinek szomorkás és játékos elő-beszéllése</i>	1807
Bachich József: <i>Saidár és Rurik avagy a' Margaréta Szigete Buda, és Pest között</i>	1808
[Abrudbányai Szabó Sámuel]: <i>Rómaiak biographiája, az-az A' római leg-nevezetesebb férjfiaknak és asszonyoknak szeszélyes leírása</i>	1808
<i>Csery Péter: Idda vagy a' Szerelemföltés ereje</i>	1809
[Abrudbányai Szabó Sámuel]: <i>Zorinda Fejedelem Kis Asszony vagy Anikónak a' Szerályból lett ki-lopattatása</i>	1813
[Bachich József]: <i>Bertraid és Grimoald a' Longobardusok' Királyai</i>	1813

2. táblázat

Másféle koncepciót feltételez a Kis János szerkesztésében induló *Flóra* című sorozat. Labádi Gergely a *Flóra* alakulástörténetét is érintő tanulmányában rámutat, hogy Kis János elsődlegesen anyagi érdekből állította össze a sorozat első köteteinek anyagát, eszerint „a kiadandó szövegek megválasztását alapvetően befolyásolta eladhatóságuk, hiszen olyan szerzőket (pl. Campe, Kotzebue, Lafontaine), olyan kiadványokat (pl. *Kinderbibliothek*) és olyan témákat (oktatás- és nevelésügy) fordít, illetve követ, akik és amelyek német nyelvterületen meglehetősen népszerűek.”⁴⁵⁷ Ennélfogva mind a koncepció, mind a megvalósítás feltűnő sokszínűséget reprezentál, a heterogén gyűjtemény műfaji határait a sajtóperiodikumok felé (is) tágítva. Kis János tevékenysége jelentősen eltér korábbi

⁴⁵⁷ LABÁDI 2014a, 16–17.

példáinktól, a *Flóra* esetében ugyanis megoszlott a feladatkör, nem meglepő, hogy már a kezdeti fázisban konfliktusok figyelhetők meg a szerkesztői funkciót betöltő Kis János és a nyomdai munkálatokat irányító Kiss István között.⁴⁵⁸ Végül a sorozat Kis János nélkül folytatódott, a sorozat harmadik kötete már Pucz Antal nevéhez köthető. Eltávolodása a vállalkozástól nem előzmények nélkül való, hiszen Kis „a *Flórát* a többi hasonló jellegű összeállításával egyetemben Kazinczynak írt leveleiben rendre nem becsüli sokra. Az ilyen típusú szövegek pusztán »ephemerák« [...], még ha az irodalomnak a komolyabb tudományokra való előkészítő funkciójával érvelve szükségesnek is tartja ezeket, azaz indokolhatónak és vállalhatónak kiadásukat. Kis a későbbiekben sem változtatja meg az összeállításról alkotott elképzelését, így egy helyen »mellesleg való«-ként említi”.⁴⁵⁹ Pucz Antal pedig egyértelműen a „szórakoztatva nevelés” közhelyét érvényesíti a harmadik kötet bevezetésében: „E’ jelenlévő történetet csak azért írogattam, hogy La Mothe mondása szerént azt az unalmat el űzzem, mellyet a’ szüntelen való egy formaság szokott szülni. Nem szükség itt hosszasan vitatni, hogy olyan költött történetű Könyvek, mellyekben a’ vallás, és a’ jó erköltsök nem gúnyoltatnak, hanem csak a’ dolgoknak rendes össze aggatásaik, és a’ fel hevültt indulatoknak meg-rázásaik adnak az olvasónak ártatlan mulatságot, éppen nem olly ördög’ kohójából kerültt munkák, a’ mellyeket minden jó társaságból örökre kikellene tiltani, a’ mint egy szentesen buzgólkodó nem igen régen kivánta. Az eféle történeteknek le írásaiban a’ képzelődés múnkásabb lévén, az olvasóban az indulatokat jobban fel ingatja, melly ha bizonyos tzelből történik, azt nem csak mulathatja, hanem tanithatja is.”⁴⁶⁰

FLÓRA (1806–1808)

CÍM	DÁTUM
[Kis János]: <i>Flóra, vagy szivreható apró románok, erköltsi mesék, versek és egyéb hasznosan gyönyörködtető darabok</i> – Első kötet	1806
[Kis János]: <i>Flóra, vagy szivreható apró románok, erköltsi mesék, versek és egyéb hasznosan gyönyörködtető darabok</i> – Második kötet	1806
[Pucz Antal]: <i>Hieró’ Syrakúσαι Király’ Történetei</i>	1807
<i>A’ Szerelem’ Természete</i>	1808

3. táblázat

⁴⁵⁸ *Uo.*, 18–19.

⁴⁵⁹ *Uo.*, 20.

⁴⁶⁰ [PUCZ], 1807, 3–4.

Mint említettük, az egyes kötetek kollektív összetartozása rendszerint a paratextusokban fogalmazódik meg, bizonyos esetekben azonban a paratextusok orientáló szerepével sem számolhatunk. Első pillantásra az *Eredeti Magyar Románok* csupán egykötetes sorozatnak látszik, hiszen az indulást követő évben publikált második kötetben, Verseggy *Báró Külneki Gilméta kisasszony, és Aranypataki György* című szövegében például egyetlen utalást sem találunk arra nézvést, hogy a kötet Eggenberger József sorozatához tartozna. Voltaképp csak a kortársak megnyilatkozásaiból válik felismerhetővé, hogy az *Eredeti Magyar Románok* két kiadványa sorozatot alkot. Ilosvay Sámuel kötetéről Szemere Pál publikált recenziót, Q. álneven, a Tudományos Gyűjteményben.⁴⁶¹ Szemere rávilágít, hogy a sorozatkoncepciót életre hívó eredetiségprogram önmagában elégtelen egy esztétikailag igényes prózai szöveg megalkotására, s rezignáltan veszi tudomásul, hogy ennek hiányában „[e]légedjék meg hitünk azzal, hogy e' munka eredeti, még pedig a' szónak több oldalú értelmében, továbbá hogy magyar, 's végtére hogy Román, 's tehát Eredeti magyar Román”.⁴⁶² A Verseggy-román hovatarozásáról szintén utólagos ismereteink vannak, Almási Balogh Sámuel közlésén keresztül: „Az eredeti Magyar Románok' címje alatt indult gyűjtemény, mellynek két darabjai láttak világot, ditséretet érdemlő igyekezet [...] Hogy Külneki Gilmétának a' tárgya nem egészen eredeti, midőn t. i. annak egy fő epizódja egy Német Románból (Karoline v. Lichtfeld, eine Geschichte. 8. Wien und Prag. 1799.) vétetett, az magában annak sem eredetiségét, sem becsét le nem ronthatja.”⁴⁶³ Megnyilatkozásait a nagyobb gyűjtemények, sorozatok egyes köteteit ismertető hírlapi tudósítások egészítik ki. Valamennyi sorozatkoncepció magába foglalta a stabil előfizetői, vásárlói, olvasói kör kialakításának igényét, a kötetek népszerűvé tételében ugyanis kiemelkedő szerepe van a kiadónak, aki nem csupán értékesíthető terméket formál a műhelyébe „nyersanyagként” bekerülő kéziratból, hanem megszervezi a termék piacát is.⁴⁶⁴ Propagálási gyakorlatuk elsősorban ökonómiai érzékenységet feltételez, jóllehet a kiadványok népszerűsítésében a kiadók is ideologikus szólamokat követnek – mindezekről a későbbiekben még részletesen lesz szó. Ekként lehet jelentéssé, hogyha az egyes kötetek összetartozására semmiféle paratextuális elem nem utal.

---

⁴⁶¹ [SZEMERE], 1818, 67–70.

⁴⁶² *Uo.*, 69.

⁴⁶³ ALMÁSI BALOGH 1824, 77–78.

⁴⁶⁴ HALMOS 2011, 560.

EREDETI MAGYAR ROMÁNOK (1807–1808)

CÍM	DÁTUM
[Ilosvay Sámuel]: <i>Palugyay Története</i>	1807
[Verseghy Ferenc]: <i>Báró Külneki Gilméta kisasszony, és Aranypataki György</i>	1808

4. táblázat

Hartleben Konrád Adolf románsorozata a kiadó működésének első, viszonylag korai szakaszára tehető, amikor az olvasóközönség érdeklődésének megfelelő szövegek, jellemzően regények kiadásával próbálkozott; románsorozatát *Mulatságos Könyvtár a' Pallérozott Olvasóknak* címen adta ki. A sorozat első kötetében közölt kiadói jelentés tanúsága szerint ígéretes vállalkozásként indult útnak, havonta egy kötet kerülne forgalomba, tehát egy esztendőben tizenkettő: „A' könyv-tár három első darabjai ezek lésznek: *Lelemények. Öltöztette Holosovszki Imre. / Almarik Erdélyi Vajda, a' vagy: A' Szebeni Erdő. Farkas Ferentz. / Hutsa a' Tiszai Tündér Asszony*. A' többinek foglalatját a' Ki-adó ki nem teheti, hogy a' Betses Olvasóknak ujság-kivánásokat függőben tartsa. Hónaponként egy darab jelenik meg belőlle szép papiroson a' leg jelesebb rézképekkel, kötve tsinos boritékban. A' daraboknak számok esztendőt által tizen kettőre megyen.”⁴⁶⁵ Jelentése mindazonáltal csupán az első három kötet címét közli – ennek két magyarázata lehetséges. Hartleben vagy tudatos vállalkozói technikával igyekszik hosszú távon fenntartani az olvasói érdeklődést, a sorozatra vonatkozó információk fokozatos adagolásával, vagy a konkrét sorozatkoncepción és a nyitókötetten kívül egyéb kiadandó anyag még nem állt rendelkezésére. Talán utóbbira szolgálhat magyarázatként, hogy az első darab a tervek szerint jelent meg, a második kötet azonban nem a Farkas Ferencről származó szöveget közölte, hanem az első kötetet jegyző Holosovszky Imre újabb prózaszövegét.⁴⁶⁶ Az *Almarik Erdélyi Vajda, a' vagy: A' Szebeni Erdő* munkacímű szövegről nem rendelkezünk adatokkal, így az is problematikusává válik, hogy egyáltalán elkészült-e Farkas Ferenc a kérdéses fordítással. Tekintve, hogy a Hartleben sorozatát alkotó mindhárom kötetet Holosovszky Imre sőtiszt, későbbi sóházi írnok készítette, a *Mulatságos Könyvtár* gyakorlatilag „egyszemélyes” vállalkozásnak tekinthető. Mivel Hartleben csak három, igen heterogén tematikát felkínáló kötetet jelentett be, így további terveiről nincsenek ismereteink, nem elképzelhetetlen, hogy az év folyamán kiadott egyéb szépprózai kiadványa is e sorozathoz

⁴⁶⁵ HOLOSOVSZKY 1808a, [oldalszám nélkül]. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

⁴⁶⁶ HOLOSOVSZKY 1808b.

rendelhető, csakhogy, mint korábban említettük, az összetartozás tényét megvilágosító ismeretek hiányában a hozzárendelés csupán egyszerű feltételezés marad.

MULATSÁGOS KÖNYVTÁR (1808)

CÍM	DÁTUM
Holosovszky Imre: <i>Lelemények</i>	1808
Holosovszky Imre: <i>Rózika' Titkai</i>	1808
[Holosovszky Imre]: <i>Hutsa a' tiszai Tündér Aszszony</i>	1808

5. táblázat

E sorozatok még nem készültek olyan tudatos műgonddal, mint a Kazinczy fordításait tartalmazó kilenckötetes *Szép Literatura*, amely végeredményében, a széphalmi mester elégedetlensége ellenére, „a tízes évek egyik csúcstermékének tekinthető, méreteit, tördelését, tipográfiáját, papírminőségét, illusztrációit tekintve egyaránt.”⁴⁶⁷ Míg Kazinczy voltaképp egyedül végezte a sorozat megtervezésének, kivitelezésének munkálatait, addig a *Rózsa Szín Gyűjtemény*, a *Téli és Nyári Könyvtár*, a *Flóra*, az *Eredeti Magyar Románok* és a *Mulatságos Könyvtár* esetében számos, eltérő társadalmi rétegből és szakmai közegeből érkező személy, sőtiszt, unitárius lelkész, gimnáziumi igazgató, evangélikus teológus, kishivatalnok, helytartótanácsi titkár, jegyző, ex-szerzetes vállalt szerepet, vélhetően jövedelemkiegészítés reményében, népszerű prózaszövegek fordításában, szerkesztésében, sorozatba rendezésében. Gyakori jelenség e személyek anonimitása, merthát a kiadási procedúra voltaképpen irányítása a kiadó kezében összpontosult, csakúgy, mint a nyomdaprést elhagyó kiadványok láthatóvá tételének, a percepció kiszélesítésének szükségszerű feladata. Románsorozataink koncepcionális különbözőségének másik vetülete az értékesítés folyamatában mutatkozik meg, amelyről a kötvetkező részben szólunk részletesen.

⁴⁶⁷ KAZINCZY 2012, 1072.

4.2. Propagálási gyakorlatok a szerialitás kontextusában

Miközben a keresztény morál primátusát féltő egyházi gondolkodók,⁴⁶⁸ s a régi tudós műveltségű literátorok pálcát törtek a károsnak minősített műfaj fölött, a regény minden korabeli tömegnyomtatvány keresettségét és népszerűségét túlszárnyalta.⁴⁶⁹ A kiadványok jelentősen (mondhatni ugrásszerűen) megnövekedő száma ezért szükségessé tette egy következetes finanszírozási és értékesítési rendszer fokozatos kialakítását, a kötetek szélesebb körben való megismertetésére irányuló technikák alkalmazását.⁴⁷⁰ Az e logika szerint kialakuló szövegtípusok, a „Tudósítás”, a „Jelentés”, a „Híradás”,⁴⁷¹ később pedig a recenzió jelzik, hogy a propagálás, az előfizetésekre összpontosító tevékenységek kilépnek a nyilvánosságtól elzárt magánszféra keretei közül,⁴⁷² s a periodikák felületét felhasználva szélesebb nyilvánosság előtt teszik megismerhetővé a kiadott, vagy kiadás előtt álló kötetek jellemzőit. Értelemszerűen a láthatóság kiszélesítése nélkül az olvasóközönségnek nincs megfelelő rálátása a kiadványokra, következésképp a hirdetési praxistól (hogyan sikerül egy kiadónak a publikum érdeklődését saját termékeire irányítani, miként képes „konzerválni” a fogyasztói figyelem-horizonton⁴⁷³ jelenlévő termék láthatóságát) a voltaképpeni elismerés tehető függővé.⁴⁷⁴ Megfigyelhetővé válik, hogy a kiadók különböző eszközöket, megszólalási formákat alkalmaznak a láthatóság következetes fenntartásáért, sorozatok esetében pedig, ahogyan már szóba került, az egyes kötetek egymás láthatóságát is elősegíthetik. Minthogy a könyv mint közforgalomba hozott árucikk értékesítésének, ezáltal az olvasókhoz való eljuttatásának szükségessége alapvető fontosságúnak bizonyult a korszak kiadói számára, a felismerés elvezet a korabeli hírlapok, folyóiratok a könyvterjesztés rendszerében betöltött szerepének átrendeződéséhez. Az időszak

---

⁴⁶⁸ SZAJBÉLY 2001, 185.

⁴⁶⁹ FÜLÖP 2010, 69–71. Vö. KULCSÁR 1943, 60–61.

⁴⁷⁰ Vö. KÓKAY 1997b, 83–109.

⁴⁷¹ Nincs konszenzus arról, milyen kritériumok szerint lehetne elkülöníteni az egyes hirdetéstípusokat, a megnevezések alkalmazása a kiadók esetében is következetlen. További, kevésbé rendszeres megnevezések a „*Tudományos dolgok*” (Mindenes Gyűjtemény), „*Litteratori Tudósítások*” (Orpheus), „*Tudománybéli Tudósítás*” (Magyar Hírmondó, Magyar Merkurius), „*Tudományi Híradások*” (Magyar Merkurius), „*Tudománybéli Jelentés*”, „*Tudományt tárgyzó Tudósítás*”, „*Tudományos Tudósítás*” (Magyar Kurír), „*Könyvárosi Tudósítás*”, „*Új Könyvek*” (Hazai Tudósítások), „*Tudósító Levelek*” (Erdélyi Múzeum), „*Új Könyvek és Mívek*” (Tudományos Gyűjtemény) stb.

⁴⁷² Magyarországi viszonylatban a könyv eladásra szánt terméként való értelmezése, a propagálás „zártkörű” jellege a literátori magánlevelezésekből is kiolvasható. A klasszikus századforduló levélváltásaiban a könyv többnyire üzleti produktumként jelenik meg, az írók közlik egymással a könyvészeti, tipográfiai adatokat, esetenként a kiadvány árát is. Később, kortárs kiadóink jórészt financiaiális motivációktól vezérelve távolodnak az ilyesféle, közvetlen hatásra nem képes kommunikációs formától. Vö. SZALISZNYÓ 2014, 370.

⁴⁷³ SZABÓ 2017, 41.

⁴⁷⁴ Vö. BARABÁSI 2018, 202.

kiadványok reklámfelületein megjelenő tudósítások, hirdetések egyrésztől hozzájárultak a megjelenő kötetek szélesebb körű megismertetéséhez, a könyvtermék értékesíthetőségének elősegítéséhez, másrésztől megteremtették a róluk való diskurzus lehetőségét.⁴⁷⁵ Hogy kontextusában értelmezhesük a régi századforduló népszerű prózairodalmának térhódítását, irodalomszociológiai szempontok alkalmazásával érdemes közelítenünk a román gyors ütemű felfutásának irodalmi, részben társadalmi jelenségéhez.

Részint mediális eltéréseik következtében, részint hiányosságukból, szétszórtságukból adódóan a forráscsoportok heterogenitása megnehezíti a folyamat rekonstruálását: más funkció betöltésére szánták ugyanis a kötetek paratextusaiban közzétett tudósításokat, mint a hírlapokban publikált felhívásokat. Ezek más-más következtetések megfogalmazására adnak alkalmat. Az előbeszédék alapvetően programos elgondolások szerint, ideologikus toposzok felhasználásával közelítenek olvasóik felé, melyekben csupán áttételesen, a haza szolgálatának éthosza mögé rejtve szerepel a gazdasági célzat. Az erkölcsnevelés ideologikus funkciója és az anyagi haszon között húzódó, a korszakban többek által is hangsúlyozott feszültséget feltételezhetően a kiadók is érzékelték, ezért igyekeztek vállalkozásaikat ideológiai szempontból is megalapozni a tudós hazafiságot, a női olvasóközönséget, vagy a hasznosságot mintázó retorikai klisék alkalmazásával, érveléseikben a közönségért, a literatúráért, a nemzetért folytatott lelkiismeretes, hazafias tevékenységet állítva előtérbe. Csakhogy a kötetek paratextusaiból kiolvasható ideologikus perspektíva mellett már kidomborodnak a pragmatikus, a kötetek konkrét értékesítését célzó, a könyvet immáron üzleti produktumként felfogó megfogalmazások. Az elvont síkon értelmezhető, valamint a konkrét, gyakorlati ismeretekre összpontosító szólások szintetizálásának kísérletében idővel fokozatos elmozdulás mutatkozik a pragmatikus szemléletmód felé. Míg a paratextusokban az ideologikus célzatosság következetes fenntartása jellemző, a hírlapokban közzétett tudósítások, jelentések, hirdetések a köteteket piaci termékként, értékesítendő áruként jelenítik meg.

---

⁴⁷⁵ Decsy Sámuel szemérmes hangvételű jelentése konkrétan utal e szerteágazó funkcióra: „Mi, mint a' kik a' Magyar Litteraturának nem leg utolsó eszközlői 's gyarapítói lenni kívánunk, jelentjük, 's adjuk a' tudós Magy[ar] Publicumnak tudtára, hogy mi, minden kedves Hazánkban Magyar vagy Deák nyelven ki adatandó hasznos és jó munkákat, ezen újság leveleinkben ki hirdetni mindenkor készen lészünk. Arra való nézve kérjük tudós hazánkfiat, hogy mihelyt egy illy köz hasznú munka a' sajtó alól ki fog szabadúlni, arról vagy magok, vagy mások által tudósitanak bennünket, vagy a' melly még kedvesebb leszen előttünk, munkáikat nékünk meg küldeni ne sajnálják. Mi, a' kik Polyhistoroknak magunkat nem tartjuk, tartani nem akarjuk, nem is tarthatjuk, az azokról való itélet tételt másnak engedjük; de azomban azt is jó szívvvel veszük, ha tudós hazánkfiat az illy új könyvekről való, minden részre hajlástól üres értelmeket velünk közleni, 's általunk az Olvasó Publicum előtt esméretessé tenni nem sajnállyák.” Magyar Kurír, 1803. aug. 9., 192.

4.2.1. „Hasznos Mulatságok” (ideologikum)

Első forráscsoportként a kötetek paratextusai különíthetők el. Az előszavak orientáló-propagáló funkciójára már Szajbély Mihály kutatásai felhívták a figyelmet,⁴⁷⁶ jelen gondolatmenetben elegendő annak megerősítése, hogy e funkció rendszerint ideologikus megszólalásmódok keretében került kifejezésre. A magyarországi könyvkiadók vélhetően saját üzleti érdekeiket szem előtt tartva jutnak a felismerésre, hogy az olvasóközönség aktuális igényeit megcélzó kiadványok magas példányszámú előállításával lehetőség nyílna a könyv mint termék tömegcikké tételére. „Különösen kifizetődő vállalkozás a szakosított sorozat, melynek irányítása, külseje és érdeklődési területe azonos. Ez egyfelől a szerzőket kipróbált hatású terméktípusok irányába tereli, másfelől határozott, jól körülhatárolható és élő kívánságot elégít ki. [...] Ebből látszik, hogy minden sorozat mögött van egy feltételezett közönség, amelynek nevében és érdekében a választás történik”.⁴⁷⁷ Amikor 1798-ban az olvasóközönség románok iránt növekvő érdeklődésére alapozva⁴⁷⁸ elindul Landerer Ferenc kassai nyomdász vállalkozása, a *Rózsa Szín Gyűjtemény*, a tizenhárom kötetet kitevő sorozatát „a tisztelt szép Nemnek” ajánlja, hangsúlyozván a női olvasók kitüntetett figyelme és a jövőbeni könyveladás sikeressége közötti áttételes összefüggést: „Ezen tíz alatt: a’ *Rózsa szín Gyűjtemény* különféle erköltsi, és mulattató történetek, Római mesék, jelennek-meg minden második hónapban; a’ Kötet, nyóltzad rétbén van, szép nyomtató papíroson, szép betűkkel, rózsá szín boríték alatt, gyönyörű rézre metszett képekkel, 12. ’s 15. árkusnyi nagyságban. Minthogy pedig annak a’ tisztelt szép Nemnek vagyon szenteltetve, melly a’ még olly igen tsekély fáradságot is figyelmetességére méltóztatja, annyival határozatlanabb bizodalommal tartok számot az ezen munkára való előre fizetés’ segedelmére. Az előre fizetés minden Köttere [!] 30 kr.”⁴⁷⁹

---

⁴⁷⁶ SZAJBÉLY 2001, 168.

⁴⁷⁷ ESCARPIT 1973, 57.

⁴⁷⁸ Vö. FÜLÖP 2010, 70.

⁴⁷⁹ A jelentés a *Rózsa Szín Gyűjtemény* egyes köteteinek elején szerepel. Hírlapban: Magyar Merkurius 1798. máj. 11., 561–562. Landerer Ferenc előfizetési felhívása kísértetiesen emlékeztet az Uránia néhány esztendővel korábbi, *A’ Magyar Asszonyi Nemhez* című felhívására. Csaknem megegyező kinyilatkoztatásaik hasonlóságából arra következtethetünk, hogy Landerer Ferenc alighanem a már létező, s az Uránia szerkesztői által kipróbált gyakorlat átvételében látta a sorozat sikeres működtetésének zálogát: „Majd nem tellyes bizonyossággal lehet tehát reményleni, hogy valamint nem lesz foganatlan, úgy nem is lesz kedvetlen Hazánknak szép Neme előtt egy olly Munka – a’ melly különösen az Asszonyi Nemet illető esméreket hozzon forgásba; kedveltető móddal hasznos Tanításokat adjon; mulattasson is, oktasson is, készítsen jó, ’s gondolkodó Anyákat [...] Hogyha bizodalomunknak az elő-segállók’ száma meg-felel, igyekezni fogunk a’ Munkának külső Ékességét is meg-adni. Minden kötet ró’sa szín borítékban fog az elő-fizetőknek kezéhez küldetni. A’ papíros tsínos, és szép; a’ betűk újjak és tiszták. Minden kötethez járúlnak a’ foglalattal meg-eggyező réz-mettzések, mint: nevezetes Személyek’ ábrázati, viseletek’, eszközök’, épületek’, tájékok’ ’s effélék’ rajzolatú. Egy kötet’ nagysága fog állani 20–25 árkusból. Az elő-fizetés fél esztendőnként fog be-szedetni három forintjával. És így egy egész esztendő’ folytáért, az az négy köttetért 6 for.” Magyar Hírmondó, 1794. február 28., 301–304. (Az idézet innen: 302–303.)

Megszólítása a női olvasóközönség jobbjára románokat preferáló olvasásgyakorlatának korabeli, szintén ideologikus mintázatokon nyugvó szólamaire vezethető vissza,⁴⁸⁰ lévén, hogy elvi síkon értelmezi a „szép nem” kívánalmait és elvárásait. Elgondolásában evidenciaként jelenik meg, hogy az alapvetően erkölcsi, ugyanakkor mulattató történetek utat találnak olvasóikhoz. Ideologikus közönségképzetének megfogalmazása mellett azonban kiemelkedő szerephez kerül a gazdasági szemlélet is: a kötetméretre, a papírminőségre, a tipográfiára, a külalakra és az előfizetés részleteire vonatkozó megjegyzések reprezentatív jelei, hogy Landerer Ferenc alapvetően üzleti vállalkozásként tekint románsorozatára.⁴⁸¹ Megindításával Landerer Ferenc bevezet egy olyan új, anyagi érdekeltségű terméktípust, amely viszonyítási pontként szerepelhetett a későbbi románsorozatok számára, az olvasóközönség megszólításának, s a kiadandó kötetek kiválasztásának gyakorlatában egyaránt. Figyelem ezúttal nemcsak az egyes, önálló szövegekre helyeződött, hanem az azokat egységbe rendező sorozatra is, amely az értékesítési szempontok mellett meghatározta a lefordítandó művek kiválasztását is, hiszen a sorozat (feltételezett vagy létrehozandó) olvasóközönségét csak az igényeknek és az olvasói elvárásoknak megfelelő szövegek kiadásával lehetett megtartani. Ugyanis „egy kiadó sem engedhette meg magának, hogy egy munkát olyan példányszámban állítson elő, amelyet a piac nem tudott belátható időn belül felvenni – ez ugyanis az eladatlan példányok számának növekedésével – vagy legalábbis a lassú értékesítés miatt jelentős összegű tőke lekötésével járt volna.”⁴⁸² Ez egyrészt biztosította a kialakítani kívánt közönség felvevőképességének szinten tartását, igazodva ahhoz az implikált olvasóképzethez, melynek elvárási horizontját a sorozat megcélozta, másrészt viszont ignorálta a magasabb esztétikai befogadóképességet megkívánó szövegek sorozatbeli jelenlétét. A szükségszerű szelekció a rentábilis, eladhatósági potenciált hordozó szövegtípusokat preferálta. A tömegkultúra irányába elmozduló folyamat, eltérő gyorsasággal és intenzitással, minden európai országban végbement, s ennek részint okaként, részint következményeként kialakult a művészek (szerzők) azon rétege, „amely a széles olvasóközönség szükségleteinek a kielégítésére törekedett. És ebben az évszázadban lángoltak fel először a tömegkultúra körüli viták is.”⁴⁸³ A változásokat figyelemmel kísérő merészebb könyvkiadói stratégiák igyekeztek egy populáris(abb) könyvpiacot megteremteni, elsősorban a népszerű olvasmányok iránt érdeklődő közönség megnyeréséhez kötve a vállalkozás sikerességét. Ez többféle feltételhez kötődött: „az előállítási

---

⁴⁸⁰ BÜKYNÉ 1966, 20. Vö. POGÁNY 2008, 450–462, KÉRI 2014, 319–341, PAPP 2014, 141–161.

⁴⁸¹ Vö. LÖWENTHAL 1973, 106.

⁴⁸² FEBVRE–MARTIN 2005, 217–218.

⁴⁸³ LÖWENTHAL 1973, 16–17.

költségeket, ennél fogva az eladási árat leszorító kiadói taktikához; a termékek városi vagy falusi hálalás útján való terjesztéséhez; s olyan szövegek vagy műfajok kiválasztásához, amelyek a lehető legnagyobb számú olvasót voltak képesek megragadni.”⁴⁸⁴ Mindezt megelő(lege)zi a folyamathoz szervesen hozzátartozó előállítási procedúra,⁴⁸⁵ ugyanis az előállítást megelőző munkálatnak kezdettől fogva számolnia kell a megcélolni kívánt olvasóközönség összetételével. „Sok minden függ attól, hogy néhány száz könyvbarát számára készülő luxuskiadásról van-e szó, vagy egy nagyközönségnek szánt olcsó kiadásról: a papír, a formátum, a nyomdai eljárás (betűtípusok kiválasztása, szedéstükör stb.), az illusztráció, a kötés, különösen pedig a példányszám.”⁴⁸⁶ A fentebb említettekre vonatkozó mérlegelés pedig már a kiválasztás periódusában releváns feltétel, hiszen a majdani célközönség érdeklődéséhez igazodó szempontok szerint történik.⁴⁸⁷

Landerer Mihály pozsonyi románsorozata, a *Téli és Nyári Könyvtár* másféle szempontrendszerrel érvényesítve önértelmezésében és közönségképzetében a tudós hazafiság közösségének ideologikus diskurzusához kapcsolódik, amikor a sorozat egyes köteteit a „tudós Olvasóimnak”, a „drága Magyar tudós Publikumnak”, a „leg-főbb tiszteletre méltó Hazabéli Publikumnak”, a „Tudós Magyar Hazámnak” vagy a „Nemes és tudós Publikumnak” ajánlja, ám bár problematikus, hogy Landerer melyik értelmében használta a „tudós” szót. Tudható, hogy a fogalom eredetileg az alfabetizált, magasan művelt ember jelölte, mígnem az írni-olvasni tudás térnyerésével fokozatosan eltűnt az alapjelentés (aki olvasni tud, az már nem feltétlenül művelt olvasó is egyben), vagyis a „tudós” megszólítást éppúgy lehet az archaikus szemlélet felől értelmezni, mint kedveskedő gesztusként – lám, a titulálás a műveltek társaságába emeli az olvasókat. Debreczeni Attila szerint a „tudós hazafiság eszméje nagyon alkalmas volt a közösségképző szerep betöltésére, hiszen olyan általános, ideologikus karakterű volt (a tudományok terjesztése, a nemzet felemelése, a magyar nyelv megóvása stb.), amely a legszélesebb körben lehetővé tette az azonosulást.”⁴⁸⁸ A megszólítani kívánt közönség képze meghatározó a sorozat önértelmezésére nézvést,⁴⁸⁹ ezért Landerer Mihály a tudós hazafiatat, többnyire a *Téli és Nyári Könyvtár* köteteinek paratextusaiban megszólító gyakorlata „azt a feltételezett olvasót jeleníti meg, aki nyilvánvalóan egy véleményen van a szerzővel [esetünkben a kiadóval – B. N.] az adott mű (és általában bármely mű) funkcióját tekintve, azaz

---

⁴⁸⁴ CHARTIER 2000, 308.

⁴⁸⁵ ESCARPIT 1973, 57.

⁴⁸⁶ *Uo.*

⁴⁸⁷ *Uo.*

⁴⁸⁸ DEBRECZENI 2009, 58.

⁴⁸⁹ LABÁDI 2014b, 325.

a magyar nyelv és ezáltal a haza szolgálatára rendeli a literátori tevékenységet.”⁴⁹⁰ Pusztán ideológiai síkon azonban nem lehetséges sikeres vállalkozást építeni, ezzel nyilvánvalóan Landerer Mihály is tisztában volt, amikor az olvasóközönség megszólítása után ismerteti a következő kötet megjelenésének időpontját, valamint közli a már kapható kötetek legfontosabb, az értékesítés szempontjából lényeges paramétereit. Az Eggenberger József kiadásában induló *Eredeti Magyar Románok* Landerer Mihály gyakorlatához hasonlóan a tudós hazafiság közösségén belül képzelel el a sorozatban megjelentetni kívánt regények tematikai pozicionálásának kereteit, kiemelt fontosságot tulajdonítva az eredeti műveknek. Az első kötetet jegyző Ilosvay Sámuel a következőképpen közvetíti Eggenberger koncepcióját „Előre bocsátott Beszédében”: „A’ mi Nemzetünk, Karikliát, Kártigámot, Kassandrát régen gyönyörködve forgatja; nem is tagadhatni, hogy ezen munkák’ olvasása olly tetemes hasznot szerzett légyen az olvasóknál: hogy az Íróknak érdemeit mindenkor tisztelettel említhetjük. De vallyon, nem volna é ezen Munkák’ fogamatossága nagyobb, ha a’ Hazai Történetekből választott Tárgyakat, a’ feltüzesültt képzelődés, úgy festené hazafiui érzékenységgel az olvasó előtt, hogy gyönyörködtetése közben Nemzeti érzést is gerjesztene? – Én úgy reményelem, hogy meg nem tsal hizelkedő magam szeretete, ha a’ Hazai Írókra azt a’ köteleességet hárítom, hogy kedveskedő Munkáikkal egyszersmint a’ hazafiui érzést is tartoznak nevelni.”⁴⁹¹ Mindezek megerősítéseként a felhívás egy felszólítást is megfogalmaz, amelyben hangsúlyos logikai pozícióba kerül a hasonló típusú művek közzétételének szorgalmazása: „Te kegyes Olvasó! [...] ha egy kis időt az olvasásban kellemetesen töltöttél, biztasd Hazánk Tudós fiait azon felséges igyekezetre, hogy gyönyörködtető munkáikkal a’ Hazafiuságot is mélyebben gyökeresítsék.”⁴⁹²

Kis János *Flóra* című sorozatának informális kritériumok alapján elvonatkoztatott közönségképzete csupán részlegesen érintkezik „elődei” ideologikus elképzeléseivel. „Barátomhoz” megszólítással kezdődő előszavában konkrétan a megszemélyesített közönséghez fordul, az elvont diskurzusokhoz kapcsolódó kliséket egy bensőségesebb, a magánbeszélgetés, vagy a levelezés formuláit idéző megszólalásmód keretében alkalmazva: „Mi meg vagyunk győzöttetve, ’s tapasztalásunkból is tudjuk, hogy az olyan románok, mesék, versek és egyéb mulattató darabok, mellyeket a’ jó izlés az okosság’ vezérlése alatt dictál [...] nem tsak meg nem vesztegetik a’ lelket ’s lassú mérget nem hintenek a’ jó erköltsök’ gyökerére, [...] hanem inkább az értelemnek a’ gondolkodást kellemetesebbé tészik, a’ szívbe a’ leg szebb indulatok’ magvát hintik, ’s a’ képzelődést szép nemes és felséges képekkel töltik meg. Mi

---

⁴⁹⁰ DEBRECZENI 2009, 54.

⁴⁹¹ [ILOSVAY] 1807, 4.

⁴⁹² *Uo.*, 6.

mind ezeken kívül még arról is meg vagyunk győztetve, hogy az igaz Böltséink által irattatott múlattató munkák a' léleknek ki pallérozására nem csak leg kellemetesebb és leg hathatósabb eszközök, hanem illendő mértékben el múlhatatlanul szükségesek is.”⁴⁹³ Erre nézve a közzétenni kívánt sorozat csekély előmenetel, mégis részt vállal e folyamatban: „Ime' én ismét egy lépést teszek, ismét egy gyűjteménnyel állok elő. Tsekélység ez, jól tudom; még is néked ajánlom, azért hogy a' Te gyönyörű elmédet ennél sokkal szebbnek, jobbnak 's tökéletesebbnek írására ösztönözzem. Vedd jó néven barátodtól 's hitesd el magaddal, hogy valamig a' szentséget, jóságot, igazságot 's szépséget testvéreknek tartom, 's valamig szívemnek ezen bálványait minden erőmből tisztelem és szeretem, mind addig foglak tisztelni, és szeretni Tégedet is.”⁴⁹⁴

Csakhogy Kis János kultúráközvetítő és műveltségpártoló intenciói háttérében feltűnik az anyagi érdekeltségű motiváció is, a pénzkereseti lehetőség. Kazinczy Ferenchez írott levelében teszi szóvá a *Flóra* köteteit illető bizonytalanságát, amely összefüggésre utal a fentebb idézett, főként ideológiai mintázatokon nyugvó előszó határozottságot sugalmazó kitételei, s Kis János valós szándéka között: „Már most olyan gondolattal vagyok, hogy a' magam költségén próbáljak valamit nyomtatni. Mit tanátsolsz erre nézve Te, a' kinek olly sok tapasztalásaid vagynak, 's a' ki a' Hazának azt a' részét lakod és nézed vizsgáló szemekkel, mellyben a' Magyar könyvek' olvasása legnagyobb divatjában van? Ebben melleleg az is lenne tzelom, hogy munkáimból valami kis jövedelmet vehetnék; mert akarmiképp vizsgálom sorsomat, úgy találok, hogy erre is igen szükséges tekintenem. Mit gondolsz, boldogúlhatok-e némelly popularis és gyönyörködtetésre tzelozó munkákkal ezen szándékomban?”⁴⁹⁵ Labádi Gergely szerint Kis János a piaci logika szerint működő kiadói igényekhez és a feltételezett közönségizlés kiszolgálásához fűződő viszonya alapvetően kétféle stratégia szerint formálódik: „egyrészt nem tekinti az ezeket kielégítő kiadványokat komolyan számba vehető munkának, és eltávolító gesztusokkal kommentálja őket, másrészt viszont a felvilágosodás kori magyar irodalom kedvelt közhelyéhez nyúlva az irodalom előkészítő szerepével érvel mellettük.”⁴⁹⁶ E két stratégia azonban rendre kiegészül két másik, főként a levelezésben mintázódó stratégiával, a személyes szemponként értelmezhető pénzkereseti tevékenységgel, valamint a népszerű narratív szövegek kapcsán felvetődő nyelvi kérdések előtérbe helyezésével.⁴⁹⁷

---

⁴⁹³ [KIS] 1806, 4–6.

⁴⁹⁴ *Uo.*, 6–7. Vö. KULCSÁR 1943, 65–66.

⁴⁹⁵ Kis János – Kazinczy Ferenchez, Nemesdömölk, 1805. április 6. = KAZLEV, III/745, 313.

⁴⁹⁶ LABÁDI 2014a, 21.

⁴⁹⁷ *Uo.*

Hartleben Konrád Adolf vállalkozása már címében is vállaltan hirdeti, hogy szórakoztató olvasmányok közzétételét tűzi ki célul, a közhelyszerű *utile et dulce* horatiusi gyökerű érvkésztetét használva fel *Mulatságos Könyvtár* című sorozatának legitimálásához: „Hasznosok, sőt szükségesek a’ mulatságos el-beszéllések, történetek. *Hasznosok*; mert ha ki szerentsés etsettel le írja az emberi szív képét, a’ fontos, ritka, ’s különös esetekben az érzeménynek egy hiv tükrét tárja fel az Emberiség elibe. [...] *Szükségesek*; mert a’ takarékos Házi-Aszszony; ha el járt dólgaiban, a’ foglaltos Férjfi, ha tsüggesztő munkáji után enyhülni kíván, ha az Ifiú, a’ Leányzó az élet veszedelmibe hanyat-homlok rohanni [...] nem akar, kedvesen venné, ha egy könyvben mulatságot, ’s Kalauzt találhatna.”⁴⁹⁸ E kitételekre és evidenciákra alapozva határozza magát arra, hogy románsorozat közzétételével csatlakozzon az olvasóközönség „gyönyörködtető pallérozásához”: „Én el tökéllém magamban, hogy ezen tzelban eszközlő lenni törekszem: azért is egy Román gyűjteményt adok ki illy szim alatt: **MULATSÁGOS KÖNYV-TÁR A’ PALLÉROZOTT OLVASÓKNAK**. Ezen gyűjtemény olly Iróknak munkájok, kik az írásban nem most törük a’ jeget, ’s az e’ félékben a’ leg-jelesebbek közzé tartoznak. Benne a’ tárgyaknak különösségök, az írás-módnak lelkesítő kellemei [...] mindenütt tsalhatatlan gyönyörűséggel töltik el a’ Pallérozott Olvasót, ’s haszonnal vegyítik a’ mulatságot.”⁴⁹⁹

Hartleben, Landererhez hasonlóan azonban nem feledkezik meg arról, hogy az ideologikus szólamokat a kötetek értékesítésének sikeressé tételéhez nélkülözhetetlen, a piaci logika szerint működő pragmatikus információkkal egészítse ki: hirdetését természetesen e logikának megfelelően a megjelentetni kívánt kötetek címének, tipográfiájának, külalakjának ismertetésével, s az előfizetési felhívás részletezésével zárja, bízván az ún. „pallérozott olvasók” érdeklődésében. Magabiztosságát szemlélteti, hogy bátran az előfizetők tudomására hozza, a pestiek nem prenumerálhatnak a sorozatra, hanem egyenként, személyesen vehetik meg köteteit. Vállalkozása nem előzmények nélkül való, ti. néhány esztendővel korábban Hartleben kiadásában valósult meg az osztrák *Eipeldauer Briefe* hosszú éveken át működő sorozatának hazai átültetése, a Gaál György által készített *A’ Tudós Palótz, avagy Furkás Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor-urához írt levelei* című többkötetes elbeszélésfüzér. Joseph Richter szerzeményének rendkívüli népszerűsége Hartleben érdeklődését is felkelthette, aki Gaál Györgyöt bízta meg egy hasonló alkotás elkészítésével. Richter alapötletének magyar átdolgozása meg is jelent hat kötetben, hazai jelentőségéről viszont aligha beszélhetünk.⁵⁰⁰

⁴⁹⁸ HOLOSZKY 1808a, [oldalszám nélkül].

⁴⁹⁹ *Uo.* [Kiemelés az eredetiben – B. N.] Vö. KULCSÁR 1943, 62.

⁵⁰⁰ Vö. GINTLI 2010, 401–404.

Cenzúráztatásával kapcsolatban sokatmondó Beresevich József, a Központi Könyvvizsgáló Hivatal munkatársának a Helytartótanácsához intézett, a mű formátumát illető kérdése: „Hartleben Konrád budai könyvkereskedő hónaponként kiad egy-egy füzetet *A' Tudós Palótz, a' vagy Furkáts Tamásnak Mónosbélben lakó Sógor-Urához írt Levelei* címmel, amelyek nagyon hasonlítanak a bécsi *Briefe des jungen Eipeldauers* c. sorozathoz. Mivel azonban ez a kiadvány periodica, felmerül a kérdés, hogy jogában áll-e a nevezett könyvkereskedőnek ilyesmit kiadni? A Központi Könyvvizsgáló Hivatal evvel az alázatos kérdéssel fordul Ó kir. Fenségéhez és a Főmélt. Htt-hoz.”⁵⁰¹ Eszerint a sorozatlogika még alapvetően a különengedélyhez kötődő folyóiratok, újságok terepére korlátozódott.

Mulatságos Könyvtár címen indított sorozatának fényében azonban úgy tűnik, a korábbi sikertelenség sem tántoríthatta el Hartlebent hasonló típusú beruházásoktól. Szerteágazó, sok esetben következtelen könyvkiadói tevékenységének anyagi érdekeltségét jól szemlélteti Horvát István naplórészlete, amelyben egyértelműen utal a kiadó gyakran kudarcokkal végződő vállalkozásainak szervezetlenségére: „Hartleben Konrád Adolf, könyv árosságának jövedelmeit egyszerre ezerekkel akarván szaporítani, minden módokat (planum) ki találni iparkodott először, de látván, hogy nintsen ugrás a' természetben, gyalázatosan meg tsükkent. Által vette elejénten mindjárt a' Schediustól íratott Zeitschrift kiadatását; készítetett Lübek által Patriotische Vochenblatot; íratott Tudos Palótzot; el kezdette Versegivel a' jelesebb Theátromi Daraboknak fordíttatásokat, Lapithie Frantzia könyvnek fordíttatását, 's a' t; által akarta venni, nyomtatás kedvéért ugyan azon Verseginek Grammatikáját, s' a' t. – Mi lett mindeneből? A' Zeitschrift, Vochenblat egy esztendő múlva nála el haltak; A' tudos Palótz meg szünt, és nyomtatványai Kisnek oltsó áron által engedtetek; Kolomposi első kötetkáját Eggenbergernek Versegi több írásaival együtt (Verseginek minden tudomása nélkül) el adta; a' La Pithie frantzia költeménynek fordíttatását félbe hagyatta; az Edvárd komédiának (melyly a' Theátromi Gyűjteményben első részt foglalt, de ezen Tzimjét Eggenbergertől, kinek már nem egy volt plánuma, el vesztette, és tsupán együgyű homlok írást nyert) végig esendő kijöttét a' nyomtatás alatt Eggenbergerre tuszkulta; Kolomposi második kötetkéjének kéziratát, Versegi Grammatikájának némelyly tisztára le írt részét, Kolomposi első kötetjének nyomtatványait, szint úgy tsekély füzetésért Eggenbergerre tólta.”⁵⁰² Mint ismeretes, a *Mulatságos Könyvtár* sem működött tovább egyetlen esztendőnél. Nem véletlen, hogy a magyar nyelvű könyvek

---

⁵⁰¹ MÁLYUSZNÉ 1985, 343. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

⁵⁰² HORVÁT 1967, 68.

árúsításának sikertelensége folytán Hartleben fokozatosan áttér a pest-budai német polgárok igényeit megcélzó német nyelvű kiadványok terjesztésére.⁵⁰³

Látható, hogy a románsorozatok látens piaci versenyében a pozicionálás és a közönségképzet diszkurzív határainak lefektetése az olvasóközönség (nem feltétlenül sikerrel kecsegtető) megnyerésének első lépéseit jelentik. Szempontunkból relevánsabb, hogy az ideologikus, programos elgondolások háttérében kibontakozik a pragmatikus, utóbb meghatározóvá váló gazdasági szemlélet is, amely egyértelműen a románsorozatokat gazdasági vállalkozásokként elképzelő kiadói megfontolásokat szemlélteti. A korabeli hírlapok felületén publikált tudósításokban, jelentésekben és hirdetésekben e pragmatikus elv dinamikus előtérbe kerülése jellemző.

4.2.2. „Literátori” és/vagy „Tudománybéli” Tudósítások (pragmatikum)

Említett kiadókink közül Landerer Mihály az egyetlen, akinek hirdetői gyakorlatában kontinuitás fedezhető fel a XVIII. század utolsó, és a XIX. század első évtizede között. Miután 1795-ben családi örökségként átveszi a kiterjedt fiókhálózattal működő Landerer-nyomda irányítását, állandó hírlapi jelenlétével igyekszik biztosítani a kiadóhálózat termékeinek széleskörű megismertetését.⁵⁰⁴ S e jelenlét nem csupán a kiadott, vagy kiadni kívánt kötetek promócióját érinti, de kitekintést enged Landerer széles vállalkozói tevékenységének más ágazataira is, legyen szó a lublói savanyúvíz,⁵⁰⁵ vagy Török Lajos gyógyító hatású készítményének árusításáról.⁵⁰⁶ Sokatmondó, hogy Peretsényi Nagy László magasztaló hangvétellő sorokkal köszönti a nyomdász-könyvkiadót: „Hála legyen a’ Magyarok’ irgalmas Istenének! Már mi fölöttünk is *Füskúti Landerer Mihály* Urnak személyében kegyesebb tsillagzatok kezdenek minden felül ragyogni; tudniillik: ez a’ Nemes Hazafi a’ leg-távolabb-lévő Magyarokat-is atyafiainak ésmérvén, hogy módot adna mindnyájunknak a’ Szép tudományoknak megismérésére, kedvellésére, és gyakorlására, naponként szaporitva a’ Magyar könyveket, és a’ mint sok izbéli tudósításai nyilvánosítják, tellyes erővel igyekeznek a’ Magyar Litteráturát nem csak előbb-mozdítani, hanem ki-is terjeszteni.”⁵⁰⁷ Landerer kiadói érdemeit Arkhimédész,

---

⁵⁰³ GÁRDONYI 1930, 81–82.

⁵⁰⁴ Valószínűsíthető, hogy a kiadói tevékenység mellett e termékek hirdetésének feladata is hagyatékként került Landerer örökébe, az idősebb Landerer kifogásolható hirdetői gyakorlatát ugyanis már Kazinczy szóvá teszi Ráday Gedeonhoz írott levelében: „Suffena omnia colligam venena. Ezt Landerer meg-érdemli, mert minden választás nélkül ád-ki mindent, `s a’ Haza-szeretettel fedezgeti a’ pénz után való ásitozását.” Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonhoz, Kassa, 1786. október 19. = KAZLEV, XXIII/5657, 16. [Kiemelés tőlem – B. N.]

⁵⁰⁵ Magyar Kurír 1801. júl. 3., 15–16.

⁵⁰⁶ Magyar Hírmondó 1799. febr. 8., 178.

⁵⁰⁷ Magyar Kurír, 1798. szept. 7., 315–316. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

Kopernikusz, Newton érdemeihez méri, sőt, ezekénél jelentősebbeknek ítéli, hiszen az említett személyek csupán a műveltebb, tanult elméket kecsegtették tudományos tevékenységükkel, velük szemben Landerer munkái „a kacagányos, és gubás Magyarainkat is a háládatosságra kötelezik”.⁵⁰⁸ Peretsényi mondatai nyilvánvalóan túlzásokkal terheltek, a magasztaló metaforika háttérében azonban lényeges, Landerer következetes kiadói, s hirdetői gyakorlatával kapcsolatos meglátások fedezhetők fel. Látható, hogyan kapcsolódik Peretsényi ahhoz a retorikai utalásrendszerhez, amely a magyar nyelvű műveltség pártolásának eszményén keresztül a tudós hazafiak ideologikus közösségéhez rendeli Landerert, s amely meghatározó jelentőséget kap a *Téli és Nyári Könyvtár* pozicionálásakor.

Sorozatokról lévén szó, a folytonos működtetés anyagi erőforrások konstans mozgósítását előfeltételezte, magyarán az egyes kötetek értékesítése alapvető feladatként jelentkezett valamennyi kiadó számára, hiszen a bevétel költségcsökkentő tényezőként kezelhető.⁵⁰⁹ Alapvető jelentőségű tehát, hogy kiket céloz meg. „A mű egyéb ismérveit tekintve, a feltételezett közönségnek nem csupán a nagyságát kell számításba venni, hanem természetét, funkcionális igényeit, legfőképpen pedig lélektanát is.”⁵¹⁰ A könyvtermék e kívánalmakhoz igazodó (azokat egyszersmind formáló) profanizálódásának első jeleit a kiadók által közzétett rövid, mindössze néhány oldalas könyvjegyzékek, a vásárlók tájékoztatására szánt katalógusok jelzik.⁵¹¹ A XIX. század első évtizedeire kibontakozó tudatos közönség-szervezés, olvasóvá-nevelés módozatainak a század vége óta formálódó hírlapirodalom biztosít adekvát megnyilvánulási felületet. A hirdetés közvetítő, propagáló szerepére már korán felfigyelnek a hírlapszerkesztők,⁵¹² kettős funkciót rendelve a hirdetés megjelentetéséhez: elsősorban a literatúra széles körben való terjeszthetőségének letéteményesét, a kurrens népszerűségnek örvendő románt közvetíti az olvasóközönség felé, másodsorban hangsúlyozza a periodikáknak e folyamatban betöltött, egyre inkább megkerülhetetlennek bizonyuló szerepét.

---

⁵⁰⁸ *Uo.* Dicsérő sorait egy héttel később a Magyar Hírmondóban is közzéteszi: Magyar Hírmondó, 1798. szept. 14., 350–352.

⁵⁰⁹ Vö. SZABÓ 2017, 37.

⁵¹⁰ ESCARPIT 1973, 58.

⁵¹¹ SZALISZNYÓ 2014, 373. Vö. KULCSÁR 1943, 15–16.

⁵¹² Fontossága már a Mindenés Gyűjteményben megfogalmazódik, amely a hirdetések kapcsolatképző funkciójára irányítja a figyelmet: „A’ két Hazában lévő Könyv-nyomtató Urak, ha idején tudósítanak minket az eránt, minémű új Könyveket kívánnak a’ Pesti Vásárokra le-vinni vagy küldeni, azokat is hírül adjuk Gyűlyteményünkben, hogy tudja mind a’ két Haza, minémű új munkák jönnek világosságra, ’s hol és kinél, ’s mitsoda árron szerezhesse-meg akármellyikét is, – az a’ ki olvasni szeret. Sőt a’ melly Túdós Hazafijak akármelly túdós munkákon dólgoznak, azt is ha meg-tudhatjuk, készek lészünk előre meg-jelenteni, hogy ne talám magók is ugyan azon munkákban fáradozzanak.” Mindenés Gyűjtemény, 1(1789)/13, 208.

Legyen szó a Magyar Kurír, a Magyar Hírmondó, a Magyar Merkurius vagy a Hazai Tudósítások hirdetéseiről, valamennyi esetben a kötet, vagy kötetek ismertetése kerül lényegi pozícióba, a feltételezett olvasóközönséggel folytatott ideologikus beszédmód látványos háttérbe-szorulásával. Landerer Mihály rendszeresen tudósít a pesti József-napi,⁵¹³ Medárd-napi,⁵¹⁴ János-napi,⁵¹⁵ Lipót-napi⁵¹⁶ vásárokon megvásárolható köteteiről, részletes, az egyes kötetek címleírásai mellett a kiadványok méretét, árát, s egyéb paramétereit ismertető könyvlistákon keresztül. Rendszerszerűvé váló hírlapi jelenlétét az említett orgánumok felületén nagy számban közzétett jelentés, tudósítás vagy hirdetés szemlélteti. Következetes hirdetői gyakorlatával keveseknek sikerül lépést tartani, Wéber Simon Péter, Kiss István, Hartleben Konrád Adolf hasonló tudatossággal, de kevésbé rendszeresen, Eggenberger József vagy Trattner Mátyás inkább alkalmoszerűen szerepel a hírlapi nyilvánosságban. Sokatmondó, s szempontunkból alighanem példaértékű Hartleben a Magyar Kurír 1808. november 18-i számában közzétett jelentése (*Hartleben Konrád Adolf Könyváros' boltjában a' Két Választó fejedelmekkel által ellenben lehet találni még ezen új Könyveket-is*), melyben a kilenc tételes könyvlistából nyolc tétel a saját kiadásában megjelenő románra vonatkozik.⁵¹⁷ Szó sem esik „szép nemről”, „tudós publikumról”, „hasznosságról”, vagy „pallérozásról”, a jelentés egyértelműen értékesítendő termékként tekint a felsorolt kötetekre, s így azok legrelevánsabb komponensét, az árat igyekszik minden esetben feltüntetni. A korszakban közzétett hirdetések, jelentések és tudósítások szerteágazó konglomerátumából e fenti közlemény tekinthető a korszak egyetlen, szinte csak románokra összpontosító hirdetésének. Tartalmi összetételét, s publikálásának körülményeit tekintve nem véletlen, hogy éppen az 1807 és 1808 közötti kiemelkedő időszakban kerül a nyilvánosság elé. E két esztendő, a sorozatokban kiadott kötetek és az őket tematizáló hírlapközlemények számát tekintve ugyanis egyértelmű *kulminációs pontként* értelmezhető, ti. az említett románsorozatok közül egy időben működik a *Téli és Nyári Könyvtár*, a *Flóra*, az *Eredeti Magyar Románok* és a *Mulatságos Könyvtár*. Vagyis, kvantitatív megközelítésben, beleszámítva a sorozatokon kívül publikált köteteket, e két esztendőben egybevéve huszonkilenc románt adtak ki – Abrudbányai Szabó Sámuel, Ajtay Sámuel, Bachich

---

⁵¹³ Magyar Hírmondó, 1797. márc. 3., 277–280.; Magyar Hírmondó, 1798. márc. 6., 320.; Magyar Merkurius, 1795. márc. 6., 283–288.; Magyar Merkurius, 1796. febr. 26., 242–244.; Magyar Merkurius, 1798. márc. 2., 269–270.

⁵¹⁴ Magyar Merkurius, 1795. máj. 15., 547–548.; Magyar Merkurius, 1796. ápr. 26., 498–500.; Magyar Kurír, 1803. máj. 3., 559–560.; Magyar Kurír, 1803. máj. 10., 590–592.

⁵¹⁵ Magyar Kurír, 1803. aug. 16., 221–224.; Magyar Kurír, 1803. aug. 19., 237–240.

⁵¹⁶ Magyar Hírmondó, 1798. nov. 6., 590–592.; Magyar Kurír, 1798. okt. 30., 553–554.; Magyar Kurír, 1799. okt. 25., 544.; Magyar Kurír, 1803. nov. 1., 567–568.; Magyar Kurír, 1803. nov. 8., 598–599.; Magyar Kurír, 1803. nov. 15., 630–632.

⁵¹⁷ Magyar Kurír, 1808. nov. 18., 654–656.

József, Dugonics András, Farkas Ferenc, Fáy András, Gorove László, Holosovszky Imre, Ilosvay Sámuel, Pucz Antal, Szekér Joachim, Verseghy Ferenc s mások munkáit.⁵¹⁸

Mindez grafikonon is megtekinthető. A *Regények Magyarországon (1730–1836)* adatbázisból automatikusan generált diagram, évenkénti bontásban számszerűsítve a kiadványokat, konkrétan láthatóvá teszi a vizsgált időperiódusban meredeken felívelő tendenciát.⁵¹⁹ Mindazonáltal fontos hangsúlyoznunk, hogy a regény hasonló „felemelkedése” tapasztalható más európai országok esetében is, ugyanazt az irodalmi ciklust járja be, tehát valamiféle általános mintázatról van szó.⁵²⁰

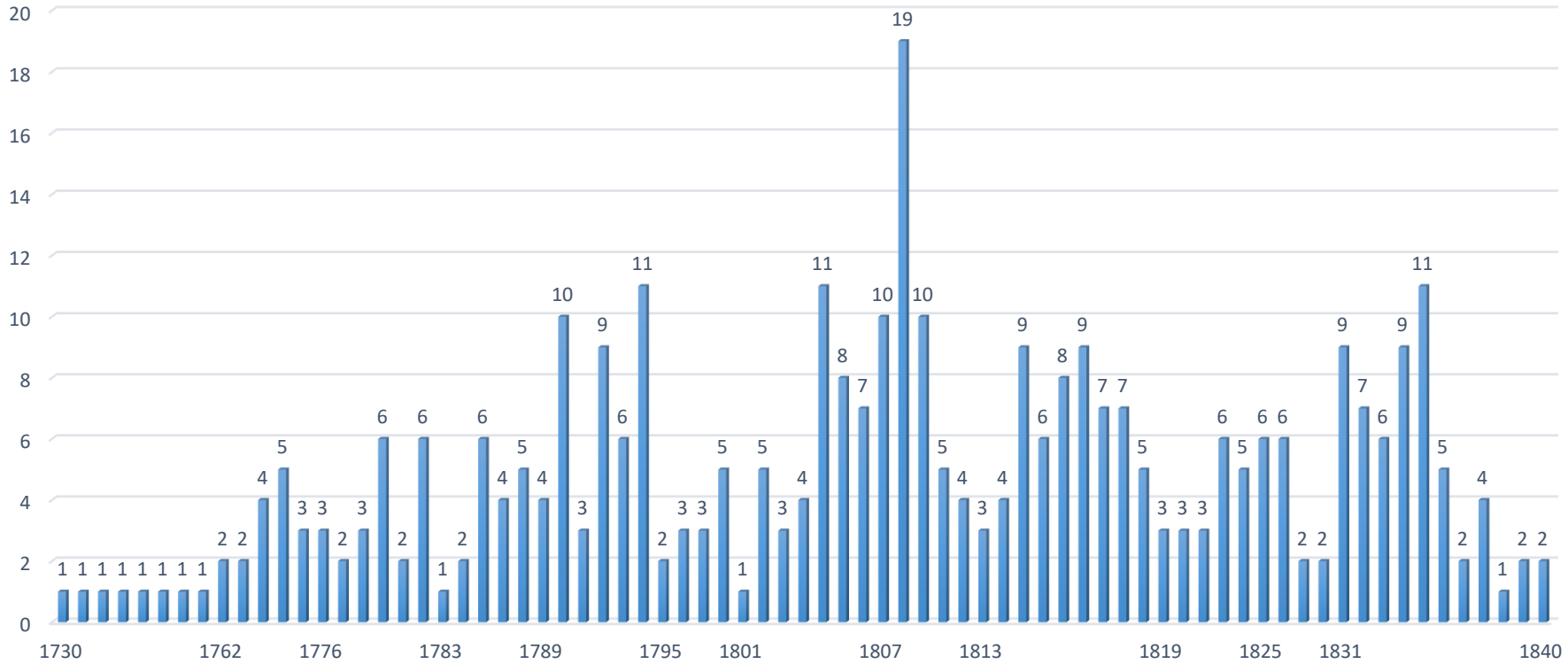
---

⁵¹⁸ Vö. GYÖRGY 1941, 361–385.

⁵¹⁹ http://regeny-lendulet.iti.btk.mta.hu/regeny_Chart_chart.php [Letöltés. 2021. 04. 29.]

⁵²⁰ MORETTI 2005, passim.

1. ábra

Árnyalatnyi terminológiai különbségtétel ugyan mutatkozik az egyes hirdetés-típusok használatában, tartalmi differenciálás azonban kevés esetben érzékelhető. A „Tudósítás”, „Jelentés”, „Híradás” lényegében egy jelentésmezőbe tartozó „steril” fogalmak, végső arculatukat a kiadói „felhasználás” során, a periodikák felületén nyerik el. Pontos elkülönítésük ezért ütközhet problémába.⁵²¹ Mindezeket túl a kiadók eltérő formai kritériumok szerint teszik közzé hirdetéseiket: egyesek csak a címek felsorolására szorítkoznak, mások részletesebb könyvészeti adatokkal, (a pragmatikus szemlélet előtérbe-kerülését illusztrálendő) az értékesíteni kívánt kötet méretével, árával egészítik ki híradásaikat.⁵²² Csupán a gyakorlat következetességében észlelhető azonosság, a gyakorlat részleteiben minden kiadó személyes érdekei, s elképzelései szerint járt el. E heterogenitás részben azon problémára is visszavezethető, hogy maguk a lapszerkesztők sem egységes, letisztult koncepció szerint szabályozták a hirdetések közzétételét. Horvát István és Ferenczy János például több esetben éles kritikával illeti, hogy Kultsár differenciálatlanul rendezi el a Hazai Tudósítások reklámfelületén publikált hirdetéseket. Levelezésükben hol szélhámosságát, felelőtlen ígéreteit teszik szóvá, hol a haszontalannak ítélt tudósítások igénytelen kiválasztását és közlését kárhoztatják, gyakran „hulladéknak”⁵²³ minősítve Kultsár meg nem nevezett forrásait. Kritikus elítélésükben egyikük sem jósol hosszú életet az „ezermesterségű”⁵²⁴ Kultsár lapjának.⁵²⁵ Mint utólag kiderült, nem lett igazuk.⁵²⁶ Bár a század első évtizedére a hírlapok és folyóiratok felülete viszonylagos „versenyterepet” is szolgáltatott a kiadók számára, a jól kimunkált hirdetéseken

---

⁵²¹ Vö. CZUCZOR–FOGARASI 1864–1874, 1591, 250, 479.

⁵²² SZALISZNYÓ 2014, 375.

⁵²³ „Kultsár Úr Toldi lovaként a' szemeteken gyűti össze Tudósításait”. Horvát István – Ferenczy Jánoshoz, 1806. december 1. = HORVÁT–FERENCZY 1990, 44. Másutt: „Tek. Kultsár Uron, ne hogy Toldi lovaként a' szemeteken kénszerítessék Tudósításait keresgélne, segíteni iparkodtam egy kevesé, mert arról meg vagyok győzve, hogy kevés értékű lehet az, a' mit szemeteken találhat. Nem is illendő illetően ringy rongyokat egy ditső Nemzet elejébe, milyen a' Magyar, föl adni. Nagyot köll gondolni a' Magyar lélekről: meg sértetik az, ha gyim gyom partékát küldetnek meg ítélese alá. – Én, hogy tsak ön magam tsekélységéről szoljak példának okáért valamit, soha sem olvashatom szánakodással elegyült ihletődés nélkül az esőről, szélről, 's egyéb hasonlokról szóló hoszszú 's unalmas dadogásokat, mert az üdő viszontagságait minduntalan morogni haszontalanság, 's olyan dolog, melyet a' szemét kupatzokon is meg lehet akár melly nézőnek látnia. A' Hazai Tudósításoknak Tudósítaniok köll tészljok szerént: mennyivel válik ilyenekből tudósabbá az olvasó? Kevesebbet ígérjünk, és többet tegyünk egyfelül: másfelül pedig tehetségeinkhöz mérjük ígéletünket.” Horvát István – Ferenczy Jánoshoz, 1806. december 2. = HORVÁT–FERENCZY 1990, 44. [Kiemelések tőlem – B. N.]

⁵²⁴ Ferenczy János – Horvát Istvánhoz, 1807. júnuár 27. = HORVÁT–FERENCZY 1990, 119.

⁵²⁵ Viszonylag korán, a Hazai Tudósítások működésének második évében megfogalmazódik a szomorú sors (vizionált) előképe: „ha el gondolom, hogy Kultsár Ujsága vagy haldoklik, vagy közel vagy a' halálos betegséghez, a' kor mélyen szomorkodom. Utóbbi leveleiben semmit sem lelek, a' mi a' papiros vesztegetést meg érdemlené. Ha így ír sokáig: a' fél esztendő végével senki sem fogja ujság levelét hozatni, 's nem leszen ismét a' Magyarnek önön Hazájában ujsága”. Horvát István – Ferenczy Jánoshoz, Vál, 1807. február 10. = HORVÁT–FERENCZY 1990, 76. Levelezőtársa betegség-metáforikáját alkalmazva Ferenczy is hasonló következtetésre jut: „Kultsár ismét tsügged. Ojan az ő ujsága, mint Révai egészsége, hol erőre kap, hol le rogygyan.” Ferenczy János – Horvát Istvánhoz, [1807. március 16. után] = HORVÁT–FERENCZY 1990, 89.

⁵²⁶ Vö. LABÁDI 2014b, 318.

alapuló népszerűsítés önmagában még nem bizonyult elegendőnek egy vállalkozás sikeressé tételéhez. Ehhez kézenfekvő példaként említhető az *Eredeti Magyar Románok* koncepciózus, mégis bevégezetlenül maradt esete.

Eggenberger 1806 végén jelenti be a Hazai Tudósításokban egy új románsorozat elindításának tervét, melyet a szerkesztő Kultsár lelkes kommentárral közöl: „Pesti Érdemes Könyvtáros Eggenberger (Baronai) József Úr olly új szándékról tudósítja a’ Magyar Hazát, melly neki ditsőségére, minden Hazafinak pedig örömeire szolgálhat. Halljuk Jelentésének szavait: »Nagy ditsőségére válik az a’ Magyar Nemzetnek, ha az idegen munkák ízetlen fordításai által nem hagyja már tovább magát vezetéken hordoztatni, mint a’ járt tanuló gyermek. Megismérni az elme jussait, és tulajdon lelki erejével a’ természetnek és a’ régi történeteknek mezejeken új pályafutásra ereszkedni, férfias tselekedet, férfias Nemzetet illet. Kéri azért az alább irtt a’ Magyar Nemzetnek Tudós Tagjait, hogy a’ Nemzeti Nyelvhez viseltető szereteteket Eredeti Magyar Románok iratásai által megbizonyítani méltóztassanak. Ez szerezheth nekik állandó ditsőséget, ez nyujthat a’ Nemzetnek igazi hasznos mulatságot.« Ehez képest Eredeti Magyar Románokat szándékozik kiadni, és ugyan esztendőnként két kötetet.”⁵²⁷ Eggenberger a fordítások deklaratív elvetésével, az eredeti munkák szorgalmazásával tudatosan a Landerer-féle *Téli és Nyári Könyvtár* ellenében pozicionálja sorozatát.⁵²⁸ Vállalkozása végül megreked a kezdeti fázisban, a tervezett esztendőnkénti két kötet helyett mindösszesen Ilosvay Sámuel *Palugyay története*, valamint Verseghy Bárá *Külneki Gilméta kisasszony, és Aranypataki György* című műve jelenik meg a rövid életű sorozatban. Ráadásul egyik sem tekinthető eredeti alkotásnak, így a megvalósítás végül nem csupán a koncepciónak, de a sorozat címének is ellentmond. Esete, a *Rózsa Szín Gyűjtemény*, a *Téli és Nyári Könyvtár* és a *Flóra* többkötetes sorozatainak árnyékában a *termékutánzás* gyakorlatának kevesebb erőfeszítéssel járó, de annál kockázatosabb vetületére hívja fel a figyelmünket. Hogy Eggenberger vállalkozásának sikertelenségét milyen mértékben befolyásolhatta a korábban indult sorozatok népszerűségi faktora, nem áll módunkban rekonstruálni, a nyilvánvaló ellentétek jelenléte azonban több esetben érzékelhető. Súlyosbodásukhoz pedig a hírlapszerkesztők, különösen Kultsár feszültségkeltő kommentárjai is hozzájárulhattak. A *Flóra* harmadik kötetét népszerűsítő jelentésében például egyértelmű malíciózus hangvétellel utal a *Rózsa Szín Gyűjtemény* és a *Téli és Nyári Könyvtár* korábbi sorozataira: „Hieró Syrakusai Király’ Történetei. – Pesten N. Kis István Könyvtárosnál 1807. 12öd formában. Ezen tiszta Magyarsággal, és elmés elrendeltetéssel készült Költeményes történet *árnyékot von mind azokra, mellyek vagy a időtől,*

⁵²⁷ Hazai Tudósítások, 1806. nov. 22., 351–352.

⁵²⁸ LABÁDI 2014b, 326–327.

vagy a' borítékról veszik nevezeteket, és ugyan azért a' tárgyakra nézve épen semmi válogatást nem mutatnak. Bár csak az afféle álomlátások, késértetek, 's több olyan gyáva lelkeknek táplálásaikra szolgálható munkák ne terhelnék Nemzeti Literaturánkat! – Ezen itt említett Hieró történetei válogatott tárgyakat nyújtanak az olvasásra, és szép rézre metszett képpel vannak felékesítve.”⁵²⁹ Kultsár kritikus viszonya a korábbi sorozatokhoz egy láthatatlan, a románsorozatok között kitapintható pozíció- és konkurenciaharc kontextusában értelmezhető.⁵³⁰

Problémák eszerint már a korai fázisban jelentkeztek. Sőt – amint az Landerer Mihály jelentéséből kitűnik –, a kiadókat bizonyos esetekben olyan váratlan szituációk is hátráltatták, amelyek egyrészt felboríthatták az adott kötet esetében végzett anyagi kalkulációkat, másrészt a szervezetlenség gyanúját keltve esetleg rossz fényben tüntethették fel a sorozatot az olvasók előtt. E problémával Landerer Mihály már a *Téli és Nyári Könyvtár* első kötetének esetében találkozik: „Mivel a' Nyári, és Téli Könyv-tárnak jelenvaló első Része a' Betűknek aprósága miatt kevesebb árkusokban, mint eleintén a' Ki-adó sajdíthatta, foglaltatott légyen, és az el-tökéltt szándékának egyedül az a' tzélja, hogy a' tudós Olvasóimnak mennél tūrhetőbb árron könyvekkel szolgálhasson; erre nézve már hírül adott árrát egy forintról 45 krajtzárookra le-szállította.”⁵³¹ Hogy a csorbát kiküszöbölhesse, Landerer a nyomtatói hibát ügyes fogással az olvasóközönség anyagi érdekeire érzékeny kiadói magatartás hangsúlyozásával igyekszik elfedni. A hasonló bonyodalmak elkerülésére azonban nyilvánvalóan minden kiadó figyelmet fordított, hisz a sorozatos tévedések az esetleges előfizetők elvesztésének veszélyével fenyegethettek. A kötetek döntően prenumerációs rendszerben történő értékesítése ugyanis arra figyelmeztet, hogy „a könyvkiadás industrializációjának nem minden eleme volt még teljesen életképes”.⁵³² Ilyen problémával szembesülhetett Hartleben is, amikor a *Mulatságos Könyvtár* második kötete mégsem az eredeti koncepció szerint jelent meg, Landerer magyarázatával ellentétben azonban Hartleben nem szolgál hasonló mentséggel. Számára fontosabb, hogy még lehet kapni a sorozat első kötetét: „Ezen Könyv-tárból minden Hónapban megjelenik egy Kötet, mindenike egy egy Románt foglal magában, 's magánosan is megvehetni. A' második Kötetben már nem *Almarik*, hanem egy más Román: *Rózika' Titkai*, jön ki. Az első Kötetet is, ezen tzm alatt: *Lelemények*, magánosan meg lehet szerezni.”⁵³³

---

⁵²⁹ Hazai Tudósítások, 1807. aug. 15., 111. [Kiemelés tőlem – B. N.]

⁵³⁰ LABÁDI 2014b, 316–320, 327.

⁵³¹ *Báró de Mánx* 1805, [200].

⁵³² SZALISZNYÓ 2014, 369.

⁵³³ HOLOSZKY 1808b, [2].

Az ún. „indusztrializáció” hosszadalmas, a formálódó olvasóközönség növekedése lassú tendenciát mutat⁵³⁴ – e visszatartó körülményekre vonatkozó elégedetlenségeinek a korszak értelmisége gyakorta hangot ad.⁵³⁵ Talán érthető, hogy Trattner János Tamás miért érzi parancsolónak, hogy folyóiratközleményben értekezzen az előfizetések szükségességéről.⁵³⁶ Trattner nehezményezi, hogy az olvasóközönség (de főként a könyvvásárlók) csekély száma miatt a könyvkiadás még mindig költséges, s kockázatos vállalkozásnak tekinthető, ebből kifolyólag továbbra is szükség van a hallgatóságos becsületkódexen alapuló előfizetési rendszer fenntartására: „még nállunk kevés a’ könyvvevő, de sokkal több az Olvasó; ezen okokra nézve az olyan Szerző, vagy pedig Kiadó a’ ki pénzét kotzkára nem akarja és nem is teheti, szükséges, hogy előfizetést hirdessen, és ezen úton bégyüendő pénzzel a’ nyomtatást vihesse, más részről pedig elérje azon tzelt is, hogy Munkája ez által inkább esméretessé tétessék a’ két Hazánkban.”⁵³⁷ Más kérdés, hogy a prenumeráció hosszú évtizedeken át fenntartott rendszere elsősorban kiadói érdekeltségből működött, a szerzőkre (s nem mellékesen az előfizető személyekre) kényszerű teherként nehezedett.⁵³⁸

Említett példáinkból kitűnik, hogy az olvasók megszólítása, az értékesíteni kívánt kötet széleskörű megismertetésének feladata milyen hosszú időn keresztül meghatározza a könyvkereskedelem alakulását, a regényirodalom térhódítását. Tegyük hozzá, az értékesítési szempontok a kiadási procedúra szerteágazó feltételrendszeréhez, valamint a magyar nyelvű olvasóközönség változó kívánalmaihoz igazodva szüntelen módosulási kényszernek voltak kitéve. Románsorozataink régi századfordulós prosperálása azonban lehetővé teszi azt az óvatos következtetést, hogy e sorozatok, főként a *Rózsa Szín Gyűjtemény* és a *Téli és Nyári Könyvtár* egyes kötetei relatív népszerűségnek örvendtek az olvasóközönség előtt, fogyasztói érdeklődés hiányában ugyanis lehetetlen lett volna a sorozatok éveken át történő működtetése. A regények kiadásának és értékesítésének gyakorlata voltaképp párhuzamosan haladt a magyar nyelvű nyilvánosság kialakulásával, kapcsolatuk már a kezdetektől megmutatkozik, sporadikusan, nem rendszer-szerűen közölt hirdetések keresztül. Minthogy európai viszonylatban a XVIII. század második felétől fogva a könyvet következetesen kulturális árunak tekintették (fél évszázados fáziskéséssel hasonló átrendeződés kezdeteire figyelhetünk fel a hazai irodalomban is), e gazdasági logika dinamikus előtérbe-kerülésével a „piac az addig domináló árucseréről egyre inkább áttért a kapitalista elvek alapján működő

---

⁵³⁴ HABERMAS 1999, 85–101.

⁵³⁵ Vö. KORNIS 1927, 393–395, KULCSÁR 1943, 80–81.

⁵³⁶ TRATTNER 1818, 109–115.

⁵³⁷ *Uo.*, 110–111.

⁵³⁸ Vö. DEMMEL 2006, 650–676.

pénzforgalomra.”⁵³⁹ Ahhoz, hogy a piaci logika szerint kibontakozó, új típusú könyvkiadói gyakorlatok eredményesen közvetíthessék termékeiket a vásárlók felé, szükségszerűen számolniuk kellett a nyomtatóprést elhagyó kiadványaik széleskörű megismertetésének feladatával. A kommunikatív szövegtípusok látványosan hátat fordítanak a korábbi, a szövegek paratextusaiban mintázódó közönségképzetek, ideologikus beszédmódok konszenzuális alkalmazásának, egyértelművé téve, hogy e gyakorlat, a széles értelemben vett nyilvánosságtól paradox módon elzárt retorika önmagában kielégítetlenül hagy számos, a kötet sikeressé tételéhez szükséges feltételt. Világos, hogy ezt követően a kiadók már tudatosan számot vetnek a hírlapok nyilvánosságteremtő és -közvetítő szerepével, melynek következményeként fokozatosan diszkurzív tevékenységgé alakul a románok hirdetésének gyakorlata. Dinamikus térnyerésük pedig a habermasi polgári nyilvánosság kialakulása felé mutat. A két elkülönített forráscsoport vizsgálatából az a konzekvencia szűrhető le, hogy a korszak kiadói számára az olvasóközönség megközelítésében és megnyerésében a konkrét gyakorlati tevékenységek kerülnek domináns pozícióba, egyértelművé téve, hogy pusztán ideologikus toposzokat felvonultató szólammal már nem tehető sikeressé egy deklaráltan gazdasági szemlélet erőterében formálódó vállalkozás.

---

⁵³⁹ WITTMANN 2000, 337.

5. TEXTUSOK, TEMATIKÁK (A PRAGMATIKUS TÁVLAT)

Kiadóink viszonylag korán felismerték, hogy a szórakoztató irodalom létező, reális társadalmi szükségletet elégít ki, „következésképp érték az egyén és a közösség számára, mégpedig nem alacsonyabb rendű és nem másodlagos a többihez képest”,⁵⁴⁰ az esztétikai értékítélet szempontunkból különben sem releváns, hiszen minden szöveget ugyanaz a termelési és értékesítési apparátus hoz forgalomba.⁵⁴¹ Siker és műalkotás viszonyának kérdésében jelentéssé válik, hogy a siker adott irodalmi mű adott társadalmi csoport elvárásainak való megfelelésével magyarázható, amely nem feltétlen függ össze az adott irodalmi alkotás esztétikai értékével.⁵⁴² Tehát a siker fogalma nem különíthető el az irodalom és a társadalom viszonyának tisztázásától. „És amennyiben ez az összefüggés adott, a kérdés már csak az, hogy mit és hogyan tekintünk társadalomnak: a publikumot-e, amely a könyvet sikerre viszi, a kiadót, amely a piaci feltételek számbavételével dönt a könyv kinézetéről és áruba bocsátásáról, a szerzőt, akinek alá kell vetnie magát a sikeres szerzőnek kijáró bánásmódnak, vagy pedig valamely, a kötetből kiolvasott reprezentációt.”⁵⁴³ Ebben az esetben a sikeres könyv „elébe megy vagy pedig kiszolgál egy adott közegben hagyománnyal rendelkező olvasásgyakorlatnak/ot.”⁵⁴⁴ Következésképpen formálásról (létrehozásról) és alkalmazkodásról egyaránt szó van. Első románsorozataink egyes köteteit szemlélve valószínűsíthető, hogy a könyvkiadók számot vetettek megcélzott közönségük olvasásgyakorlatával (vagy olvasásgyakorlataival), közzétenni kívánt kiadványaikat pedig (már a kiadás szakmai műhelyében) ehhez mérten formálták. Megítélésünk szerint a külföldi forrásszövegeket sem véletlenszerűen választották ki. A románsorozatokat kiadó vállalkozások, a nyugat-európai könyvpiac populáris, nagy olvasóközönséggel büszkélkedő szövegeinek hazai átültetésére irányuló kísérleteinek hátterében a magyarországi könyveladástól remélt receptív visszaigazolás működött, amely nem mellékesen az anyagi bevétellel is szoros összefüggésben állt. Valamely műfaj nemzetközi transzferében leginkább azok az „univerzális dimenzióval”

---

⁵⁴⁰ SIMON 1990, 58.

⁵⁴¹ SUTHERLAND 1988, 47.

⁵⁴² KESZEG 2005, 50.

⁵⁴³ *Uo.*, 51.

⁵⁴⁴ *Uo.*

rendelkező motívumok, alakok, elbeszélések vesznek részt, amelyek „deterritorializáltak”, a nemzeti kontextusok kívül is befogadhatóvá (a kiadók perspektívájából eladhatóvá) válnak.⁵⁴⁵

Minthogy a siker a konzisztens kiadói stratégiák, s a megvalósult eredmények összefüggésében a korábitól eltérő aspektusban tárul fel, az elasztikus, gyakorlatilag behatárolhatatlan jelenség a romántextúrát kialakító láthatatlan ismétlődéselv kérdésköréből látszik megközelíthetőnek. Hipotézisünket arra az olvasástörténeti szakirodalomban gyakran hivatkozott megállapításra alapozzuk, mely szerint a XVIII–XIX. század olvasóközönsége „rövid, egymástól jól elkülönített, önmagukban zárt szövegegységet kívánt; igényelte az illusztrációk támogatását, amelyek – még ha másodlagosan alkalmazták is őket – segítették az értelem kihámozását és memoralizálását; s inkább ismétlésre, semmint újdonságokra volt szüksége: ilyenformán minden új szöveg a már ismert témák és motívumok variációjaként jelent meg.”⁵⁴⁶ Kiadói tekintetben az ismétlődéselv a reprodukciós gyakorlatban, az operacionalizált előállítás, értékesítés feltételeit biztosító minták kiválasztásában, standardizálásában és alkalmazásában nyilvánult meg – mindaddig, amíg rentábilisnak minősülnek.⁵⁴⁷ Tudható, hogy a népszerű, populáris irodalomban szigorú konvenciók, szabályszerűségek uralkodnak, az alkotások rendszerint olyan forma- és rendezőelvek szerint alakulnak, mint az ismétlés, amely strukturális, tematikus és motivikus kapcsolatokat teremt, marginális „zárványokat” és átmeneti szövegeket egyaránt létrehozva. Archetipikus, öröklődő, folyamatosan újratermelő mitológémákat, ismétlődő alapmotívumokat, toposzokat, halhatatlan karaktereket működtet, a mítoszok keverésével, variálásával él, a „más, ami ugyanaz” paradoxonában teszi a felismerhető elemeket élvezhetővé, befogadhatóvá, ti. a populáris irodalom népszerűségének titka mindmáig az ismétlődés-variálódás dualitásában keresendő.⁵⁴⁸ Célszerűnek mutatkozik tehát a problémakört olyan szövegtípusok felől vizsgálni, amelyek létrehozását (lefordítását, magyarítását), publikálását, forgalomba hozatalát egyértelműen az ismétlődéselv katalizálta.

---

⁵⁴⁵ MIGOZZI 2016, 13.

⁵⁴⁶ CHARTIER 2000, 314. Chartier megállapítására alapozva Hites Sándor úgy véli, hogy „a regény a XIX. századi irodalmi termelésnek, az irodalom piacosodásának, a mű áruvá válásának is emblematikus műfaja. A regényírás kereskedelmi tevékenységként a narratíva iránti tömegigényre épült, mint bármely tömegpiaci tevékenység esetében: a művek-termékek végtelen ismétlődésére, amelyek fogyasztását pontosan ösztönzi, hogy e termékek úgy újak, hogy közben mindig ugyanazok maradnak, különböznek, de ismerősek.” HITES 2011b, 493.

⁵⁴⁷ HAUSER 1982, 689.

⁵⁴⁸ Vö. ALMÁSI 2003, 14–15, 72–75.

5.1. A kísértethistóriától a példázatig (a „gótikus irodalom”)

5.1.1. Genezis, kontextus

Kétségtelen, hogy az alcímben szereplő „gótikus irodalom” szókapcsolat problematikus módon értelmezhető a XVIII–XIX. századi magyar prózairodalom kontextusában. Tekintve, hogy a vizsgált korszakban publikált, e szövegtípushoz sorolható művek mindegyike fordítás, önálló „magyar gótikus irodalomról” csupán egy hipotetikus diskurzus keretein belül beszélhetünk. Mindazonáltal szükségszerűnek mutatkozik a kortárs nyugat-európai, főként angol és német nyelvterületen formálódó „gótikus irodalom” eltéréseinek, hasonlatosságainak a regisztrálása, az olvasóközönség körében jelentős népszerűséggel büszkélkedő rém- és kísértetirodalom hazai átültetésére irányuló első kísérletek számbavétele és a XVIII–XIX. századi prózairodalom alakulástörténetének kontextusában való elhelyezése. További problémákat eredményez a „gótikus irodalmat” leíró komplex, nyelvterületenként változó, eltérő jelentéstartalommal bíró fogalomrendszer, amelynek differenciált nyugat-európai hagyománya csaknem érintetlenül hagyta a magyarországi irodalomtörténeti diskurzust. Jelen dolgozat utóbbi problémakört csupán egy vázlatos összefoglalás keretében igyekszik felmutatni.

A *gothic novel* archetípusának hagyományosan Horace Walpole *The Castle of Otranto* című alkotását tekintik. Kezdeményezésének „alapító” jellege nem utólagos irodalomtörténeti konstrukció, hiszen maga Walpole teremtette meg a nullpontként való értelmezés lehetőségét, amikor szövegének a „gótikus történet” („A Gothic Story”) alcímet adta – fogalomhasználatában a *gótikus* alapvetően a helyszíneként funkcionáló középkori környezetet jelölte.⁵⁴⁹ Irodalmi vállalkozásának példa nélküli népszerűsége folytán alkotások százai támadtak a *gothic novel* Walpole által meghatározott irányvonalán. Poétikai megoldásai, alkalmazott motívumai, toposzai, témái, karakterei gyakorlatilag már Walpole történetében kialakultak, úgy, mint az (ál)középkori, elhagyatott kastélyokkal, várromokkal, temetőkkel ábrázolt környezet, transzcendentális, főként a borzalomkeltésért felelős entitások szerepeltetése, az erőszak köré szerveződő történetvezetés, összekapcsolódva a borzalom, a sötétség, a homály szélsőséges képzeeteivel. Állandósulásuk, reflektálatlan tovább-

---

⁵⁴⁹ Vö. LONGUEIL 1923, 454, JURANOVSKY 2014, 79–80.

hagyományozódásuk a követők gyakran redundáns, kevés eltérést felmutató ismétlései következményeként ment végbe.⁵⁵⁰

Habár Walpole hagyományteremtő szövegét viszonylag korán, 1768-ban lefordították németre, *Seltsame Begebenheiten in dem Schlosse Otranto* címen, német nyelvterületen a rém- és kísértetirodalom alakulása eltérő hangsúlyok szerint történt.⁵⁵¹ A német szakirodalmi diskurzusban alkalmazott *Schauerroman* terminus kétértelmű: egyrészt (általánosabb jelentésben) vonatkozik minden, a rém- és kísértetirodalomhoz sorolható alkotásra, másrészt egy reflektált elkülönítéssel szeparált alkategóriát jelöl a *Ritter-, Räuber- und Schauerroman* komplexumán belül.⁵⁵² E hármas meghatározás (alkategóriáival egyetemben) egyértelművé teszi, hogy a német „gótikus irodalom” jóval összetettebb hagyományt jelent, irodalomtörténeti leírása jelentősen differenciáltabb angol vagy akár magyar „változatánál”. A triáson belül elsőként az úgynevezett *Schauerroman* típusa különíthető el. Alapszerkezetét, tematikus dimenzióit, poétikai lehetőségeit tekintve a *Schauerroman* főként a *gothic novel* apparátusának német áthonosításában vált meghatározóvá. Szemléletes módszert választ Mario Grizelj a típus homogén jellegének az érzékeltetésére: vokabuláriumot készít. Eszerint a kastély, rom, sírbolt, tömlőc, templom, kolostor, temető, koporsó, erdő, szakadék, barlang, kísértet, vámpír, farkasember, szörny, ördög, élőhalott, szerzetes, szűz, boszorkány, szellem, spekuláció, feltűnés, különösség, rendkívüliség, mértéktelenség, kísérteties, csodás, horror, téboly, fantasztikus, kegyetlenség, erőszak, hatalom, perverzió, szélsőség, egzotikum, titok, trauma, borzalom, obskúrus, terror, határátlépés, szakadás, átalakulás, változás, transzformáció, torzítás, liminalitás, transzgresszió, alteritás, lehetetlenség, irracionális, irrealitás, ambivalencia, oximoron, paradoxon, válság, regresszió, nyugtalanság, félelem, rémület, utálat, aggodalom, bánat, bűn, tilalom, tabu, vágy, bezártság, büntetés, gyötrelm, elszigetelés, gyász, test, kór, csontváz, koponya, seb, halál fogalmaival bármelyik *Schauerroman* megalkotható, leírható.⁵⁵³ Külön kategóriaként határozható meg az úgynevezett *Räuberroman*, amely régi európai tradícióra, az útonálló, rablók viselt dolgairól, üldözéséről, elfogásáról, kivégzéséről szóló históriák hagyományára tekint vissza.⁵⁵⁴ Ámbár nem prózai alkotásról van szó, a szakirodalom gyakran hivatkozik Schiller *Die Räuber* című, 1781-ben keletkezett drámájára a *Räuberroman* alakulását befolyásoló mintaként. E típus ismeretesebb példái között tartható

---

⁵⁵⁰ SAGE 1998, 82. A „gótikus irodalom” hagyományát legutóbb Arany János, illetve Vachott Sándorné munkásságával hozták összefüggésbe: BOLDOG-BERNÁD 2018, TÖRÖK 2020.

⁵⁵¹ Vö. HALL 2000, 52.

⁵⁵² Vö. BRIDGWATER 2013, 41.

⁵⁵³ GRIZELJ 2010, 43–44.

⁵⁵⁴ KIRÁLY 1989, 317–318.

számon Christian August Vulpius *Rinaldo Rinaldini, der Räuberhauptmann*, vagy Heinrich Zschokke *Abällino der grosse Bandit* című alkotása. Zschokke művének utóélete a kölcsönös hagyományáramlás jelenségét is láthatóvá teszi; a következő évtizedben Matthew Gregory Lewis *The Bravo* címen publikálta a szöveg angol fordítását.⁵⁵⁵ A harmadik kategória az úgynevezett *Ritterroman*, amely a középkori lovagtörténetek alapkarakterét a szórakoztató irodalom közegében gondolta tovább, a középkori környezetben játszódó, izgalmas, feszültséggel teli, jórészt az elvesztett becsület visszaszerzése körül szerveződő cselekményszálakat bonyolító történeteszövevvel,⁵⁵⁶ egy ízben (poétikai mintáik hasonlósága folytán) a *Schauerroman* típusával történő összekapcsolás lehetőségét is megteremtve. Leonhard Wächter (Veit Weber) *Sagen der Vorzeit* című gyűjteményét elsősorban e típushoz köti az irodalomtörténeti hagyomány.⁵⁵⁷ Röviden szólva, a *Ritter-, Räuber- und Schauerroman* konglomerátuma egyetlen tradícióba vonta össze a lovag-, rabló- és kísértethistóriák eltérő hagyományából fogant történeteket, a nyilvánvaló szemléleti, világnézeti különbségekre való tekintet nélkül.⁵⁵⁸

Patrick Bridgwater kategorizálása még az előzőnél is differenciáltabb módon közelít a német rém- és kísértetirodalom különböző reprezentánsaihoz, *Ritterroman*, *Geisterseherroman*, *Bundesroman*, *Bravoroman*, *Schauerroman*, *Räuberroman*, *Doppelgängerroman* típusokat és ezeken belül további altípusokat különböztetve meg. Apparátusát lényegében a *Ritter-, Räuber- und Schauerroman* triászának aleteiből konstruált önálló kategóriák egészítik ki.⁵⁵⁹ E klasszifikációs minta azonban esetleges és képlékeny, hiszen valamennyi típusmeghatározás hangsúlyossá teszi az úgynevezett „határsértő”, átmeneti szövegek (tehát átmeneti kategóriák) jelenlétét, ekként „vegytisztán” megvalósuló típusokról csak kevés szöveg esetében beszélhetünk.

(Hazai kezdetek)

Magyarországon a német *Schauerroman* típusához kapcsolódó első fordítások a rém- és kísértetirodalom nyugat-európai népszerűségével szinkrón időben jelentek meg. Viszonylag korai publikálásuk a hazai kiadók szerteágazó, az európai aktualitásokra érzékeny figyelmét szemlélteti. Közismert, hogy a klasszikus századforduló kiadóinak diszkurzív stratégiái

---

⁵⁵⁵ Lorenz Flammenberg (Karl Friedrich Kahlert) *Der Geisterbanner* című szövege például Peter Teuthold tolmácsolásában jelent meg angol nyelven, *The Necromancer* címen.

⁵⁵⁶ KIRÁLY 1982a, 417.

⁵⁵⁷ Kisfaludy Sándor regéire gyakorolt hatásáról lásd: SZAJBÉLY 1999, 424–440.

⁵⁵⁸ MOHR 1998, 64–66.

⁵⁵⁹ BRIDGWATER 2013, 32–46.

alapvetően spekulatív előfeltevésekre, a népszerűség áthonosításának deziderátumára alapozódtak, ekként a műfaj magyarországi transzponálására, a kiadási logikával szoros összefüggésben, átgondolt vállalkozói kísérletként tekinthetünk. E szövegeket utóbb számos kritika érte, amelyek az európai viszonyokhoz hasonlóan a kiadók szenzációéhségével, a közönség ízlésének romlásával, a szövegek közepszerűségével kapcsolatban fogalmazódtak meg.⁵⁶⁰ Hazai kiadóinkat mindenesetre kevésbé érdekelték a népszerű szövegek esztétikai színvonalával vagy szemléleti alapvonásaival szemben emlegetett aggodalmak; 1796 és 1823 között a szövegtípus számos reprezentánsa került publikálásra magyar nyelven.⁵⁶¹ A jelentős olvasóközönséggel büszkélkedő szöveghagyomány magyarországi áthonosításának első kísérlete Landerer Mihály kiadásában került nyomdába, 1796-ban. Christian Heinrich Spiess *Das Petermänchen*⁵⁶² című, a korszak egyik legnépszerűbb olvasmányának számító, számos fordítást, átdolgozást megelőző szövegét ismeretlen fordító ülteti át, *Törpe Péter* címen, alcímében egy tizenharmadik századi kísérteti történetet kínálva.⁵⁶³

Kiadásáról a Magyar Mercurius tudósít, láthatóvá téve, hogy a fordítás elkészülte voltaképp az eredeti alkotás kiemelkedő népszerűségében gyökerezik: „Itt’ a’ Landerer’ Özvegyének Typographiájában nyomtattatik Magyarra fordítva: *Das Petermännchen, eine Geister Geschichte* nevű könyv, a’ magyar tzímje: *Törpe Péter*. A’ mi’ az eredeti Munkát illeti, azon kívül hogy már másodsor is kiadattatott, szomorú játékok is készültek belőlle, és mindenütt igen kedvessen olvastatik. A’ fordítása jó, a’ nyomtatása pedig t. i. a’ betűji, és papirossa olyanok nagy 8 rétbén, a’ millyenek még ezen Typographiából nem kerültek-ki. A’ Sz. József nevű *Pesti Vásárra kész leszsz*, és *Pesten Kilián Könyváros Úrnál* már árúltatni fog az 1-ő Része. Az árra még meg nem határozottatott. A’ mi a’ könyvnek foglaljátjati, az a’ bújaságot olly különös, és ritka szomorú történetek által teszi az ő következéseire nézve gyűlöletessé, mellyek az Olvasót valamint erősen mulattatják, szinte úgy tanítják is. Mihent az 1-ő Része el-hagyja a’ sajtót, azonnal a’ második Része fog nyomtattatni, és ez is nem sokára készen leszsz.”⁵⁶⁴ Tanulságos, hogy a hirdetés csupán közvetve, az eredeti szöveg címével utal a rém- és kísértetirodalom hagyományára, a magyar fordítás esetében a kereskedelmi

---

⁵⁶⁰ Vö. LÖWENTHAL 1973, 138–139.

⁵⁶¹ György Lajos értekezésének vonatkozó része egyértelműsíti a szerző kísértethistóriákkal kapcsolatos értékítéletét: az elavult, jelentéktelen románok „salakjaként” megítélt kísértethistória mint „a képzelet és ízlés ama szertelen eltévelyedésének” reprezentánsa, a korabeli olvasóközönség deviáns narratívák iránti érdeklődésének és nem esztétikai minőségének vonatkozásában érdemel szót. György röviden utal az egykorú kísértethistóriák „mesterműveire” (érzékeltető ironikus felhanggal), magyarázatot keresve a szövegtípus iránti érdeklődésre. GYÖRGY 1941, 148–156.

⁵⁶² SPIESS 1791.

⁵⁶³ *Törpe Péter* 1796.

⁵⁶⁴ Magyar Mercurius, 1796. febr. 16., 195. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

szempontból releváns információk (népszerű forrásszöveg, igényes fordítás, minőségi nyomtatás stb.) közlése kerül lényegi pozícióba. Szükszavú tartalmi ismertetése mindazonáltal kiemeli azokat a meghatározó szegmentumokat, amelyek a szöveg befogadásával kapcsolatos előfeltevésekre épülnek. Jól látható, hogyan kapcsolódik a „gyönyörködtetve tanítás” elvárásrendszeréhez, miközben egy morális példázat exponálásának a lehetőségét is megelőlegezi. A fordítás központi történet szála a szexualitás, a szenvedélyes testi vágyakozás által befolyásolt cselekedetek köré szerveződik, amelynek meghatározhatatlan „menetrend” szerinti ismétlődése folyamatosan a bűnbeesés, a bűnelkövetés veszélyével fenyeget.⁵⁶⁵ E bonyolult érzelmi és szexuális viszonyrendszer jelenléte érzékelhetővé teszi, hogy a rém- és kísértetirodalom történeteiben milyen kiemelkedő hangsúly kerül a félelemérzet és a szenvedély (eredendően oppozicionális jellegű) kapcsolatára, összefonódására.⁵⁶⁶ A hagyományos társadalmi, morális rend határainak áthágása, a konvencionális normák megsértése (csábítás, gyilkosság, vérfertőzés) konkrét módon teszi lehetővé a befogadók számára az ún. „gyönyörteli borzongás”⁵⁶⁷ tapasztalatát, a mégoly problémásnak mutakozó nyelviesítés ellenére is.

A szokványos „gótikus” toposzok színrevitele bizonyos helyzetek, borzalomkeltő látványok leírásakor már az elbeszélőt is mentegőzésre készítik,⁵⁶⁸ máskor az ábrázolás ütközik a nyelvi megfogalmazhatóság korlátaiba: „Az ilyen jelenések leírhatatlanok. A’ fájdalom leg főbb mértékének nints neve! A’ mi nyelvünk tsak a’ természeti érzéseket mondhatja-ki, arra a’ mi’ túl van a’ természetesen, szók nélkül szükölködik.”⁵⁶⁹ Szókimondó nyelvisege, az erőszakot, a testiséget, a szexualitást festő képi világa közvetett módon a libertinus irodalom impulzusát érzékelteti, egyszersmind a példázatként való értelmezés felmutatásával temperálva e tradíció befolyását. Ugyanis számos szöveghely tanúskodik afelől, hogy a borzongást kiváltó külsőségek háttérében egy morális tanulság megfogalmazására kínálkozik lehetőség, az eseményeket reflektív módon kommentáló elbeszélői szólam (a történésekre vonatkozó) interpretációs kísérleteivel, közvetlenül megszólaló szentenciáival mintázva az ilyesféle olvasat körvonalait. E szentenciák, az erkölcsös életvitel, a férfi-nő kapcsolatrendszer, a házasság, a társadalmi konvenciókhoz igazodó magatartás tárgyában intéznek általános figyelemfelhívást a befogadókhoz („Jegyezd-fel magadnak Ifjú!”, „Jegyezd-fel tapasztalás nélkül szükölködő Lyánka!”, „Írjátok-fel ezt magatoknak férjek!”, „Írjátok-fel

---

⁵⁶⁵ Vö. MORRIS 1985, 305.

⁵⁶⁶ *Uo.*, 306.

⁵⁶⁷ Bővebben: BURKE 2008, 67–105.

⁵⁶⁸ „Én nem festhetem azt a’ rettenetes jelenést, a’ melly most következett.” *Törpe Péter... i. m.*, I, 30.

⁵⁶⁹ *Uo.*, II, 108.

azt magatoknak asszonyok!”, „Kedves gyermekim! jegyezzétek fel ezt magatoknak!”), az apropóként szolgáló eseményekre, cselekedetekre negatív (elrettentő) példaként hivatkozva. Végül a cselekményzárlat teszi végérvényessé, hogy a *Törpe Péter* önértelmezése szerint is útmutató ellenpéldázként funkcionál.⁵⁷⁰

Alig két esztendő múltán Landerer Ferenc kassai románsorozata, a *Rózsa Szín Gyűjtemény* egy hasonló karakterű rémhistóriával lép a magyarországi olvasóközönség elé. Joseph Alois Gleich, a népszerű osztrák szerző *Die Schöne Zauberin Jetta, oder der Wolfsbrunn*⁵⁷¹ című, egy esztendővel korábban, Bécsben publikált szerzeménye *Jetta Szép Tündér-Asszony*⁵⁷² címen jelenik meg magyar nyelven, ismeretlen személy műhelyéből. E kötet kiadása két fontos körülményt is láthatóvá tesz. Egyrészt megerősíti korábbi felvetésünket, hogy a hazai románok kiadásának gyakorlata egy, a kortárs jelenségekre érzékeny, naprakész figyelmet reprezentál, hiszen a gleichi alapszöveg alig egy év leforgása alatt már a kassai románsorozat nyitóköteteként szólal meg magyar fordításban. Másrészt elgondolkodtató, hogy Landerer Ferenc éppen egy rémhistóriát jelentetett meg sorozatindító kötetként. Vagyis a kiadói elképzelésben a *Jetta Szép Tündér-Asszony* olyan szöveggé tételeződött, amely képes lehetett megelőlegezni a továbbiakban kiadandó kötetekre irányuló érdeklődést is, ekként egy létező, az el- és befogadást lehetővé tévő elváráshorizonthoz kellett kapcsolódnia. Amennyiben az egykorú publikum nem preferál ilyesféle alkotásokat, Landerer Ferenc kísérlete viszonylag korán csúfos kudarcba fulladt volna, de, mint ismeretes, vállalkozása több éven keresztül működőképesnek bizonyult – a későbbiekben publikált fordítások is jelentéssé teszik, hogy a szövegtípus utat talált a magyarországi olvasóközönség felé. Mindazonáltal már a bevezető nyilvánvalóvá teszi, hogy a rémséges, borzalomkeltő történet elbeszélésével nem kíván szellemi táplálékot kínálni, elsőrendű célkitűzése csupán olvasóinak szórakoztatása: „Olly sok tsuda-történetek közzül tehát a’ következendőt választottunk, és úgy szabtuk a’ mostani ízléshez, a’ mint szükségesnek, és lehetségesnek láttuk a’ végre, hogy az olvasóknak óráikat nem tanítva, hanem egyedül gyönyörködtetve rövidíthessük.”⁵⁷³ E rövid annotáció voltaképp az egész sorozat általános irányvonalát is szemléltetni látszik, ugyanakkor a narráció nem idegenkedik az eseményekből levonható erkölcsi tanulság megfogalmazásától sem, még ha a példázatosságot tekintve nem is rendelkezik olyan diszkurzív zárlattal, mint előző példánk.

---

⁵⁷⁰ *Uo.*, II, 192.

⁵⁷¹ [GLEICH] 1797.

⁵⁷² *Jetta* 1798.

⁵⁷³ *Uo.*, 2.

Mindezekből körvonalazódni látszik egy kiadói stratégia. Eszerint hazai kiadóink nem a borzalomkeltésre irányuló, a „gyönyörteli borzongás” esztétikai tapasztalatát közvetlenül kiváltó szövegeket, hanem a „gótikus” alapvonásokat csupán díszletként működtető, az exemplumként való értelmezés lehetőségét felkínáló, „domesztikált” változatokat választották ki lefordításra. E feltevés alátámasztására további példák említésével mutatkozik lehetőség, amelyekben a morálisan példaértékű magatartás elsőrendű implikációi a kísértet ontológiai átmenetiségének a feloldásával kapcsolódnak össze.

5.1.2. „Változatok” (ál)kísértethistóriákra

Victor Turner kiemelt figyelmet szentel az átmeneti rítusok közbülső, liminális szakaszának, amely a társadalomból kivált egyén (csoport) szemszögéből ideiglenes állapotként ragadható meg. Vagyis az úgynevezett „küszöbemberek” „jellemzői szükségképpen bizonytalanok, hiszen ez a helyzet és ezek az emberek kicsúsznak vagy átfolynak az osztályozások azon a hálóján, amelyek rendes körülmények között meghatározzák a kulturális térben elfoglalt állapotokat és pozíciókat.”⁵⁷⁴ A liminális szubjektumok, csoportok ambivalens társadalmi-kulturális helyzetben vannak, már kiléptek a korábbi társadalmi-kulturális struktúrából, de még nem ment végbe az új struktúrába való integrálódásuk, „a jog, a szokás, a konvenció és a szertartás által kijelölt és elrendezett pozíciók köztes területén helyezkednek el.”⁵⁷⁵ Bizonytalan státuszuknál fogva összetett szimbólumkészlettel érzékeltet(het)ik meghatároz(hat)atlan jellegzetességeiket.⁵⁷⁶ Ekként a liminalitás státuszát gyakran hozzák kapcsolatba „a halállal, az anyaméhbeli állapottal, a láthatatlansággal, a sötétséggel, a biszexualitással, a vadonnal és a nap- vagy holdfogyatkozással.”⁵⁷⁷ Következésképpen a kísértet is hasonló társadalmi struktúrán kívüli lényként, liminális (státusz, tulajdon és esetében élő test nélküli) identitásként értelmezhető. Kilépett a korábbi struktúrából, jelen esetben az életből, de még nem érkezett el a kiteljesedett transzcendens állapotba (egy magasabb rendű létmód szférájába), átmeneti lényként a földi valóság, az élet, az emberi szféra és a transzcendens, túlvilági, isteni szféra között helyezkedik el, részben mindkettőhöz kapcsolódva. „Az archaikus gondolkodás számára semmi sem jelképezi jobban a »vég«, a végérvényes befejeződés gondolatát, mint a halál”,⁵⁷⁸ csakhogy a kísértet mint ontológiailag megváltozott identitás még nem érte el a végérvényeség

---

⁵⁷⁴ TURNER 2002, 108.

⁵⁷⁵ *Uo.*

⁵⁷⁶ Vö. RUTHNER 2010, 82.

⁵⁷⁷ TURNER 2002, 108.

⁵⁷⁸ ELIADE 1999, 11.

posztliminális állapotát. E felfogás reflektálatlan eredete a népi hiedelemvilágban gyökerezik, mely szerint „a kísértet a meghaltak sírjukban nyugodni nem tudó vagy a túlvilágra még el nem jutott lelke. [...] A kísértetképzések mögött a halállal »felborult egyensúlynak«, az élők-holtak közti »csereviszonynak«, egyensúly-helyreállítási törekvésnek egy olyan vonatkozása van, amely szerint az evilágon bűnt elkövetetteknek haláluk után vezekelniük kell. Nem juthatnak véglegesen a túlvilágra, a holtak közösségébe, míg le nem róják tartozásukat az élők közössége felé, míg valaki az élők közül »meg nem váltja« őket.”⁵⁷⁹ A kísértetekkel történt „találkozásokat” az emberi és a természetfeletti világ összeütközésének eseményeként jelenítik meg a népi hiedelemmondák, többnyire azonos narratív felépítést követve: „valamilyen jelenséget kísértetként értelmeznek, a kísértettől megijednek, elhárító cselekménnyel elűzik, eltüntetik, követelését teljesítik, szükségletét kielégítik. Ennek következtében meg is szűnhet »kísértet« mivolta – például végleg eltávozik a túlvilágra.”⁵⁸⁰ Hogyha a kísértet a közösség ellen életében elkövetett vétségeiért bűnhődik, vagy nem a közösség normái szerint halt meg, míg nem végez penitenciát, bűneiért feloldozást nem kap, túlvilági helyzete rendezetlen marad, átmeneti lényként bolyong az élők és a holtak világa között. Átmeneti, liminális státusza a hiedelem szerint jócselekedetekkel, erényes magatartással, imával szüntethető meg.⁵⁸¹ Érdekes tehát számot vetnünk az imént említett egyensúly-helyreállítási törekvés narrativizált, a kísértethistóriák szövegébe kódolt jelenlétével.

Landerer Mihály *Farkasvölgyi Imre a' vagy Po'sonyvári Késértő Lélek*⁵⁸² címen jelentetett meg, szintén *gleichi* alapszövegre⁵⁸³ visszavezethető kísértethistóriát románsorozatában, a *Téli és Nyári Könyvtár* hetedik köteteként. Címszereplőnk pozsonyi tartózkodása alatt kerül személyes érintkezésbe a pozsonyi várban bolyongó, félelmetes lármáival a helyieket rettegéssel eltöltő kísértettel, aki a hiedelmekkel ellentétben nem egy rosszakaró, ártó szándékú túlvilági lényként, hanem egy öreg, megtört ábrázatú, de vitézi öltözetével és fegyverzetével ősi büszkeségét még hordozó, megszabadításra áhító alakként tűnik fel. Látványos feszültség tapasztalható e helyt a liminalitáshoz kapcsolódó értelmezési keret (ti. a transzcendens, rosszakaró entitásként felfogott, félelmet keltő kísértet átmenetisége a személyével szembeni elutasítás következtében rögzül évekre, akár évszázadokra, amelyből lehetetlennek tűnik kitörnie) és a kísértet konkrét megnyilvánulása, viselkedése között, központi cselekményszervező pozícióba emelve a kísértet ambivalens megítélésének a

---

⁵⁷⁹ PÓCS 1990, 548.

⁵⁸⁰ *Uo.*, 549.

⁵⁸¹ Vö. PÓCS 2018, 495–520.

⁵⁸² *Farkasvölgyi Imre* 1807.

⁵⁸³ [GLEICH] 1800.

körülményeit. Miután Imre szembesül a lélek békés természetével, és megismeri élettörténetének, elkárkozásának részleteit,⁵⁸⁴ valamint megszabadításának feltételeit, ígéretet tesz annak véghezvitelére. Szabadulásának ára ugyanis a szabadító a rá kiszabott próbatételek során tanúsított erkölcsös magatartása.⁵⁸⁵ Az expozíciót követően Imre viszontagságos megpróbáltatások során megy keresztül, életeket ment, gyilkos intrikákat leplez le, szerelmi bonyodalmakba keveredik, harcban tünteti ki magát, többször fogságba kerül, árulás áldozatává válik, merényletet követnek el ellene, de a lélek pártfogásának és feddhetetlen döntéseinek köszönhetően valamennyi gyötrelmet sikeresen átvészeli, megváltást hozva a bűnös cselekedeteiért elkárkozó, de az átmeneti állapotból az alázatban, megbánásban való elmerülés után sem szabaduló kísértet számára. Roderich, Imre egyik fő vetélytársa megbánó szavai szerint, hogy „az Erkölts soha jutalom nélkül, de a’ gonosz Tselekedet is büntetés nélkül nem marad”,⁵⁸⁶ végül mindenki tevékenységének és magatartásának megfelelően érdemesül, vagy ítéltetik el, ugyanakkor a penitencia lehetőségével a „gonosz” is esélyt kap korábbi cselekedeteinek megbocsátására.⁵⁸⁷ Más megvilágításba kerül a hagyományos antagonisztikus logika, amikor az ellenséges figurák önön fogyatékoságaik, rossz döntéseik felismerésével, etikai önvizsgálatukkal általános vezeklést tanúsítanak, elismerve a tisztességes, őszinte erkölcsös magatartás kiemelt fontosságát a személyes életút alakításában. E momentummal logikai párhuzam képződik a (történet) jelen(é)ben helytelenül, az erkölcsi normák ellen vétkező (élő) személyek, és a (történet) múlt(já)ban hasonló módon tevékenykedő és cselekedeteik következményeként kárhozatra jutott, évszázadokon keresztül megváltásra váró kísértetek között, a címszereplő döntésein, cselekedetein keresztül mintázva az ilyesféle viselkedésmód következetes érvényesítésének a célszerűségét. A kiengesztelés, a liminalitásban való rögzültség megszüntetése meghatározott narratív funkciót lát el, megteremt (visszaállítja) a konfliktusokat követő (megelőző) egyensúlyi állapotot.

Csaknem azonos expozícióval indul a *Valdraf vagy A’ Vándorló Lélek*⁵⁸⁸ című Gleichfordítás,⁵⁸⁹ az előző szöveg alapkarakterével gyakorlatilag megegyező sémák szerint felépülő kísértethistória, amely afelé mutat, hogy Trattner János Tamás kiadót sem foglalkoztatta különösebben a gleichi poétikára visszavezethető redundancia veszélye. Hohenbalk Móric,

---

⁵⁸⁴ Clemens Ruthner szerint minden bűncselekmény átmeneti vagy közbenső állapotba vezet, amely a két mező demarkációs vonalán mozog, felszámolva a halál és az élet közötti biológiai-kulturális határt. Vö. RUTHNER 2010, 81–84.

⁵⁸⁵ Vö. PÓCS 1990, 548–549.

⁵⁸⁶ *Farkasvölgyi Imre* 1807, 142.

⁵⁸⁷ „szerentsés az olly Szentségtörő, kinek a’ töredelmes megbánásra Idő engedtetik vala.” *Uo.*

⁵⁸⁸ *Valdraf* 1819.

⁵⁸⁹ [GLEICH] 1798a.

ostrom alá vett várából menekülve találkozik egy titokzatos aggastyánnal, aki egy közeli barlangban nyújt menedéket Móricnak, és felfedve kilétét, valós alakban, kísértetformában mutatkozik meg a férfi előtt. Valdráf elmeséli hogyan lett győzedelmes hadvezérből kapzsisága, hataloméhsége és kegyetlensége folytán ellenségei által élve eltemetett, elkárhozott kísértet, akit csak erkölcsös, az indulatait féken tartó, a szenvedéseket, megpróbáltatásokat állhatatossággal viselő személy szabadíthat meg: „Csak a' jó erkölts vigasztalhat a' szerentsétlenségben!”⁵⁹⁰ Voltaképp ugyanazon feltételek árán nyerheti el végső nyugalmát, a kitzasztottságot és felülemelkedettséget egyszerre képviselő kísérteti állapot megszüntetése ismét a szabadító tevékenységétől, magatartásáról függ. Hohenbalk Móric kísértete azonban más taktikát folytat, mint a *Farkasvölgyi Imre* történetében feltűnő lélek, hamarosan kiderül, hogy tevékeny részese a Móricot érő különféle megpróbáltatásoknak, csapásoknak, fizikailag gyakran a halál szélére sodorva a férfit. Mesterkedésével Valdráf próbára teszi a kiválasztottat, többször veszélyeztetve Móric életét, fogadalmát, hogy idővel beigazolódhasson Móric sziklaszilárd jelleme és tántoríthatatlan morális habitusa. Számító racionalizmusa, kívülállósága, érzelemmentessége mindezt lelkifurdalás nélkül lehetővé teszi számára.⁵⁹¹ Jól látható, hogy a szabadítót mindenkor nyomorúság, inség, egzisztenciális válság környékezi, a lélek megszabadítására tett esküt állandó próbatételek nehezítik, a *Valdráf vagy A' Vándorló Lélek* esetében konkrét cselekedetek következményeként. Móric sikeresen véghez viszi hét viszontagságos próbatételét, szabadulást hozva a kísértetnek.

Turner szerint a liminális entitásokat fenyegetőnek tekintik a struktúrába tartozókra nézvést, ugyanis „mindazt, amit nem lehet világosan besorolni az osztályozás hagyományos kritériumai szerint, vagy ami a klasszifikációs határok közé esik, szinte mindenütt »szennyezőnek« vagy »veszélyesnek« tekintik.”⁵⁹² Nem véletlen, hogy a kísértet illető kezdeti viszonyulás minden esetben a félelemérzethez kapcsolódik. Említett példánkban azonban a kísértet sohasem kártékony entitásként szerepel, még ha Valdráf machinációi lehetővé is tennék az ilyesféle értelmezést. Hasonló feszültségre épül a *Pokolkői Vendel, vagy is a' holtak-harangja*⁵⁹³ című, szintén gleichi eredetű fordítás konfliktusa, a címszereplő életének alakulásában ugyanis tevékeny szerepet vállal egy veszedelmes, cselekedetei következményeként kárhozatra ítélt kísértet (Valluf), valamint egy jó szándékú, segítő lélek (Adelmann). A szöveg narrátora, a *Törpe Péter* elbeszélői szólamára emlékeztető módon

---

⁵⁹⁰ Valdráf 1819, 16.

⁵⁹¹ Vö. SZAKOLCZAI 2015, 21.

⁵⁹² TURNER 2002, 122.

⁵⁹³ NÉMETHY 1823. Joseph Alois Gleich azonos című szövegét Némethy József, a Trattner-féle kiadó korrektora fordította magyar nyelvre: [GLEICH] 1798b.

gyakran külsődleges nézőpontból tekint Vendel cselekedeteire, lehetőséget teremtve a befogadóknak a vendeli (sok esetben hátborzongató) magatartás reflektálására, személyes tanulságok levonására, egyben előkészítve az ilyesféle didaktikus utalásokat egy koncentrált összefüggésrendszerben egyesítő lezárást. Szintén a *Törpe Péter* szövegéből ismert technikával találkozunk, amikor a narrátor fikcionalizált pozícióból produkál átlagolvasói reakciókat, és gyakran a történet kimenetelét tekintve is tudatlanságot mímél, a boldog lezárás lehetőségére mindössze reményként tekintve.⁵⁹⁴ Implicit előrevetítése végül bekövetkezik, Vendel tevékenységének irányításában (narratív fordulópontként) Adelmannek kerekedik felül, támogatásával Vendel helyes ténykedéssel igyekszik jóvá tenni Valluf „gyámkodása” alatt elkövetett szörnyű tetteit. Ekként a *Pokolkői Vendel* világában valamelyest módosulnak a korábbi példákban ismeretes sematikus szerepek; minthogy Vendelnek vezekelnie kell bűneiért az Adelman által meghatározott módon, jelen narratívában épp a kísértet tűnik fel szabadítóként, az ő érdemei közé tartozik Vendel visszatérítése a helyes útra: „Szerentsésnek tartom magamat, hogy még jókor jelentem meg és végső veszedelmedből ki ránthatlak. Oh Vendel! úgy Adelman ismét barátod fog lenni. Most elválok tőled és reményem, hogy hova hamarab’ ismét meg látlak és meg szabadításodon különösen fogok örülni.”⁵⁹⁵ Mindehhez végső összefoglalásként kapcsolódik a szöveg zárlata (visszamenőleg bemérhetővé téve a szöveg poétikai alapkarakterét), amely egy külső perspektíva beiktatásával átfogó interpretációs kulcsot szolgáltat a befogadóknak, explicit módon felhívva a figyelmet az alkotás eredendő didaktikus voltára, morális példázatként való értelmezésének a lehetőségére. Vendel megtérés-történetének pragmatikus vetületét érdemes a lezárás hosszabb idézésével szemléltetni: „a’ ki ezt elbeszéllette, tsak azért tette, hogy az a’ ki olvassa, figyelmetes legyen reá, mely ereje légyen a’ gonosznak az emberi szíven, hogy ha enged néki, mely gyenge lessz az erköltsnek szózatja, mely büszkén ragad meg a’ gonosz minden eszközt tzeljának végbe vitelére, holott az erkölts túrni szenvedni szokott, gyenge, de az érdem annál nagyobb ha meg nyeri, sokat szenved ugyan, hanem a’ jövendőségben annál nagyobb ajándékkal tetéztetik; hogy ezen történet sokakat tanítani fog, jobban magára vigyázni, hogy magát ne gondolja bátorságban és erköltsösnek lenni, midőn a’ dologban semmi sints, sőt inkább még tán a’

---

⁵⁹⁴ „Szörnyű tselekedet vólt ez! Nem örömet állapodnak meg itt a’ kegyes Olvasók, de az írónak is megkellett ellapodnia [sic! B. N.], szörnyű borzadás futá meg testét, azt gondolta magános szobájában, midőn írásra feltette, hogy hólt tetemeik mind körülötte hevernének; – mindazonáltal nem irhatok én másképp, mint a’ szájról szájra botsájtott régi bizonyítások a’ dolgot elől adják; hanem azon reménység tsak ugyan ápolgat, hogy még kellemetesebb dolgok követik ezt a’ szörnyű történetet.” NÉMETHY 1823, 104.

⁵⁹⁵ *Uo.*, 100.

gonoszra hajlandóbb volt, még a' legkisebb lépéstől is a' gonoszra kell félni, mert ennek mindég nagyobb a' következése".⁵⁹⁶

5.1.3. Szövegvariancia és/vagy homogenizáció

Habár a kísértethistória, főként az angol *gothic novel* eredendően a félelemérzet provokálásával ért el jelentős sikereket a korszak európai olvasóközönsége körében, lehetővé téve a „gyönyörteli borzongás” tapasztalatát, példáink rávilágítanak, hogy a céltalan megfélemlítés, a hátborzongató helyszínek, entitások szerepeltetése és a gyakran visszataszító emberi viselkedés ábrázolása önmagukban nem álltak összhangban a XVIII–XIX. századi átlagolvasók várakozásaival. Ugyanis a félelem csak akkor válhat ki „gyönyörteli borzongást”, amennyiben a veszély, a borzongást generáló benyomás biztonságos távolságból szemlélhető, magyarán a szemlélőt nem fenyegeti személyes létfenntartásának közvetlen veszélyeztetése.⁵⁹⁷ Szükségesnek mutatkoz(hat)ott olyan poétikai megoldások, narratív transzformációk alkalmazása, bizonyos formák redukálása, „olvasóbaráttá” tétele, amelyeken keresztül a rém- és kísértetirodalomban szokványosnak tekinthető tartalmak közelebb kerül(het)tek az átlagolvasók személyes világához, tapasztalatához. Jelen kísértethistóriákat tekintve e redukció (a befogadói horizontokkal való számvetéssel szoros összefüggésben) a pszichológiai tényezők visszaszorítását, a borzongáskeltő hatások megregulázását jelentette – e látens koncepció a hagyományos kísértethistóriák sémáit, figuráit, tematikus eszköztárát felhasználva olyasféle recens olvasathoz közelíti a korszak olvasóit, amely egy morális töltetű, olykor *expressis verbis* megszólaló, erkölcsös magatartásra, állhatatosságra biztató példázatot is megfogalmaz. A rém- és kísértetirodalom borzalomkeltő hatásmechanizmusai és az erkölcsi tanulság között húzódó (elsőre beláthatatlannak tűnő) távolság az elbeszélői szöveg kiemelésével, az adekvátként kezelt példázatos olvasatra való explicit rávezetéssel bizonyult áthidalhatónak. E poétikai fogás, amely időlegesen felfüggeszti a cselekmény előrehaladását, kész interpretációs sémát kínál a befogadónak, nem kockáztatva meg, hogy a közreadott szöveg esetleg ne az erkölcsnemesítést illető kívánalmaknak megfelelően értelmeztessen. Az egykorú szépprózai szövegek többségével ellentétben, ahol az erkölcsnemesítő funkció rendszerint a paratextusokban fogalmazódott meg, a fentiekben vázolt kísértethistóriák kevésbé adnak lehetőséget az erkölcsi tanulság bensőséges, a befogadás aktusában végbemenő feltárulkozására, a konkrét figyelemfelhívások, általános szentenciák egyszersmind az

---

⁵⁹⁶ *Uo.*, 254.

⁵⁹⁷ BURKE 2008, 45, HORKAY HÖRCHER 2011, 58.

értelmezésnek is önkényes határokat szabnak, hangsúlyozván, hogy itt elsősorban a példázatként való interpretáció tekinthető legitím olvasatnak.

Mint természetes kozmográfiai elem, nevezetesen a meglévő világrend egyik felének reprezentánsa és a félelemkeltés, fenyegetés állandó toposza, a kísértet az irodalmi alkotások örök népszerűségű karaktereként tűnik fel,⁵⁹⁸ már a legősibb korok óta.⁵⁹⁹ Általános értelemben a kísértet meghatározatlan, transzcendens entitás, aki magába sűríti a természetfeletti lények különféle jellemvonásait (alakváltozás, láthatatlanság, repülés, tüzes alakban való megjelenés, hirtelen eltűnés, váratlan felbukkanás képessége stb.), valamint reprezentálja az emberi világtól való elkülönülést, az emberekkel való szembenállást megtestesítő legfontosabb tulajdonságokat.⁶⁰⁰ „A kísértethit egyik gyökere – a visszajáró halottakhoz hasonlóan – a rendkívüli természeti jelenségek, félelmet, ijedséget keltő váratlan, szokatlan élmények vagy »normális« események szokatlan időpontban, helyen való átélésének értelmezésére irányuló törekvés”.⁶⁰¹ E felfogással szemben a XVIII–XIX. századi kísértethistóriák egyes változataiban nagyobb hangsúlyt kap a vándorló lélek, szellem, kísértet patronáló magatartásának és mint ártó, túlvilági entitásként való megítélésének ütköztetése, az ambivalens viszonyból származó feszültség poétikai lehetőségként való hasznosítása – mint ismeretes, a „gótikus irodalomban” a borzalom, a kísérteties gyakran olyan dolgoktól, figuráktól, jelenségektől függ, amelyek a valóságban nem azok, aminek elsőre látszanak.⁶⁰² Következésképpen, az imént tárgyalt kísértethistóriák központi cselekményszála a hagyományos értelemben vett borzongást tompítva, egy morális tanulság felmutatását megcélzó elgondolás érdekében „szelídült” megváltástörténeté.

Megfogalmazható tehát egy óvatos következtetés a XVIII–XIX. századi magyarországi „gótikus irodalom” reprezentánsainak alapvonásaival kapcsolatban; eszerint a műfaj (esetünkben forrásszöveggént funkcionáló) német hagyományában kialakultak a konvencionális értelemben vett rém- és kísértetirodalom általános alapkarakterétől eltérő változatok. Korábbi klasszifikációs áttekintésünk tanulságai e területen mutatkoznak meg, láthatóvá teszik ugyanis, hogy a *Ritter-, Räuber- und Schauerroman* konglomerátumában bizonyos konkrét szövegek hogyan integrálták a lovagtörténetek morális alapokra helyezkedő szemléletét, erkölcsi világképét, hogyan egyesülhetett problémamentesen a rém- és kísértetirodalom poétikai eszköztára, toposzkészlete, motívumrendszere a vele

---

⁵⁹⁸ TARJÁNYI 2002, 142.

⁵⁹⁹ Vö. MAGYAR 1989, 118–128.

⁶⁰⁰ PÓCS 1990, 547.

⁶⁰¹ *Uo.*, 550.

⁶⁰² BOTTING 1996, 170.

paradigmatikusan ellentétesnek tekinthető morális példázat maximáival. Egyben konkrét módon érzékeltetik e komplex szövegtradíció rendkívüli heterogenitását, amelyre már a Patrick Bridgwater-féle kategorizálás felhívta a figyelmet, hovatovább a „gyönyörteli borzongás” tapasztalatát tárgyzó esztétikai megfontolások egyszerűsített (hatáskeltési mechanizmusokká konvertált) értelmezésére is rávilágítanak. Magyarországi asszimilálásuk pedig, a regényirodalom hazai kontextusát tekintve, alighanem kézenfekvőbb lehetőségnek bizonyult a fordítók, kiadók számára, főként, hogy a moralizáló beszédmódhoz közelítő, „domesztikált” kísértethistóriák (figyelembe véve a morálfilozófiák, a kegyességi, erkölcsstani szövegek magyarországi szerepét) nem érkeztek légüres térbe. Érdekes komparatistikai vizsgálódás tárgyát képezhetné a szövegtípus módosulásainak részletes, a szöveg hagyományozódást, az egyes altípusok, műfajok keveredését, mintázataik átvételét, az eltérő nyelvi közegekben történő módosulásait – általánosan a kulturális átvételek lényegét – érino végigkövetése az angol eredetitől a német transzferen, átdolgozásokon keresztül a hazai magyarításokig, hiszen, amint utaltunk rá, aligha létezik olyan irodalmi szöveg, amelyet a kultúraközi átvétel/áthonosítás érintetlenül hagy.⁶⁰³ Vagyis, mivel a kiadványok jelentős része a kor nyugat-európai, főként német lektúrpiacával mutat kontinuitást, a széles nemzetközi kitekintés a kulturális „import” működ(tet)ése kapcsán is tanulságos lehet.

Meglehetősen feltűnő jelenség, hogy e variánsok áthonosításának szándéka előbbrevalónak bizonyult, mint a koncepció gleichi megvalósításának árnyoldalaival, például a gyakran önisméltést eredményező poétika mechanisztikus jellegével való számvetés – végeredményében ezért olvasható gyakorlatilag ugyanaz a történet a különféle kiadásokban.⁶⁰⁴ Fontos megjegyeznünk, hogy a gazdasági megfontolások szerint dolgozó kiadók gyakorlatát jelentősen befolyásolta egy bevált szövegtípus iránti „elkötelezettség”, hiszen „ameddig csak

---

⁶⁰³ HITES 2011a, 147.

⁶⁰⁴ Érdekes adalékokat szolgáltatnak a kísértethistóriák egykorú olvasását tárgyzó visszaemlékezések. Éjszaki Károly kedvelt fiatalkori olvasmányai közé tartoztak a szövegtípus különböző reprezentánsai: „Véletlenül fedeztem fel egy kölesönkönyvtárt. Könyvei nagyobb részt német, de azért elégséges számban magyar nyelvűek voltak, »szépséges románok« [...] magyarra fordított német, akkor divatos kísértetes regények voltak azok, a »Waldraf«, a »Vassziklai Fridolin«, a »Két szép tündér leányok«, sat. E regényekben a hősnek, ki hamisítatlan német Ritterül mutatta be magát, egy »kísértet«-szerű jótékony szellem állt segítségére. Írója hősét bátran besodorhatta a legkétségbeejtőbb helyzetbe, a családi kísértet kimentette mindig. Ezeket olvastam nagy buzgalommal.” GYALUI [1902], 13–14. [Kiemelések az eredetiben – B. N.] Ágai Adolf olvasmányélménye még intenzívebbnek bizonyult, a német anyanyelvű suszterlegénynek felolvasott gleichi eredeti nemcsak a felolvasó, de szemmel láthatóan a szűk környezet érdeklődését is magával ragadta: „Megjegyzem, hog 14 éves koromig fáztam minden olvasmánytól, annyira játékos voltam, Míg egyszer Abonyban egy német suszterlegény arra kért, hogy, míg ő talpal, olvassak neki; kapok érte jutalmul egypár piczi játék-csizmácskát. A könyv czíme: »Vendelin von Höllenstein oder die Geisterglocke um Mitternacht; eine Geister-Ritter- und Räubergeschichte«. Olvasás közben, bár nappal esett meg, az történt, hogy a majszterné, a másik két legény s a vargaines mind ott felejtkeztek körülöttem s noha nyár derekán voltunk s fényes nappal folyt az olvasás, mindnyájan belefáztunk. Ez volt uram, az én *első* olvasmányom. S intenzitásra, mondhatom, azóta csak »Raskolnikov« s a *Maupassant* »Horlaja« hatottak rám ilyen mértékben.” *Uo.*, 57–58. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

lehet, kitartanak a bevált típussema mellett, mivel igazán csak az rentábilis, ha hosszabb időn át gyárthatják és forgalmazhatják ugyanazokat a termékeket”.⁶⁰⁵ A „tömegtermeléshez” közelítő könyvkiadásnak nem állt érdekében a jól bevált, önműködővé alakuló olvasmányformák ismérveinek átalakítása, megreformálása.

Mindehhez hozzátartozik, hogy a kísértethistóriák a népszerű, populáris irodalom alapvető jellemvonását is láthatóvá teszik. Általában jellemző, hogy a szórakoztató irodalom világképe konzervatív, „nem vitat beidegzett hiedelmeket; igazságai, erkölcsi normái az adott kor közhelyei, széles körben elfogadott ideái.”⁶⁰⁶ Nem érdekelt a megzavart világrend fenntartásában, lényege a harmónia „helyreállítása, megerősítése, a fennálló közösségi értékrend érvényességének elismerése”, ennél fogva „nem sajátja a problematizálás, az emberről, világról szóló ismeretekkel szembeni kételyek megfogalmazása.”⁶⁰⁷ Sőt, alighanem általános karakterisztikumként határozható meg „a társadalmi lét változatlan újratermelése, reprodukciója, folyamatosságának biztosítása. Ez a permanencia nyilvánvalóan akkor és csak akkor zökkenőmentes, minden egyén számára csak akkor megvalósítható, ha mechanikusan ismétlődő és ismételtető elemekből épül fel, ha nem kell minden mozdulatot előre megtervezni, minden helyzetet és jelenséget önállóan újra értelmezni, minden eszközt és eljárási módot felfedezni, ha elégséges a bennünk kiépült készségeket aktivizálnunk ahhoz, hogy kielégítően célba érjünk.”⁶⁰⁸ Fontos hangsúlyoznunk a „mechanikus ismétlődés” szerepét, hiszen egy populáris alkotás befogadásának intenzitása olyan hatáskeltő, homogenizáló megoldásokkal fokozható, amelyek rendszerint automatizmusként rögzülnek a szöveget mintázó poétikában⁶⁰⁹ – a népszerű irodalom szembetűnő jellegzetessége, hogy ragaszkodik a konvencionalitáshoz, a bevált, könnyen applikálható formulákhoz.⁶¹⁰ Gyakorlati alkalmazásuk kevésbé köthető esztétikai megfontolásokhoz, az állandósuló panelek, tematikus, motivikus sémák működ(tet)ése, mozg(at)ása voltaképp pragmatikus funkciót látszik betölteni. Tekintve, hogy a népszerű, populáris alkotások esetében inkább a szövegtípusnak van jelentése (jelentősége), semmint az egyedi megvalósulásnak, a konkrét szövegek a kódhierarchia legkülönbözőbb szintjein található elemek variációiként nyilvánulnak meg, így e variálódás paradox módon megőrzi a műfaj mintáinak homogén jellegét.⁶¹¹ Már a formalisták felismerték, hogy a populáris szövegek „egy irodalmi normarendszer szerint megszerkesztett, egyedi tulajdonságokkal alig

---

⁶⁰⁵ HAUSER 1982, 696.

⁶⁰⁶ SIMON 1990, 34.

⁶⁰⁷ JÁNOS-SZATMÁRI 2007, 142.

⁶⁰⁸ SIMON 1990, 16.

⁶⁰⁹ *Uo.*, 53.

⁶¹⁰ Vö. HAUSER 1982, 672.

⁶¹¹ Vö. DOBOLÁN 2005, 158.

rendelkező, ezért jól formalizálható, könnyen elemezhető típusok”,⁶¹² vagyis a meghatározott, konvencionális sémarendszer szerint felépülő reprezentánsok csak részben tekinthetők önálló, szuverén alkotásoknak, megalkotottságukat jórészt a szövegtípust mintázó kötött orientáció határozza meg. Mario Grizelj korábban citált vokabuláriuma voltaképp e jelenségre kínált konkrét példát. A sémaorientált ismétlődés, mint láthatóvá vált, természetesen a kiadói megfontolásokat sem hagyta érintetlenül.

A „gótikus irodalom” magyarországi recipiálását elősegítette, hogy a magyar nyelven megszólaló kísértethistóriákban mintázódó egyensúly-helyreállítási törekvés produktív módon kapcsolódott össze a románok esetében gyakran konvencionális elvárásként megfogalmazott erkölcsnemesítő-tanító szándékkal. Ehhez a hazai fordítóknak olyan alapszövegekhez kellett nyúlniuk, amelyek a hagyományos „gótikus” történeteket, a szokványos borzalomkeltés hatásmechanizmusait mérsékelve, a moralizáló irodalom hatáskörébe vonták, a példamutató magatartást emelve a narratíva vezérelvévé. Ekként a kísértethistóriák magyar fordításai két látens elvárásnak is megfeleltek. Mindezekből nyilvánvalóvá válik, hogy a korabeli románok milyen hosszú időn keresztül nem képesek elszakadni a hasznosságelvű érvrendszertől, kiadásukra még a XIX. század első évtizedeiben is befolyást gyakorol az erkölcsi-morális példamutatás követelménye.

5.2. Báró de Mánx „diadalmenete” (a hazugságtörténetek variációi)

5.2.1. Forrás(vidék), szöveg(világ)

Az antik és középkori hagyományra visszatekintő hazugságtörténetek mindmáig legismertebb személye Münchhausen báró. A műfaj egyik sajátos változata, a történeti személy, Hieronymus Karl Friedrich Freiherr von Münchhausen (1720–1797) alakjához kapcsolt vidám anekdoták, túlzó nagyotmondások, képtelen történetek, háborús elbeszélések, vadászkalandok szövevényes hálózata számos feldolgozást élt meg. E történetek egy része elsőként 1781–83-ban jelent meg a *Vade Mecum für lustige Leute* (Kézikönyv vidám emberek számára) című

---

⁶¹² SIMON 1990, 10.

berlini anekdotagyűjteményben.⁶¹³ Két évvel később a Németországból Angliába menekülő Rudolf Erich Raspe a történeteket kiegészítve angolul jelentetett meg összeállítást, immáron Münchhausen nevét is feltüntetve kötetén.⁶¹⁴ A gyors siker következményeként már 1786-ban Gottfried August Bürger felfigyel a báró kalandos történeteiben ígérkező rentabilitásra, ezért bővített formában, német nyelven közzétette *Wunderbare Reisen Des Freyherrn von Münchhausen*⁶¹⁵ című művét. Több kiadást megélve hatalmas közönségsikernek örvendett, a későbbiekben pedig számos feldolgozása született.⁶¹⁶

Szabadon variálható, *ad libitum* szűkíthető, bővíthető szerkezete folytán a münchenhauseniáda gyors terjeszthetőségi potenciált rejtett magában. Előzményszövegei nyugat-európai népszerűségét tekintve nem véletlen, hogy az 1805-ben, Landerer Mihály kiadásában induló románsorozat, a *Téli és Nyári Könyvtár* első kötete tárgyául a Münchhausen-történetek első magyar nyelvű változatát választotta, *Báró de Mánx' lengyel orsz. confed. generálisnak a' tengeren, és szárazon tett Útazásai és tsudálkozásra méltó Történetei* címmel.⁶¹⁷ Landerer elhatározásának hátterében egy progresszív kiadói „koncepció” valószínűsíthető, amely magába foglalta az értékesítési (ökonómiai) szempontok mellett a fordításra érdemes szövegművek kiválasztását is. Elsőként Tolnai Vilmos hívta fel a figyelmet Báró de Mánx és Münchhausen történeteinek egyezésére:⁶¹⁸ „Az bizonyos, hogy a névjel nélkül megjelent *Báró de Mánx* nem pusztán fordítás, hanem részben honosítás, ami akkoriban nagy divat volt, hogy az idegen tárgynak többé-kevésbé hazai színezetet adjanak; itt is egyes fejezetek Árokszálláson, Szolnokon, Pesten, Budán játszódnak, említik az »új magyar Teátromot«, a »Rudas feredőt« s egyéb helyi és korabeli vonatkozásokat, melyek talán szintén alkalmasok volnának a fordító, átdolgozó kilétének megállapítására.”⁶¹⁹ Minthogy nem az eredeti német forrásszöveg pontos fordításáról van szó, a *Báró de Mánx* közvetlen forrását még nem tárta fel a filológiai kutatás, nem kizárható azonban annak lehetősége sem, hogy a magyar szerző olvasmányélményei alapján, saját rendszerezése szerint állította össze magyar nyelvű szövegét, szabadon válogatva a báró kalandos történeteiből. A névváltoztatás kapcsán Tolnai arra világít rá, hogy minden más nyelvű fordítás vagy átdolgozás megtartotta az eredeti Münchhausen nevet, csupán a magyar kiadásokban szerepel Báró de Mánx néven, amely a latin *mendax*, azaz 'hazug' szó

---

⁶¹³ *Vade Mecum* 1781, 92–101, *Vade Mecum* 1783, 76–79.

⁶¹⁴ [RASPE] 1785.

⁶¹⁵ [BÜRGER] 1786.

⁶¹⁶ Vö. GYÖRGY 1941, 348–351, KIRÁLY 1982b, 708.

⁶¹⁷ *Báró de Mánx* 1805. Vö. GYÖRGY 1941, 345–351.

⁶¹⁸ TOLNAI 1934, 21–24.

⁶¹⁹ *Uo.*, 23.

anagrammájából eredeztethető fordítói lelemény.⁶²⁰ Mindazonáltal a hazai könyvpiacra a kötet kelendőségéről tesz tanúbizonyságot az a tény, hogy a románsorozat első kiadványaként rövid időn belül három kiadást ért meg.⁶²¹ A kötet negyvennégy részre osztva, a magyar viszonyokhoz alkalmazva veszi számba a klasszikus münchenhauseni kalandokat: a történetek alapmotívumait többnyire megtartja eredeti formájukban, mellékszálakkal és különböző magyarországi utalásokkal tarkítva a narrációt. Ekképp kaphatunk információt aktuális történelmi eseményekről, többek között a francia forradalomról,⁶²² a Nelson admirálissal folytatott beszélgetés során az angolok és franciák jövődöbéli egyiptomi konfliktusáról,⁶²³ vagy épp marginális utalást Belezsnayné Podmaniczky Anna Mária pesti szalonjáról.⁶²⁴ További figyelemre méltó tény, hogy kínai utazása során különös társai akadnak, akiket szolgálatába fogad. Mindegyikük csodás tehetséggel rendelkezik, messzelátó, gyorsan futó, vagy épp hihetetlenül erős.⁶²⁵ A mitikus alakok, a nemzetközi mesekincs archetipikus karaktereinek szerepeltetése eleven kapcsolatot feltételez a hazugságtörténetek jelen dolgozatban szereplő műfaji változata és a népmesei-mitológiai hagyomány között (a mozzanat egyébként az eredeti bürgeri változatban is feltalálható, *Läufer, Horcher, Schützen, Starken* és *Windmacher* néven

---

⁶²⁰ *Uo.*, 24.

⁶²¹ 1805¹, 1809², 1813³.

⁶²² „Már ekkor pedig divattyában volt a’ Zenebona; én tehát ne-hogy valamely módon a’ Gilotinhoz közelítsek, ’s ott’ hagyjam a’ fogamat, egy tsobolyót vásároltam, ’s az útszákon pálinkát kezdettem árulgatni. A’ miket itten ezzel az alkalmatossággal láttam, vagy láthattam, ’s az útszákon pálinkát kezdettem árulgatni. A’ miket itten ezzel az alkalmatossággal láttam, vagy láthattam, irva vagynak a’ *Revolutions almanáchban*; ottan akár mikor-is olvashatjátok.” *Báró de Mánx* 1805, 192–193.

⁶²³ „Más nap’ meg-látogattam Nelson Admirálist, ’s Asiában, Áfrikában esett történeteimet szór-szálig el-beszéllettem ő Nagyságának. Minden beszédimre figyelmeztet, és némelly történeteimet tsudálta; sőt ditsérte-is, némellyekben pedig mosolygott. Végére megkért, hogy Egyiptomról, ’s ennek fő városairól Kairóról, és Alexandriáról bővebben tudósítanám őtet. Én nem kérettem magamat sokáig; hanem Alexandria, úgy mondom, egy nyomorult motskos Török város a’ közép tenger’ partján közel a’ Nilus’ vizéhez, a’ hól az a’ tengerbe szakad. Egynehány apró metseteken kívül semmi jeles épület nintsen benne, ki-vévén azt a’ híres könyv-tárat, melly ennek előtte több mint ezer esztendő előtt porrá égett. [...] A’ Törökök, valamint mindenütt, úgy itt-is restek, túnyák, álmosok, dologtalanok, és ostobák. Semmi más nemzet, egyedül a’ Brittusok használhatnák ezt a’ helyet igazán; meg-is érdemli, hogy az Angliai Kormány-szék azt figyelmetesebb szemmel tartsa, mert a’ mint egynehány esztendő előtt Toulonban hallottam, a’ Frantziák nagyon ásítognak utánna; és féltő, ne-hogy valamely keresett szín alatt, minek-előtte híre támadjon, azt nem sokára el-foglalják.”

Az admirális válasza előrevetíti a későbbi fegyveres harcokat: „Köszönöm Nagyságodnak mind ezen tudósításait, felele Nelson, még meg-történhet, hogy azokat használni fogom; ha pedig a’ nyúghatatlan Frantziák történetből meg-előznek, az én gondom lészen őket onnant ismét ki-vernii, és haza kergetni.” *Uo.*, 168–170. [Kiemelések tőlem – B. N.]

⁶²⁴ „Mivel pedig még tsak tizen-két óra vólt, és az asztal terítettlen, addig-is újra pipára gyújtottak, ’s által sétáltak a’ Generális Belezsnayné’ kertyébe. Itten múltatták magokat ama’ szép dűledéket ábrázoló toronyban, míg egygyet ütött az óra, és a’ szolga ebédre hívta őket.” *Uo.*, 173. Vö. SZILÁGYI 2017.

⁶²⁵ BERZE NAGY 1957, 23–30. A proppi funkciósorban a különleges képességgel rendelkező segítőtársak felbukkanása általában a hős birtokába kerülő varázseszközök mozzanatában kap helyet (Z⁹). „Ha a hős megszerezte a varázseszközt, a következő lépés az alkalmazás lesz, ha pedig élőlény kerül a kezébe, a segítségnyújtás következik a hős parancsára. Ezzel a hős külsőleg teljesen elveszti jelentőségét: ő maga nem cselekszik, a segítőtárs véghez el mindent helyette. A hős morfologiai jelentősége mégis igen nagy, mivel az ő szándékai szabják meg a mese menetét. A hős szándéka nyilatkozik meg a segítőtársaknak adott parancsokban...” PROPP 1995, 53.

szerepeltetve a segítőtársakat).⁶²⁶ A nálunk *nagyivó, nagyevő, kengyelfutó, céllövő, messzelátó, fagygerjesztő, fúvó, teherhordó* alakokban manifesztálódó, emberfeletti képességekkel rendelkező úti- vagy segítőtársak többnyire a nehéz feladat elé állított hős megsegítésében kapnak szerepet, aki így a rábízott feladatokat sikeresen viszi véghez.⁶²⁷ Olyan jelenségről van tehát szó, melynek különböző transzformációi a magyar népmesei (később szépirodalmi) hagyományt sem hagyták érintetlenül, ehhez pedig a *Báró de Mánx* szövegváltozatai is eredményesen kapcsolódtak.

Háromszori kiadása azonban nem bizonyult elegendőnek. Hamarosan a rivális pesti nyomdász-kiadó, Trattner János Tamás is felismerte a kiadványban rejlő lehetőségeket, s újabb fordításban tette közzé Münchhausen történeteit.⁶²⁸ Látszólag tudatosan kerülte a névegyezésből adódható félreértéseket: hősenek a Báró de Mánx helyett a Báró Nyargalóci nevet adta. E fordítás készítőjének kiléte szintén ismeretlen. Ellentétben a *Báró de Mánx* lazább szerkezetével, sokkal szorosabban kezeli német forrásművét, következetesen ragaszkodik annak szerkezeti vonalaihoz. Mindazonáltal az előző kötethez képest ebben tényleges önreflexív utalásokat találhatunk a báró személyére⁶²⁹ és hihetetlen történeteinek igazságértékére vonatkozóan.⁶³⁰ Egy későbbi átdolgozás még a *Valóságos mesterség* önreflexív jellegén is továbblép: a *Tündértár vagy is Báró Demánx gondúzó kalandjaiban*⁶³¹ gyakorlatilag az ironikus önreflexivitás és a báró kontemplatív megjegyzései veszik át a központi szerepet, háttérbe szorítva a kalandok narratív dominanciáját. A *Tündértár* Báró de Mánxa bőbeszédűbb, elkalandozik a tekintete, bizonyosságot kíván tenni szavai hitelességéről, győzködi olvasóközönségét, eszmefuttatással, elmélkedéssel, morális tanácsokkal tüzdeli meg a kalandok sorozatát. Bizonyos szöveghelyeken csak általánosságokban beszél, nem jellemző rá a korábbi változatok szikár tömörsége. Minden kalandot, rendkívüli eseményt egy-egy morális summával nyugtáz, gyakran társadalomkritikai szólásokat megütve.⁶³² Kalandos élete már vele szinkrón időben ismert – valóságos hírességként kezelik, története széles körben közismertek –, így az ehhez kapcsolódó kiszólások révén válik igazolttá a narrációban a számtalan képtelen

---

⁶²⁶ [BÜRGER] 1786, 82–86.

⁶²⁷ Vö. PROPP 1995, 79–83.

⁶²⁸ *Valóságos mesterség* 1815.

⁶²⁹ „én mindig híres voltam, mind az én lovaim, kutyáim, és fegyvereim, különös voltokra nézve, mind azon módra nézve, hogy azokat mindig kéznél tudtam tartani; úgy annyira, hogy méltán ditsekedhetem azzal, hogy minden az erdőben, mind a' mezőkön és réteken, nevemnek elég nagy ditsó emlékezetet szereztem.” *Uo.*, 15.

⁶³⁰ „Sok utazók némellykor többet szoktak írni, mint a' mennyit igazán tapasztaltak; azért nem tsuda, ha az Olvasók el nem hisznek mindent. Hogy ha tehát az én Olvasóim között is talátnék vagy egy, ki ezen igazságokban kételkedne, úgy kénteleníttem az ő kétségeskedéséért őtet szívesen kérni, hogy addig távozzon, míg a' Tengeri Történeteimet elkezdtem; mert azok még tsudálatosabbak, ámbár éppen olyan igazak.” *Uo.*, 29–30.

⁶³¹ *Tündértár* [1835]. Kései átdolgozása: *Báró de Manx* 1859.

⁶³² *Tündértár* [1835], 19.

história.⁶³³ Ugyanakkor hosszasan elmélkedik afölött, hogy történetei igazságtartalmát minden olvasó vagy hallgató igaznak, valóságosan megtörtént eseményeknek ismeri el, s ez gyakran önreflexív szövegekben mutatkozik meg: „Nem mind igaz, mit az emberek rovásra hazudnak; ’s örökös kár, hogy sokan a’ valóságot a’ mesétől, a’ történetet a’ költeménytől megkülönböztetni nem tudják!”⁶³⁴ Ebben a változatban említik meg *expressis verbis* a német Münchhausen-történetet, ironikusan kétségbe vonva eredetiségét: „Noha nem éppen fő nélkül, de erős főtörés nélkül is elgondolhatni, mi keservesen esik egy magas szellemű úri embernek, a’ világ hírneve hősének, s’ dicső tettei által a’ halhatatlanság országába magát ezer szobrok által beavatott vitéznek, midőn az ő rémletes kalandjait valami német író, egy a’ nap alatti világban tudtomra soha nem is létezett báró Münchhausennek tulajdonítja. – Pedig nincs különben barátim, az óriási hírcsonkítás rajtam történt.”⁶³⁵

Átdolgozásai mellett hamarosan feltűnik a müncheni kiadás első önálló, a báró személyéhez már csak utalásszinten kapcsolódó változatának magyar nyelvű kiadása. A *Szájas Péter Úrnak ama hires B. de Mánx Keresztfiának, hadi, vadászat és utazásbéli nevezetes és ritka tapasztalásai ’s történetei*⁶³⁶ című kötet előszava a korábban megjelent Báró de Mánx-történetek ismeretére épít („mert reményilem láttad már B. de Mánx, ’s Schuszter Lipli történeteit”),⁶³⁷ erre alapozza a jelen kötet befogadását, reflektív (bár a hagyományos bevezető retorikai formuláit alkalmazó) előszavában tisztázva, hogy műve nem szoros fordítás, hanem kompiláció. Miközben a románok olvasásának káros és hasznos voltáról értekeznek, különbséget téve a különböző romántípusok között, említést tesz arról – igazolva az új típusú müncheni kiadásának legitim voltát –, hogy a korábbi *Báró de Mánx* már három ízben került sajtó alá. Ennélfogva evidenciaként tételeződik számára, hogy olvasóközönségünk nagy igényt támaszt a kalandos, hihetetlen történetekkel szemben.⁶³⁸ Szempontunkból leglényegesebb kérdést önmaga és műve igazolására teszi fel: „*miért kapóssak hát az ilyen fillentésekkel, ’s hestoriákkal tellyes könyvetskék? – ’s miért szeretik ezeket a könyvnyomtatók legjobban?*”⁶³⁹ Meglátása szerint a „mélyenn beható itélettel nem igen bíró, – szép literaturai izlést nem igen kereső”⁶⁴⁰ falusi népreteg, s többnyire a könnyed szórakoztatást igénylő nők,

---

⁶³³ *Uo.*, 27.

⁶³⁴ *Uo.*, 40.

⁶³⁵ *Uo.*, 73–74.

⁶³⁶ *Szájas Péter* 1817. Kései átdolgozása: ERDÉLYI 1874. A mű forrása egy ismeretlen német szerző tollából származó müncheni kiadás: *Seltsame* 1812.

⁶³⁷ *Szájas Péter* 1817, 3.

⁶³⁸ *Uo.*, 6.

⁶³⁹ *Uo.*, 9. [Kiemelés tőlem – B. N.]

⁶⁴⁰ *Uo.*

„a’ majorság és konyha körül sürgölődő eleven vérű falusi fehér nép”⁶⁴¹ számára jelenthet olvasmányélményt az ilyen típusú kötet. Bár nyíltan utal a hazugságtörténetek esztétikai ismérveivel kapcsolatos (ellen)véleményére, a kötetek népszerűségét nem ítéli el, a széles olvasóközönség nevelésének eszközeként tekint Báró de Mánx (és sorstársai) történeteire.⁶⁴² Erre nézvést teszi nyilvánvalóvá, hogy a Báró de Mánx név ismertsége már piaci húzóerőt is generálhat: „De Mánx meg érdemli azt, hogy az ő keresztfia tettei is a’ feledékenységtől megmentessenek; és hogy az ő neve, ezen könyvetskémnek is már elég kedvellőket fog szerezni.”⁶⁴³ Utalásai és hivatkozásai az 1805-ben megjelent *Báró de Mánx* kötetre⁶⁴⁴ egy olyan előfeltételezést szemléltetnek, amely szerint a híres előd felmutatása nem csupán a jelen kötet befogadását teheti könnyebbé, de ráirányíthatja a figyelmet a teljes szövegcsoporthoz is, az eltérő stílusú és terjedelmű, de mindig a populáris regiszterben megszólaló változatok sokaságára. S minthogy ez a jövőbeni tervekhez is releváns kitétel, előre beharangoz egy következő, csodás történeteket tartalmazó kötetet, de némi megkötéssel, megjelentetését ugyanis a jelen kötet sikeréhez köti: „az én hajós társam, tőle lett elválásomtól fogva vólt történeteit beszélte nekem elő; *de a’ mellyeket a’ jó szívű olvasókkal akkor fogunk közleni, ha ezen most ki adott tsuda történeteket már annyiszor el olvasták, hogy szinte könyv nélkül fogják tudni.*”⁶⁴⁵ Történetei között nincs folytonosság, sem ok-okozati összefüggés, javarészt egymás mellé illesztett, különálló szüzsék halmaza; a végén gyakorlatilag egyetlen lezáratlan bekezdéssel rekeszti be a művét.

A közismert(ebb) münchenhauseni alaptörténeteket többnyire különösebb változtatások nélkül felhasználó adaptációk szerkezeti egyenetlenségét a *matéria* szuplementer, (aktuálpolitikai, közéleti, történelmi, kulturális, irodalmi stb.) utalásokkal, önreflexív megnyilatkozásokkal történő kiegészítésének gyakorlatával, valamint a hazugságtörténet műfajának belső működésmódozataival magyarázhatjuk.

5.2.2. „Lügendimension”⁶⁴⁶ (kontextusok, kontaktusok)

Barta János Arany epikus költészetét érintő elemzéseiben a *dimenzió* fogalmára alapozza értelmezését. Harald Weinrich nyomán, de a terminusnak szélesebb értelmet keresve dimenzióknak nevezi „a valóságnak egy kisebb méretű, a nagy egységbe illő, de belőle mégis

---

⁶⁴¹ *Uo.*

⁶⁴² *Uo.*, 9–10.

⁶⁴³ *Uo.*, 13.

⁶⁴⁴ *Uo.*, 11.

⁶⁴⁵ *Uo.*, 130. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

⁶⁴⁶ WEINRICH 1966, 740.

kiszakadt tartományát, terét, világocskáját, amely az empirikus valóságtól elütő valamely speciális törvény vagy aspektus uralma alatt áll.”⁶⁴⁷ Minden dimenzióknak megvan a maga konvencionális szabályrendszere, törvénye, valóságigénye,⁶⁴⁸ a szempontunkból lényeges *Lügendimension* tehát egy eleve fiktív (bizonyos értelemben *irrealis*) dimenzióként határozható meg, ahol „a lódítás, a tudva valótlanság, a megjátszott képtelenség törvényei uralkodnak.”⁶⁴⁹ Minthogy a realitásnak, valószínűségnek és az elhihetőségnek műfajonként (s korszakonként) más szabályai érvényesülnek,⁶⁵⁰ a hazugságtörténetekben megkerülhetetlen problémaként jelentkezik *valóság* és *elképzelt* eredendően ambivalens kapcsolata.⁶⁵¹ Harald Weinrich utal rá, hogy az egyértelműen túlzó, a *valószínűség* arisztotelészi szabályát átlépő felnagyítások vagy lekicsinyítések rámutatnak a fikció és a(z) elképzelhetetlen) hazugság dimenzióeltolódására (*Dimensionsverschiebung*), ennek regisztrálása és felismerése pedig alapvető befogadói attitűd (kell, hogy legyen), a mértéktelen túlzásnak a laikus(abb) befogadók számára is érzékelhetőnek kell lennie az olvasás folyamatában.⁶⁵² Ekképp a befogadói valóságészlelést különösen intenzív behatások érhetik a többszörösen fikcionalizált, valóság és elképzelt viszonyát reflektív módon ábrázoló irodalmi műfajok felől. A hazugságtörténetek különböző típusai ilyen provokatív mechanizmusokat érvényesítenek a korabeli befogadók valóságtudatával és észlelésével történő „találkozásaik” során. Mitikus, népmesei képzeteket, szűkebb körökben közköltészeti hagyományokat építettek be, s olyan befogadói attitűdöt váltottak ki, amely a valóságvonatkozás tekintetében differenciált befogadói szemlélet érvényesítését követelte meg.

---

⁶⁴⁷ BARTA 2003a, 27.

⁶⁴⁸ *Uo.*, 28.

⁶⁴⁹ BARTA 2003b, 235.

⁶⁵⁰ *Uo.*, 234–235.

⁶⁵¹ Arnold Gehlen szerint a nyelv mindig lehetővé teszi, hogy a *kitalált* átvegye a *valóságos* helyét, anélkül, hogy ezt jelezné, ugyanis a nyelv „nem tesz különbséget az *elképzelt* és a *valóságos* dolgok között, s éppen ezáltal tudatunk számára mindig újra elmossa a valóság és a képzet különbségét.” GEHLEN 1976, 366. [Kiemelések az eredetiben – B. N.] A Gehlen gondolatmenetét hasznosító S. Varga Pál a valóság nyelvi megalkotottságának kérdéskörét érintő tanulmánya arra az előfeltevésre alapozódik, mely szerint a verbális valóság a külsőt és a belsőt (vagyis a tapasztalt külvilágot és a tapasztalatszerző tudati struktúrát) elválaszthatatlan egységként leképező modellként határozható meg. S. VARGA 2010, 193. Ennélfogva a „valóság” és a „fikció” alapvető viszonya is átrendeződik, a fikciót az emberi modellalkotás második fázisaként tüntetve fel. *Uo.*, 195. Befogadói oldalról szemlélve „a fikciós alkotás modellszerűsége azért idézi fel óhatatlanul a valóság benyomását az olvasóban, mert strukturálisan megfelel a verbális valóság mint modell felépítésének és működésének. Ezért lehetséges, hogy a műalkotás befogadása tapasztalattá váljék, s hogy e tapasztalat »felülírja« a befogadó valóságtudatát.” *Uo.*, 196. S. Varga Pál szerint a befogadó valóságtudatának „felülírásában” ragadható meg a fikciós alkotások funkciójának lényege, Gehlen megfogalmazásával élve, „az észleletek és a képzetek azonos síkra vetítésének antropológiai teljesítménye [...] az emberi lény létfeltételei közé tartozik”, ugyanis a cselekvéseit a jövő felé irányító lény számára az elképzelt és a valóságos szituációk különbségének átmenetileg feloldhatónak kell lennie. GEHLEN 1976, 367, S. VARGA 2010, 196. Bár az irodalmi alkotás csak átmenetileg függeszti fel a verbális valóságban érvényes elhatárolásokat, a befogadás során szerzett tapasztalat befolyást gyakorolhat a valóságra. „Az irodalmi szöveg elvileg csak átmenetileg függeszti fel a verbális valóságban érvényes elhatárolásokat, az esztétikai tapasztalat lényege azonban éppen az, hogy a képzetek és az észleletek közötti kölcsönhatás következtében a befogadó már nem tud ugyanabba a (verbális) világba visszatérni, amelyből a mű világába belépett.” *Uo.*

⁶⁵² WEINRICH 1966, 740.

Báró de Mánx idézett önreflexív kiszólásai, ironikus utalásai a történetek igazságértékére vonatkozóan egytől-egyik ennek a provokációnak a szegmentumai. Nem véletlen tehát, hogy a hazugságtörténetek széles értelemben vett típusa *Lügendimension*ként, önálló, egyéni szabályrendszerait és valóságkonvencióit érvényesítő (deklaráltan a valósággal összeegyeztethetetlen) univerzumként jelenik meg a XVIII–XIX. századi olvasóközönség tekintete előtt. Mivel befogadásuk folyamatában „a valóságelv alárendelődik az élvezet elvének”,⁶⁵³ e szövegek könnyedén utat találhattak a műfaj különböző képviselői a populárisabb olvasmányanyag iránt érdeklődő közönséghez. S tekintve, hogy az állandóan variálódó, formálódó hazugságtörténet *relatív* népszerűségnek örvendett a XVIII–XIX. századi olvasóközönség körében, megkockáztathatjuk, hogy az előzetes benyomások után az olvasók egy része képes volt a fikciót fikcióként olvasni és értelmezni, elfogadni a szövegben működő konvenciók csak a szövegre vonatkozatható érvényességét, s ezáltal élvezetes esztétikai tapasztalattá „konvertálni” olvasmányélményeit.

(Hagyományáramlás)

Célszerű röviden ismertetni azt a több évszázados hagyományt, amely ezt az összetett dimenziót alakította. A hazugságtörténet elbeszélői szerkezetét rendszerint több, kisebb történet, anekdota képezi (főbb témái: csodálatos halászat, vadászat, tengeralatti országok felfedezése, óriási méretű élőlények, háborús kalandok, obsitostörténetek, rendkívüli személyek, tettek, szokások, stb.). Jelentős részük az antik hagyományban gyökerezik, utóbb más szüzsétípusokkal, müncheni iádákkal kontaminálódott.⁶⁵⁴ Sokoldalú műforma, a legkülönbözőbb formákban variálódhat. „Lényegi vonása: a történet elbeszélője vagy hőse a valóságban tényszerűen megtörténtként ad elő olyan kalandokat, eseményeket, amilyenek pedig a valóságban nyilvánvalóan nem fordulhatnak elő, ill. az adott társadalmi köztudat szerint hihetetlenek, képtelenek.”⁶⁵⁵ A történetek témái reális, megszokott tárgyak, állatok, személyek, események, melyeket képtelen, túlzó dimenziókkal jelenítenek meg – többnyire egyes szám első személyű referáló nézőpontból. „Magukat a történeteket úgy mondták el, mint látott, megtapasztalt, vagy E/1 személyben elvégzett cselekedeteket, egyszerre kiteljesítve a fantasztikus képtelenségeket, s mint ilyeneket igaznak, bár nem reálisnak mutatták be, valamint distanciát teremtve térben és időben, hogy érvényesüljön a szórakoztató fikció, megmozgatva

---

⁶⁵³ FRYE 1998, 66.

⁶⁵⁴ Vö. KIRÁLY 1975, 299.

⁶⁵⁵ *Uo.*, 299–300.

a hallgatóság fantáziáját, lebilincselje az érdeklődést.”⁶⁵⁶ Turóczi-Trostler József mutatott rá, hogy a hazugságtörténet és a körébe tartozó változatai mindig és mindenütt úgyszólván ugyanabban az egy szűk motivikus és tipológiai körben mozog, ugyanazzal a néhány uralkodó képzettel dolgozik. Megállapítása folytán így válhat felismerhetővé, hogy „a klasszikus antik ós (Lukianos: *A hazugságkedvelő*) és a klasszikus német utód (Münchhausen), Plautus miles gloriosus, Brantôme spanyol katonája és Gryphius Horribilicribrifaxa meg Daradiridatumtaridese, a francia Perrenet és a magyar obsitos, a Gasconiana hőse meg a zsidó Bar Bar Channa másképpen, más hanglejtéssel, de lényegében egy törvény szerint hazudik.”⁶⁵⁷

A *Magyar népmesekatalógus* több münchenhauseni hazugságtörténetet is regisztrál a magyar népmesekincsben: az embert madarak viszik a levegőben (AaTh 1881),⁶⁵⁸ a vad kifordítása (AaTh 1889 B),⁶⁵⁹ fa nő ki a meglőtt állatból (MNK 1889 D₁),⁶⁶⁰ leszállás az égből, sodort kötélén (AaTh 1889 E),⁶⁶¹ a hal által elnyelt ember (AaTh 1889 G – a típusban a mesei és a biblikus hagyomány kontaminálódása figyelhető meg),⁶⁶² égbenjárás (AaTh 1889 K),⁶⁶³ kettévágott és összefoltozott ló (AaTh 1889 P),⁶⁶⁴ az ember az üstökénél fogva húzza ki magát a vízből (MNK 1889R^X),⁶⁶⁵ vadkacsafogás zsinaggal (MNK 1894A^X),⁶⁶⁶ fához szegezett állat (AaTh 1896),⁶⁶⁷ az állat kiugrik a bőréből (AaTh 1898^X),⁶⁶⁸ medvefogás kocsirúddal (MNK 1896A^X),⁶⁶⁹ felszerszámozott medve vagy farkas (AaTh 1910).⁶⁷⁰ Ezek ismeretében tanulságos a katalógus figyelmeztetése, mely szerint a különleges sajátságok túlzásaira épülő münchenhauseniadák „szorosabb vagy tágabb párhuzama mutatható ki a magyar hazugságmese anyagában, de épp a lazább kapcsolatok esetén felmerül, hogy a Münchhausen utazások megjelenésénél korábbi hagyomány befolyásolhatta már magukat a münchenhauseniadákat is, s hathatott a későbbi, folklorizálódott, szóbeliségben élő meseanyag is az azoktól eltérő, késő, részben 20. századi megfogalmazásokra.”⁶⁷¹

---

⁶⁵⁶ KOVÁCS 1989, 10–11.

⁶⁵⁷ TURÓCZI-TROSTLER 1942, 6. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

⁶⁵⁸ KOVÁCS 1989, 56.

⁶⁵⁹ *Uo.*, 69–70.

⁶⁶⁰ *Uo.*, 70.

⁶⁶¹ *Uo.*, 70–71.

⁶⁶² *Uo.*, 73.

⁶⁶³ *Uo.*, 73–76.

⁶⁶⁴ *Uo.*, 78–79.

⁶⁶⁵ *Uo.*, 79.

⁶⁶⁶ *Uo.*, 83–84.

⁶⁶⁷ *Uo.*

⁶⁶⁸ *Uo.*

⁶⁶⁹ *Uo.*

⁶⁷⁰ *Uo.*, 87.

⁶⁷¹ *Uo.*, 19.

Hogy Báró de Mánx hihetetlen történetei utat találtak a népszerű kiadványok között a hasonló típusú olvasmányok közönségéhez, az épp a mitikus-mesei képzeteket előhívó szöveghagyomány és a szépirodalom keresztmetszetében helyet foglaló hazugságtörténetek kulturális regiszterek közötti mozgásával válik megragadhatóvá. Innen nézve tanulságokkal szolgálhatnak Margócsy István a *Szigvárt* folklorizálódásának kapcsán megfogalmazott mondatai, ráirányítva figyelmünket a népszerű szövegek hasonló jellegű áramlásának tényére: „ha a kultúrantropológia oldaláról nézzük, fontos adalékot találunk benne arra nézve, hogy a »magas művészet« »lesüllyedése« mily korán elkezdődött [...]; ám ha az irodalomtörténet oldaláról nézzük, arra kell rájöttünk, mily sokáig élhettek és hathattak lappangva oly irodalmi művek is, melyeknek szerepét pedig, talán túl egyszerűen és leegyszerűsítetten, nemigen szoktuk sem becsülni, sem számon tartani”⁶⁷² A populáris kultúrával szoros rokonságot tartó népi kultúrához való *leszállás* (s ennek inverzeként a *felemelkedés*) a kulturális változások érzékeltetésére alkalmas fogalmakként megelőlegezik annak az *akkulturációs* folyamatnak a lényegét, „amely a népi kultúrát egyrészt folklorizálja, másrészt pedig, megszabadítva a »vállalhatatlannak« deklarált jellegzetességeitől, az elit kultúra szférájába emeli, mint a nemzeti irodalom éltető-ifjító forrását.”⁶⁷³ A korábbi próbálkozásoktól eltérően a XIX. századi akkulturációs folyamat nem negatív célzattal, erőszakos megszüntető szándékkal fordult a népi kultúra felé, hanem a termékeny „vérfrissítés”, a kulturális „regeneráció” gondolatiságával átítatott program szellemében.⁶⁷⁴ Ennek az akkulturációs mechanizmusnak Milbacher Róbert három módozatát különíti el: (1) *kirekesztés, korlátozás*: az elit kultúra számára vállalhatatlan jellemzők elutasítása; (2) *helyettesítés*: az autentikusnak gondolt népi jellemzők helyettesítése az elit kultúra által ellenőrzött „irodalmi” népiesssel; (3) *denaturáció, sterilizáció*: az integrálni kívánt népies tematika, hangvétel, műfaj feltöltése az elit kultúra szempontjaival.⁶⁷⁵ Következésképp a népiesség nemzeti költészetté (s a horizontot kiszélesítve: nemzeti irodalommmá) történő előléptetése, a műirodalomhoz való hasonítás során (s annak következtében) szükségszerű feladatnak mutatkozik a népies jellegzetességek átalakítása, bizonyos sajátosságok elutasítása.⁶⁷⁶ A leszállás és felemelkedés dichotóm jelenségeinek regisztrálása az irodalmi szövegek regiszterek közötti áramlásának kultúrantropológiai analizisét tenné szükségessé, erre azonban a jelen dolgozat keretei közt nincs lehetőség. Ugyanakkor annak tudatosítása is elengedhetetlen, hogy a szövegek nem változatlanul

---

⁶⁷² MARGÓCSY 1998, 655.

⁶⁷³ MILBACHER 2000, 28.

⁶⁷⁴ *Uo.*

⁶⁷⁵ *Uo.*, 48.

⁶⁷⁶ *Uo.* Ehhez lásd még: S. VARGA 2014a, 29–33.

áramlanak a különböző társadalmi rétegek és kulturális regiszterek között, hanem rendszerint az új helyzetekhez, körülményekhez alakítva jelennek meg. Ennek kapcsán figyelmeztet Peter Burke az ún. „süllyedéelmélet” ellentmondásaira, hangsúlyozván, a megközelítésmód mechanikus voltából eredő szemléleti „rövidzárlat” veszélyeit.⁶⁷⁷ Másrészt a „süllyedéelmélet” „másik fogyatékosága, hogy figyelmen kívül hagyja az ellenirányú, a felső társadalmi szintek felé irányuló mozgást”,⁶⁷⁸ dacára annak, hogy irodalmi művek sok esetben hagyományos népi műformákból ihletődnek, s integrálnak elemeket a magas irodalmi regiszterbe. Adott témák, motívumok oda-vissza vándorlásának regisztrálása⁶⁷⁹ a két hagyomány (ti. a művelt kevesek „nagyhagyománya” és a népi kultúrát mintázó „kishagyomány”⁶⁸⁰) közötti kölcsönhatások (leszállás és felemelkedés mint ekvivalens jelenségeknek) figyelembevételére készíti a kutatót. Ekképp kerülhetnek látókörünkbe a hazugságtörténetek motívumkészletét hasznosító magyar nyelvű művek, pl. Gvadányi (*Rontó Pál*),⁶⁸¹ Vörösmarty (*A holdvilágos éj*),⁶⁸² Garay (*Az obsitos*)⁶⁸³ vagy Petőfi (*János vitéz*) vonatkozó szövege.⁶⁸⁴ Szerzőink jártassága a szóban forgó szöveghagyományban, s annak konkrét megnyilvánulásaiban főként motivikus átvételek, marginális kommentárok és széljegyzetek felől közelíthető meg. Erről győz meg Jókai, aki *A magyar nép élce* címen megjelent gazdag mese-, adoma- és anekdotagyűjteményében a Báró de Mánx-féle vadászkalandokat előhívó, bár szerkezeti szempontból kellően sűrű, apró történeteket is közzétesz, nyomatékosan felhívva a figyelmet a vadászkalandok igazságtartalmának eleve kétes voltára.⁶⁸⁵

---

⁶⁷⁷ BURKE 1991, 80.

⁶⁷⁸ *Uo.*, 81.

⁶⁷⁹ Például népi kultúrából merített ihletek alapján megalkotott mű bizonyos elemei, leegyszerűsített formában visszakerülnek a népi kultúrába.

⁶⁸⁰ Burke Robert Redfield nyomán alkalmazza a „nagyhagyomány” és a „kishagyomány” fogalmait, s a redfieldi modell revideálására tesz kísérletet a két hagyomány közötti „kétirányú forgalom” jelenségének hangsúlyozásával. Vö. BURKE 1991, 78–84.

⁶⁸¹ Bár nem áll rendelkezésünkre komparatív elemzés, a münchenhauseni elemek jelenléte lehetővé teszik a *Rontó Pál* hazugságtörténetekkel történő rokonítását.

⁶⁸² Turóczi-Trostler József tanulmánya részletesen elemzi a novellában olvasható három történet előzményeit, felmutatva a hazugságmese európai és hazai hagyományrétege, valamint Vörösmarty műve közötti kontinuitást. Vö. TURÓCZI-TROSTLER 1947, 37–59.

⁶⁸³ A Vörösmarty-féle novellánál is szorosabb kapcsolatrendszer feltételezhető Garay János *Az obsitos* című elbeszélő költeménye és a hazugságtörténetek szövegkomplexuma között. Minthogy főhősének típusa, a nagyotmondó obsitos katona karaktere hazai irodalmunkban már a XVIII. század dereka óta feltalálható, Garay számára még a '40-es években sem lehetett idegen a tematika, művével így létező hagyományhoz kapcsolódhatott. Garay költeményének közvetlen előzménye fellelhető az 1809-es Házi és Úti Új és Ó Kalendáriumban *Egy obsitos Katonának Éneke* címen. Vö. SZILÁGYI 1983, 155–158, PITROFF 1915, 789–791, ZOLNAI 1917, 63–64.

⁶⁸⁴ A kritikai kiadás jegyzete részletesen kitér a János vitéz és a hazugságtörténetek irodalmi hagyományának kapcsolatára, jelezvén, hogy Petőfi elbeszélő költeménye sikeresen integrálta bizonyos elemeit. Vö. PETŐFI 1997, 309. Lásd még: BOGNÁR 2013.

⁶⁸⁵ „A füllentés nemes mesterségét senki sem vitte még oly tökéletességre, mint a vadászok. Báró Demanx csak náluk járt iskolába, innen tanulta, amit tud.” JÓKAI 1995, 130.

Konkrét reflexiók hiányában nem áll módunkban rekonstruálni a münchenhauseni történetek korabeli befogadásának menetét, csupán hipotetikus következtetéseket engedhetünk meg. Mégis tanulságokkal szolgálhat, hogy a Báró de Mánx tulajdonnév hamarosan köznevesült formában él tovább mint a nagyotmondás, a túlzó hazugság *epitheton ornansa*. Báró de Mánx nevééről, cselekedeteiről számos korabeli orgánus említést tesz: az Aurora, a Jelenkor, a Honművész, a Társalkodó, a Kisfaludy Társaság Évlapjai, a Honderü, az Életképek, a Nemzeti Újság, a Kossuth Hírlapja, a Hölgyfutár, az Akadémiai Értesítő, a Budapesti Szemle, a Vasárnapi Újság, a Pesti Napló, az első és a második Budapesti Hírlap, a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, a Religio, az Athenaeum, a Bolond Miska és a Borsszem Jankó című élcslapok, a Fővárosi Lapok, a Pesti Hírlap, valamint specifikusan a hihetetlen vadászkalandokra fókuszáló tematikus sajtótermék, a Vadász- és Versenylap.⁶⁸⁶ E folyóiratok és hetilapok az egész XIX. század hosszmetészetében jelentéssé teszik, hogy a báró fantasztikus kalandtörténetei szervesen benne élnek a kulturális és politikai köztudatban.

Báró de Mánx sikere tehát nem az eladott példányok magas számát jelenti – bár az ehhez szükséges kvantitatív vizsgálatokra egyelőre nincs lehetőség –, a hangos közönség- vagy kritikai siker tekintetében tehető mérlegre, merituma sokkal inkább abban mutatkozik meg, hogy a *Téli és Nyári Könyvtár* sorozatindító köteteként utat talált olvasói felé egy olyan irodalmi hagyományban, amely egyrészt sikeresen revideált több évszázados tradíciókat, újdonságként hathatott, másrészt húzóereje a sorozat többi kötetére nézvést is eredményekkel kecsegtethetett. Irodalmi és publicisztikai említettsége révén sikeresen túllépett egy olyan küszöböt (transzgenerációs örökséggé válva), amely a korabeli prózakötetek kevesének sikerült. Turóczi-Trostler szerint a hazugságképzetek jó ideig csak vengédszerepben tűntek fel a „magas” irodalomban, Münchenhausen báró és „követőinek” befogadásával azonban lehetőség nyílt ezen

---

⁶⁸⁶ Aurora, 1830, 232, Jelenkor, 1832/12, 90, Honművész, 1835/94, 756, Társalkodó, 1835/43, 172, Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1837–1838, 42, Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1867–1869, 387, Honderü, 1843/16, 518, Honderü, 1844/14, 464, Honderü, 1845/21, 412, Honderü, 1847/5, 104, Honderü, 1847/12, 244, Életképek, 1845/1, 26, Életképek, 1847/6, 191, Nemzeti Újság, 1846/294, 354, Kossuth Hírlapja, 1848/3, 9, Hölgyfutár, 1851/197, 782, Hölgyfutár, 1859/57, 480, Hölgyfutár, 1862/41, 326, Hölgyfutár, 1863/74, 599, Akadémiai Értesítő, 1859, 128, Akadémiai Értesítő, 1863–1865, 277, Budapesti Szemle, 1858/11–12, 327, Vasárnapi Újság, 1855/43, 346, Vasárnapi Újság, 1856/16, 140, Vasárnapi Újság, 1859/50, 597, Vasárnapi Újság, 1863/51, 468, Vasárnapi Újság, 1877/42, 659, Vasárnapi Újság, 1889/41, 670, Pesti Napló, 1858/2596, 2, Pesti Napló, 1858/2664, 4, Pesti Napló, 1867/5296, 4, Pesti Napló, 1867/5300, 5, Pesti Napló, 1899/306, 1, Budapesti Hírlap, 1858/55, 2, Budapesti Hírlap, 1859/2, 4, Budapesti Hírlap, 1886/17, 1, Budapesti Hírlap, 1886/135, 2, Budapesti Hírlap, 1889/278, 5, Budapesti Hírlap, 1891/299, 2, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1869/25, 793, Religio, 1864/49, 385, Religio, 1864/22, 175, Athenaeum, 1874/8, 3191, Bolond Miska, 1860/4, 13, Bolond Miska, 1860/4, 15, Bolond Miska, 1861/29, 113, Borsszem Jankó, 1878/40, 2, Borsszem Jankó, 1879/42, 8, Borsszem Jankó, 1882/14, 8, Borsszem Jankó, 1885/17, 3, Borsszem Jankó, 1886/43, 2, Fővárosi Lapok, 1876/171, 802, Fővárosi Lapok, 1883/277, 1769, Fővárosi Lapok, 1886/318, 2321, Pesti Hírlap, 1888/267, 7, Pesti Hírlap, 1890/339, 1, Pesti Hírlap, 1891/349, 1, Vadász- és Versenylap, 1857/17, 298, Vadász- és Versenylap, 1862/7, 98, Vadász- és Versenylap, 1872/8, 63, Vadász- és Versenylap, 1873/31, 237, Vadász- és Versenylap, 1877/34, 242, Vadász- és Versenylap, 1877/47, 345, Vadász- és Versenylap, 1878/24, 174.

képzetek és a népi hagyományréteg közötti „konverzációra”, „ahol találkoznak a századok óta szunnyadó ősi emlékképekkel”.⁶⁸⁷ Ekképp annak felmutatása, hogy a századok óta élő hagyománnyal rendelkező képzetek és a Nyugat-Európából érkező műirodalmi, de a populáris hagyományhoz elszakíthatatlan kapcsolatokkal kötődő alkotások milyen módon integrálódnak egymásba, a korszak valamennyi irodalmi műfajának populáris kapcsolódásait is láthatóvá tehetik. Befogadói tekintetben pedig a fogyaszthatóság, az eredményes befogadás körülményeit is jelentősen elősegíthették.

5.2.3. Eulenspiegel helyzete (exkurzus)

Eulenspiegel és Münchhausen kapcsolatát tekintve történt már kísérlet a két (első pillantásra nagyon különböző) figura összehasonlítására (e kapcsolódás a korszak megnyilatkozásaiból is kiolvasható),⁶⁸⁸ az életüket, cselekedeteiket tárgyazó szövegművek együttes olvasására.⁶⁸⁹ Míg egyikük egy ravaszságáról, csínytevéseiről hírhedt gazfickó, másikuk egy birtokaira visszavonult generális, aki kedvtelésként, mások szórakoztatására idézi fel egykori élményeit, képzeletével fantasztikussá, hihetlenné téve azokat.⁶⁹⁰ Hogy Till Eulenspiegel valóban létező személy volt-e (Münchhausen báróval ellentétben), soha nem állapították meg hitelt érdemlő bizonyossággal. Eulenspiegel személye anekdotákból, a szóbeli hagyományból került át a népkönyvek felületére. Széleskörű népszerűsége Hermann Bote *Ein kurtzweilig lesen von Dyl Ulenspiegel* (1515) című összeállításának köszönhető, anekdotagyűjteményét számos nyelvre lefordították, átdolgozott, bővített változatait egyaránt kiadták, népszerűsége Európa-szerte felfedezhető⁶⁹¹ – sőt, a XIX. század derekán sem homályosodik el, amennyiben Charles De Coster regényét e hatásnak tudjuk be, nem is szólva Daniel Kehlmann XXI. századi opuszáról.

Gazdag európai kontextusba ágyazódó figuráról van szó. Nagy Olga szerint a tréfás mesék furfangos hőse, a kópé „a hajdani mitikus alakoknak, a Prométheuszoknak és Siegfriedeknek kései leszármazottja. Alakjukat a furfang, az ész szinte mitizált jelképeinek tekinthetjük. Ám a tréfás mesékben éppen az a lényeges, hogy a népi »felvilágosodás« és

---

⁶⁸⁷ TURÓCZI-TROSTLER 1947, 41.

⁶⁸⁸ Dessewffy Aurél visszaemlékezéseiben együtt említi Suszter Lipli és Báró de Mánx történeteit, mint kedvenc fiatalkori olvasmányait: „Az olvasásnak nagy barátja valék már ekkor is; legkedveltebb könyveim Suszter Lipli és Báró Demanx dévajságai voltak.” DESSEWFFY 1843, 4. Sokatmondó, hogy a főúri olvasáskultúrában a fiatal gróf olvasmányai között (ismerve az apa, Dessewffy József gondos nevelési elveit) helyet kaptak az eulenspiegel-i és münchenhauseni populárisabb alkotások is. Vö. VADERNA 2013, 68–101.

⁶⁸⁹ MICHAELIS-JENA 1986, 101–108.

⁶⁹⁰ *Uo.*, 101.

⁶⁹¹ *Uo.*, 103. Magyar nyelven már a 16. században feltűnik az első említés Bornemissza Pétertől, aki már ekkor híres karakterként hivatkozik Eulenspiegelre: BORNEMISSZA 1955, 160.

»szkepticizmus« szülöttei, amely már nem hisz és nem vár csodát, és ezt már a költészetben sem fogadja el; keserű társadalmi tapasztalását éppen azáltal fejezi ki, hogy hősét egy kusza és rendetlen világba helyezi, amelyben csupán ravaszsággal, cselrel győzhet”.⁶⁹² Karaktere a ravaszság, a csavaros ész, a furfang, a gátlástalan célorientáltság állandósuló jegyeit tekintve valamelyest „immorális” jellegű, erkölcstelen magatartása azonban gyakran összerosódik a személyiségvonásait formáló „magárahagyatottság-tudat”, kitesztottság, az alulnézeti perspektíva szegmentumaival, hiszen a társadalmi periférián élő, vagyon, státusz és tekintély nélküli személyről van szó. Cselekedeteinek motivációs bázisa általában valamiféle kényszerítő körülményben keresendő. Többnyire a ráháramló rossz visszafordításán, az őt ért sérelmek megbosszulásán mesterkedik, a megalázottságért, a számkivetett létállapotért vesz elégtételt (már-már machiavellista allúziókat teremtve), bármi áron. Vagyis tevékenységét tudatos kockázatvállalás is meghatározza, amely reflektált konfrontációt eredményez az eltipró hatalom formáival (bizonyos jellemvonásait tekintve Lúdas Matyi személyisége, magatartása sem áll távol az eulenspiegel kópétól).⁶⁹³ Archetipikus alak, függetlenül attól, hogy milyen nemzetiségű, vagy milyen névvel illetik, Naszreddin, Osztropoli Herschele,⁶⁹⁴ Till Eulenspiegel, Hitar Petar, Păcală, Suszter Lipli, Csalóka Péter, karaktervonásai, tevékenységei, legfőbb ismertetőjegyei csaknem minden változatban azonosak, történeteik egytől-egyig szórakoztató funkcióval bírnak. Ekként Turóczi-Trostler József megfigyelése a münchenhauseniadák motivikus, tipológiai állandóságáról az eulenspiegel történetek esetében is releváns.

Elszört magyarországi nyomaira már korábbról találhatunk példákat.⁶⁹⁵ A Münchenhausen- és az Eulenspiegel-féle rövid történetek, anekdoták iránti érdeklődést szemlélteti, hogy a korszakban sorban jelentek meg a hasonló karakterű, szórakoztató igénnyel fellépő összeállítások – Hermányi Dienes József (kéziratos),⁶⁹⁶ Kónyi János⁶⁹⁷ vagy Andrád Sámuel⁶⁹⁸ gyűjteményeit tekintve a történetek nem érkeztek légüres térbe. Kónyi anekdotagyűjteményében (népszerűségéről hat kiadás tanúskodik) münchenhauseni⁶⁹⁹ és eulenspiegel⁷⁰⁰ történetek egyaránt feltalálhatók és olvashatók. Utóbbiakkal, főként az eulenspiegel nyelvhasználat erkölcstelen, obszcén alapvonásaival kapcsolatban Riethaller

---

⁶⁹² NAGY 1993, 63.

⁶⁹³ Vö. NAGY 1974, 85–99.

⁶⁹⁴ Vö. VINCZE 2013, 87–101.

⁶⁹⁵ Vö. GYÖRGY 1931, 355–390.

⁶⁹⁶ HERMÁNYI DIENES 1992.

⁶⁹⁷ KÓNYI 1782. Vö. GYÖRGY 1932.

⁶⁹⁸ ANDRÁD 1789–1790. Vö. GYÖRGY 1929.

⁶⁹⁹ GYÖRGY 1932, 47–51.

⁷⁰⁰ *Uo.*, 68–73.

Mátyás budai cenzor kifogásainak ad hangot, így nem tekinti tisztességes olvasók kezébe való munkának.⁷⁰¹ A szabados fogalmazásmódot érő kritika a későbbiekben a szofisztikáltabb változatok megjelenését segítette elő, a modern feldolgozásokban lényegesen enyhült Eulenspiegel trágársága, sok esetben visszataszító viselkedése.

Magyarországon az első, kizárólag eulenspiegel-i történeteket tartalmazó kötet csak a XIX. század első évtizedében lát napvilágot, *Amaz Ország-szerte elhiresült, néhai nevezetes Suszter Liplinek élete, tettei, dévaj, és tzégéres Furtsaságai* címen, Holosovszky Imre fordításában, Hartleben Konrád Adolf kiadónál.⁷⁰² Forrása a *Leben und Thaten, Schwänke und Possen des Till Eulenspiegel*⁷⁰³ című, huszonöt történetet tartalmazó összeállítás. Tartalmát, szerkezetét, metszeteit tekintve tulajdonképpen a német eredeti hasonmása (kizárólag a címszereplő neve vált magyaros hangzásúvá),⁷⁰⁴ így már a címlapon *expressis verbis* megfogalmazódik a szórakoztatás célkitűzése, ikonográfiailag is felismerhetővé téve a karakter eulenspiegel-i eredetét (öszvérháton ül, egyik kezén baglyot pihentet, másikban tükröt tart). Vezérelvét természetesen az előbeszéd is megerősíti, ugyanakkor a szöveg alapvonásait érhető bírálatoktól is elhatárolódik – lám, a literátus olvasóknak nincs miért bosszankodniuk, hiszen már a címlap felhívta a figyelmet, hogy a kötet eredendően szórakoztatásra készült.⁷⁰⁵ Formailag a német eredeti különálló, önmagukban egészlet alkotó történetek, anekdoták gyűjteménye. „Egyáltalában nem követte az évszázadok óta számtalanszor lenyomtatott *Eulenspiegel* menetét, sorrendjét és kapcsolatait, hanem önkényesen válogatta össze a tetszésének megfelelő részleteket. Néha egy fejezetben két mozzanatot is összeolvasztott, ami forrásának megrövidítésével és módosításával járt.”⁷⁰⁶ Vélhetően éppen a végtelen variabilitás gyakorlatában keresendők az ilyen szövegtípus terjeszthetőségének esélyei, főként, hogy az anekdota alapvető jellegzetessége a bámulatosan gyors, számtalan formát eredményezhető variálódás, asszimilálódás.⁷⁰⁷ Eulenspiegel, Münchhausen történetei folyamatosan kontaminálódtak, variálódtak, más anekdotákat integráltak, vagy simultak más történetekhez, ráépültek más figurák históriáira. Mindkét esetben sajátos „szövegtár” képződik, ekként a

---

⁷⁰¹ Vö. MÁLYUSZNÉ 1985, 60–61.

⁷⁰² [HOLOSOVSZKY] 1808c.

⁷⁰³ *Leben und Thaten* 1807.

⁷⁰⁴ Szemléletes, hogy mind Eulenspiegel, mind Münchhausen a magyar fordításokban és átdolgozásokban nevet változtat, az eredetitől jelentősen eltérő névalakot vesz fel.

⁷⁰⁵ [HOLOSOVSZKY] 1808c, 3–4. Kazinczynál értelemszerűen a hazai olvasóközönség alacsony (főként a populáris szövegek iránt érdeklődő) ízlését illusztráló szöveggé jelenik meg az eulenspiegel-i kötet: „A’ mi illiteratus olvasóink, kik csak a’ Suszter Liplit, és egyéb ehhez hasonló haszontalan firkálásokat olvasnak, azt fogják gondolni, hogy itt Paris alatt a’ Város érttetik, ’s szemeket meresztenek arra, hogy azt a’ veszedelmes szót valaki előhozni meri.” Kazinczy Ferenc – Virág Benedekhez, Széphalom, 1809. április 21. = KAZLEV, VI/1463, 345.

⁷⁰⁶ GYÖRGY 1931, 378.

⁷⁰⁷ *Uo.*, 385.

szabadon variálható kisebb, önálló egységek, a nem-lineáris beosztás, a felcserélhetőség, más változatok létrehozásának lehetősége (a folklór-alkotások variálhatóságával analóg módon) sokrétű, gazdag kiadási formát biztosít. Valószínűsíthető tehát, hogy Hartleben aspirációit elsősorban, a figura széles népszerűségén túl, a szövegtípus szerkezeti variálhatóságából elgondolt (mindössze hipotézisként élő) rentabilitása befolyásolta.

Mínt hogy a magyar nyelvű Eulenspiegel csupán egyetlen kiadásban szólta a hazai olvasóközönséghez, gyanítható, hogy Hartleben kísérlete hatástalan maradt, nem generált olyasféle érdeklődést, mint a több kiadásban, több átdolgozásban forgalomba kerülő münchenhauseniádák. Mindazonáltal jelenléte szemlélteti (a münchenhauseniádák szélesebb kontextusát sem hagyva figyelmen kívül), hogy a hasonló kaliberű, több évtizedes, több évszázados európai népszerűsége visszatekintő figurák, a történeteiket közvetítő szövegek miként szólalnak meg magyarul az ilyesféle alkotások után kutató (áthonosításuktól anyagi hasznot remélő) kiadói praxisnak köszönhetően. Korábban, Hartleben románsorozatával kapcsolatban utaltunk rá, hogy a *Mulatságos Könyvtár* kiadásával egy időben a pesti kiadó számos más románt is kibocsátott, a sorozathoz való hozzárendeléshez azonban nem rendelkezünk megfelelő ismeretekkel, orientáló, pozicionáló paratextusokkal, kortárs reflexiókkal (ahogyan az *Eredeti Magyar Románok* esetében). E kvázi „kívülálló”, a sorozathoz „nem-hivatalosan” tartozó kötetek között foglal helyet a *Suszter Lipli* is – noha az említett forráshiány következtében nem kapcsolható konkrét módon a románsorozathoz, jól illeszkedik a sorozatot életre hívó, ugyanazon elv szerint működő kiadói programba.

5.3. Kádenciaként (3)

Megállapítható tehát, hogy a századfordulót követően már nem az egyes művek, hanem egy-egy frekvenciált tematika körül szerveződő szövegcsoportok tarthattak számot érdeklődésre. Habár valós befogadói szükségleteknek, követelményeknek feleltek meg, kielégítve az átlagolvasó elvárásait, igazodva a fennálló rendhez, sikerük kérészéletűnek mondható, hiszen a gyors reprodukció, a redundanciába fulladó ismétlődés következtében idővel korszerűtlen alkotásoknak minősültek.⁷⁰⁸ Tudható, hogy a siker ideiglenes szavatosságú, egy népszerű termék iránti általános érdeklődés pillanatok alatt változhat, semmivé válhat,⁷⁰⁹ vagyis az elértéktelenedési mechanizmus szintén a felhasználók viszonyának, értékítéletének változásai

---

⁷⁰⁸ Vö. HAUSER 1982, 710, ALMÁSI 2003, 12.

⁷⁰⁹ BARABÁSI 2018, 226.

szerint alakul. Következésképpen az irodalmi siker és az olvasóközönség dinamikus viszonyrendszerében két kategóriát különböztethetünk meg.

Egyrészt léteznek a lassan felfutó, a befogadói elváráshorizontokat kezdetben kielégítetlenül hagyó alkotások, amelyek később, a horizontok változásával tartós, hosszútávú sikert ér(het)nek el. Amennyiben a publikum felkészületlen a szokványostól jelentősen eltérő, modern szöveg befogadására, és felkészületlenségéből adódóan nem ismeri fel stílus- vagy műfajtörténeti jelentőségét, az alkotás hosszú ideig (rosszabb esetben örökre) hatástalan maradhat.⁷¹⁰ Másrészt léteznek a gyors felfutású, az uralkodó ízlésirányzat elvárásait kielégítő,⁷¹¹ az olvasóközönség felvevőképességét maximalizálni képes alkotások, amelyek viszonylag korán páratlan népszerűsége tesznek szert, az elvárási horizontok változásával azonban egyszeriben kiesnek a kimagasló pozícióból. Bourdieu szerint a kulturális termékek elértéktelenedése, „társadalmi elöregedése” kétoldalú jelenség, a felhasználók számának dinamikus növekedésével, valamint a termékek konstans (a reprodukció során fixált) minőségével egyaránt korrelál.⁷¹²

Amint egy szövegtípus kezdi kimeríteni a lehetőségeit, variációit, átrendeződnek az értékhangsúlyai, a kortársak számára észrevétlenül (csak utólagosan érzékelhetően) az elértéktelenedés felé halad, miközben az átrendeződés más szövegek, műfajok kibontakozásának első fázisát jelent(het)ji. Amint egy irodalmi elem automatizálódik, redundanciát eredményez, más elemek előtérbe kerülésével egyidőben a korábitól eltérő funkciót vesz fel, vagy segédfunkcióvá válik, deformálódik a szöveg, szövegtípus eredeti beállítottsága, rendeltetése. Akármennyire kedvezően alakul egy műfaj fogadtatása, variációi egy idő után már képtelenek elérni a befogadók ingerküszöbét, így a szerzőnek új témák, új műfajok, a kiadónak új kiadási formulák irányába kell fordulnia, hogy ismét széles körű hatást legyen képes generálni. Más kérdés, hogy a különböző szövegek emelkedése vagy elértéktelenedése politikai, gazdasági, ideológiai és társadalmi átrendeződések következményeként is végbe mehet.⁷¹³

Konzekvenciaként levonható, hogy a magyarországi románkorpusz jelentős részét mintázó ismétlődéselv csupán átmenetileg bizonyult sikeresen működtethető stratégiának, az évtizedeken során fokozatosan vált rentábilis gyakorlatból redundáns, önfelszámoló praxissá, amely visszamenőlegesen is negatív megítélés alá vonta az erőterében publikált alkotásokat.

---

⁷¹⁰ IMRE 1996, 47.

⁷¹¹ Vö. JAUSS 1999, 55–60.

⁷¹² BOURDIEU 2013, 277.

⁷¹³ Vö. TINYANOV 1981, 26–39, IMRE 1996, 25–48, MORETTI 2005, 14, HITES 2015, 671.

6. VÉGSZÓ

Tekintve, hogy a következő évtizedekben egymást érték a periodikusan működő szerkesztői-kiadói vállalkozások, a sorozatszerűség a szövegek termelésének, forgalmazásának és befogadásának általános, széleskörben alkalmazható rendezőelveként, alapzataként funkcionált (nemcsak a regénykiadás területén, hanem – a horizontot szélesítve az intézményesülő irodalom dinamikusan gyarapodó sajtótermékei felé – az almanachok, az irodalmi-kritikai folyóiratok, a divatlapok vonatkozásában is). Sokféle kísérletet számon tartunk. Ellinger István kassai könyvkiadó 1818 és 1825 között adta ki a nem túl eredeti című, románokat, regéket és egyéb kisprózákat közlő *Haszonnal Mulattató Könyvtár*at, „a gyönyörködtető olvasást kedvelőkért”, miközben a régi kassai románsorozat, a *Rózsa Szín Gyűjtemény* köteteinek újraközlésével is próbálkozott. Kérészéletű volt a *Scott Walter Válogatott Románjai* című, ambiciózusnak ígérkező sorozat, amely a nemzetközi sikernek örvendő *Ivanhoe* magyar nyelvű kiadásával indult 1829-ben, Thaisz András hatkötetes fordításának közlése után azonban megszűnt.⁷¹⁴

Pandóra (1832–1833) néven hívta életre a kolozsvári Burián Pál azt a sorozatot, amely az egykorú kiadói retorika szokásos alakzatait követve „válogatott Románokat” kínált „a’ Magyar Szép Nemnek”. Egyetlen esztendőt és három kötetet élt meg, Deáki Filep Sámuel két Lafontaine-fordítását, a Honművészen mégis elismerően nyilatkoztak Deáki Filep munkáiról: „Milly érdekesek Lafontaine regéji, nem szükség említenünk, és így Deáky ur köz hasznot mozdit elő, midőn Szépnemünknek ezen csinos románokkal kedveskedik. A’ fordítás jó, csinos; az írásmód, és nyelvfolyamat vegyítve van az újabb izléssel, ’s könnyen érthető. Kár hogy az első kötetnek rózsaszínű, a’ két utóbbinak barnás sárga boritékja vagyon.”⁷¹⁵ Alig néhány év múltán a Figyelmező recenzense, Deáki Filep Hugo-fordítását bírálván a *Pandorát* is az olvasók emlékezetébe idézte, mint a fordító életművének kevésbé színvonalas részét: „Utóbb, mintha a’ rózsaszínű gyűjtemény’ folytatójává szegődött volna a’ fordító, mert Pandorájában ’s más rokontárgyu fordításaiban aligha előre felvetett terv szerint, aligha előre kitűzött cél felé dolgozott, ’s közleményeit azon fiókból rántotta elő, mellyből ide át az iconoclastai mámoráról ismeretes emlékdülő H... merített. Bíráló azonban ezt épen nem a’ tisztelt férfiú’ ízlésrokonságának az említetem úrral akarja tulajdonítani, hanem inkább azon firmának, melly

---

⁷¹⁴ Vö. HITES 2004, 161–167.

⁷¹⁵ Honművész, 1833. ápr. 14., 28.

Pandorát sajtó alá adta, 's mellynek soliditása – természetesen csak ízlés' tekintetében – nem épen ingatlan alapon nyugszik.”⁷¹⁶

A Deáki–Burián-féle szériával párhuzamosan indult útnak a Landerer-nyomdából, Harsányi Pál szerkesztésében az ugyancsak konvencionális mintákat követő, heterogén tartalmú *Mulattató Szép Literatúrai Gyűjtemény*. Egyéves működése során tizenkét kötet jelent meg a sorozatban, az időszak más kísérleteihez képest tekintélyes korpuszt hozva létre. Wigand György 1833-ban induló sorozata, a hatásvadász című *Új Rózsaszínű Könyvtár* a régi Landerer Ferenc-féle vállalkozás emlékét idézte meg, „románok, elbeszélések, mondák és regék gyűjteményét” kínálva, de öt kötet kiadása után megszűnt.⁷¹⁷

A divatos külföldi regények iránt a harmincas-negyvenes években is stabil olvasói érdeklődés volt tapasztalható, amire számos kiadói vállalkozás reagált. Kolozsváron Récsi Emil regénysorozatában, a *Francia Regénycsarnokban* (1843–1844) három mű jelent meg, két regény George Sand-tól és egy Eugène Sue-tól, tizenkét kötetben; miközben Pesten is létrehoztak egy nagyszabású sorozatot *Külföldi Regénytár* (1843–1844) címen, Nagy Ignác szerkesztésében, a Kisfaludy Társaság kiadásában. Működésének időszakában kilenc regényt adtak ki huszonhárom kötetben, Honoré de Balzac, Charles de Bernard, Edward Bulwer, Emilie Flygare-Carlén, Miguel de Cervantes, Charles Dickens, George James, Joseph Méry, Henriette Paalzow munkáit, Gondol Dániel, Horváth Károly, Jakab István, Lakner Sándor, Lukács Móric, Nagy Ignác, Petőfi Sándor és Vajda Péter fordításában. A széria közvetlen folytatásának tekinthető *Új Külföldi Regénytárban* (1844–1846) tíz kötet jelent meg, James Fenimore Cooper, Ida Hahn-Hahn, Henriette Paalzow, Samuel Warren művei. Szintén a *Külföldi Regénytár* (1837) címet használta a néhány esztendővel korábban Kolozsváron kiadott sorozat, amely „a legkedveltebb idegen írók munkáit” ígérte, de mindössze két kötetet ért meg. Nem utolsó sorban Jósika Miklós munkásságában is felfedezhetők a sorozatiság technikai, életműve „felfogható egy gyors ütemben folyó, folyamatos közönségigényt betöltő, vagyis használatra szánt regénytermelésként.”⁷¹⁸

A szerialitás mint irodalmi termelési mód egyféle biztosítási funkciót lát el, garancia lehet a „szövegáru”⁷¹⁹ mint piaci termék szisztematizált létrehozására, propagálására és értékesítésére. Komplex, soktényezős, sokszereplős procedúra, mint láthatóvá vált, szerzők, fordítók, szerkesztők, nyomdász-kiadók, könyvkereskedők, előfizetés-szedők, esetenként

---

⁷¹⁶ Figyelmező, 1837. jún. 13., 183.

⁷¹⁷ Vö. GYÖRGY 1941, 81–82.

⁷¹⁸ HITES 2008, 79.

⁷¹⁹ FELTES 1986, 8–9.

mecénások érdekegyesítő kooperációját feltételezi. Korszakunkban a hasonló szerveződéseknek köszönhetően jelentek meg a magyarországi prózairodalomban a népszerű nyugat-európai műfajok, szövegtípusok, amelyek a széleskörű olvasói bázis, a fizetőképes kereslet kialakítására is alkalmat adtak, s néhányuk, módosult formában, a modern olvasóközönség befogadói igényeihez alkalmazkodva, napjainkig közkedvelt olvasmányok. Egynéhány konkrét szöveg, vagy szövegtípus hazai népszerűsége, kereskedelmi felfutása (az irodalmi szövegek propagálásának első modern eszközeitől támogatva) úgyszólván determinálta a román kiadásának áttevődését a kereslet-kínálat, termelés-eladás által meghatározott piaci közegébe, vagyis a dolgozatunk által leírt átrendeződési folyamat tendenciózusan az üzleti, periodikusan szerveződő modell felé mozdult el. Habár a kereskedelmi organizáció a klasszikus századfordulón még egyértelműen az útkeresés instabil időszakában volt, a termelési-kiadási szisztematizálást, a piacszervezést, a népszerűsítő technikák művelését, az érdeklődő olvasóközönség alakítását, a Nyugat-Európában népszerű szövegtípusok követését, áthonosítását, a fordítások anyagi-szervezeti bázisának, körülményeinek megteremtését tekintve a „üzletiesedési” kísérlet működőképes és relatív sikerű, jövedelmezőségű (anakronisztikusan szólva, kapitalista) kulturális iparágat szült. Ami a XX–XXI. századra már egyértelműen „businessként” tartható számon.⁷²⁰ John Sutherland szerint az ún. „bestseller” művek szociológiai kútfőként is hasznosíthatók, sok mindent elárulnak népszerűségük, sikerük periódusának könyvkiadásáról, publikumáról, társadalmáról.⁷²¹ Feltárva a különböző szövegtípusok, szövegcsoportok kapcsolatrendszerét, a korpusz tágabb irodalomszociológiai kontextusát, a piaci mozgásokat, a fogyasztói elváráshorizontokat, tetszésirányokat, átláthatóvá válik, hogy a klasszikus századforduló időszakában a románok és a valós olvasói kívánalmakra reagáló románsorozatok évtizedeken át próbálták kielégíteni a magyarországi olvasóközönség szükségleteit. Amikor „örségváltás” történik, az olvasói érdeklődés elfordulásával, a kereslet átalakulásával egyes szövegtípusok (végleg vagy ideiglenesen) kilépnek az irodalmi mezőből, miközben más típusok érkeznek, rendszerint a publikumban tapasztalható generációváltás, a változó preferenciák, igények hatására.⁷²²

Alapvető művészetszociológiai kérdés, hogy „mitől kelendő az eladott árucikk, mi módon és miféle kritériumok alapján sikerül kielégítenie sokak szükségletét; [...] hogyan hat ki a befogadókra az adott kultúrjavarok elfogyasztása [...], hogy miféle könyveket olvasnak

---

⁷²⁰ SUTHERLAND 1988, 50.

⁷²¹ *Uo.*, 17.

⁷²² MORETTI 2005, 19–21.

előszeretettel bizonyos társadalmi rétegek [...], miért kedvelik éppen ezeket a könyveket és nem másokat, miféle körülmények határozzák meg idevágó igényeiket és értékítéleteiket”.⁷²³

Dolgozatunk gondolatmenete e szerteágazó kérdésre kísérelt meg válasz(ok)at keresni, lehetséges magyarázatokat felkínálni a népszerű románok; anyagi és diszkurzív közegük; az alakulástörténetüket mintázó pragmatikus átrendeződés leírásával.

Legyen szó ideologikusan, funkcionálisan, vagy pragmatikusan elgondolt prózai szövegműről, a századfordulós románkorpusz előállításának társadalmi-kulturális feltételei, valamint a műfaj belső módosulásai, mutációi közt egymást át-átszövő kontaktus, oksági kapcsolat mutatható ki. Noha a rendezőfogalmak szerinti elkülönítés strukturális funkciót lát el, hangsúlyozandó, hogy „vegytiszta” román aligha található, a három típus elhatárolása, megkülönböztetése szükségszerűen bizonytalan, határaik elmosódnak; az ideologikumot közvetítő szövegek esetében már feltalálhatók az anyagi érdekeltség, az üzleti organizáció első nyomai; a robinzonádok, kétosztatúságuknál fogva metonimikusan az egész románvonulat alakulástörténetét szemléltetik; a rém- és kísértethistóriákban már felfedezhetők a kommersz ponyvairódalom sémaelemei,⁷²⁴ míg a müncheni háziadón keresztül az akkulturációs mechanizmusok működésére is rálátásunk lehet.

Munkánknak remélhetőleg sikerült érzékeltetni, hogy a klasszikus századforduló románirodalma érdemes a kutatói tekintetre, hiszen irodalomtörténeti egységként a népszerűség dimenzióit, az ideologikus tendenciákat, a szórakoztatást, az eladhatóságot célzó szerzői fogásokat, kiadói praktikákat, valamint az ismétlődéselv reflektálatlan gyakorlatát egyaránt láthatóvá teszi.

---

⁷²³ HAUSER 1982, 690–691.

⁷²⁴ *Uo.*, 684.

7. BIBLIOGRÁFIA

7.1. Forrásjegyzék

[ABRUDBÁNYAI SZABÓ] 1805 = *Zoriáda vagy a' Nagy Mogol' Leánya tsudás történetei*, Németből magyarosított, S. S., Po'sonyban 's Pesten, Fűskuti Landerer Mihály, 1805.

ABRUDBÁNYAI SZABÓ 1806a = *Klementi Laura, vagy a' velentzei szép leány*, Egy rajzolatja az emberi indulatoknak, Németből fordította ABRUDBÁNYAI SZABÓ Sámuel, Székely-Kereszturi Rector és Professor, Po'sonyban 's Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel, 1806.

[ABRUDBÁNYAI SZABÓ] 1806b = *Lizára az Abyszzsinai Amazon*, Egy költeményes rajzolat, Magyarosította Sz. S., Po'sonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály' betűivel és költségével, 1806.

[ABRUDBÁNYAI SZABÓ] 1808 = *Rómaiak biographiája, az-az A' római leg-nevezetesebb férjfiaknak és asszonyoknak szeszélyes leírása*, ford. A. S. S., Posonyban 's Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével, 1808.

[ABRUDBÁNYAI SZABÓ] 1813 = *Zorinda Fejedelem Kis Asszony vagy Anikónak a' Szerályból lett ki-lopattatása*, Sz. S. által, Posonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály örököseinek betűivel, 1813.

[ALEXOVICS] 1792 = [ALEXOVICS Vazul], *A' Könyvek' Szabados Olvasásáról két fő-tzikkely*. Irta A. B. P. A. I. T. N. T., Pestenn, Nyomtattatott Patzkó Ferentz' betűivel, 1792.

ANDRÁD 1789–1790 = *Elmés és mulatságos rövid Anekdoták*. Melyeket ímínnen amonnan vállogatva egybe-gyűjtött és magyar nyelven ki-adott ANDRÁD Sámuel, Bétsben Nyomtattatott 1789–1790-dik Esztendőben.

ÁNYOS 1798 = *Ányos Pál' Munkáji*, Bétsbe, Özvegy Alberti Ignátné' betűjével, 1798.

BACHICH 1808 = *Saidár és Rurik avagy a' Margaréta Szigete Buda, és Pest között*, Egy történet IV. Béla királynak idejébül, Bachich József által, Posonyban 's Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével 's betűivel, 1808.

[BACHICH] 1813 = *Bertraid és Grimoald a' Longobardusok' Királlyai*, Egy érdeklő historikus történet a' közép századból, Magyarosította B. J., Posonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihálnál, 1813.

[BARAC] 1845 = [Ioan BARAC], *Patimile cele mari și minunate ale unei madamoizelle cu numele Cartigam, care fusese fiica unui Pașă turcesc anume Ibrahim de la Anadol și ia căzuse în robia creștinilor când au bătut pe turci și i-au scos din Țara ungurească, din Buda capitala țării, unde lăcuise Pașa turcesc mulți ani, apoi fu botezată Hristina în Pariz și făcută grafiță*, 1845.

BARCZAFALVI 1787 = *Szigvárt' Klastromi Története*. Fordítódott Németből Magyarra Bartzafalvi Szabó Dávid által, Nyomtatódott Posonyban, Fűskuti Landerer Mihály' költségével 's betűivel, 1787.

[BARCSAY–ORCZY] 1789 = *Két Nagyságos Elmének Költeményes Szüleményei*. A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a' Nagyságos Szerzőknek egyező akaratjokból közre bocsátotta, Révai Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal' betűivel, 1789.

Báró de Mánx 1805 = *Báró de Mánx' lengyel orsz. confed. generálisnak a' tengeren, és szárazon tett Útazásai és tsudálkozásra méltó Történetei. Öszve-szedettek, és magyar nyelven kiadattak hiv unokája által*, Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihálnál, 1805.

Báró de Manx 1859 = *Báró de Manx vizen, szárazon és a levegőben, gyalog és lóháton, háboruban és békében való egyedül igaz élményei. Meséli ő maga. A hat kép hat éves fiának a hires festő gatyafinak eredeti rajzaik*. 99. egyedül jogszerű kiadás, Pest, Lampel Róbert, 1859.

BÁRÓCZI 1775 = *Erköltsi Mesék*, mellyeket frantziából fordított BÁRÓTZI Sándor Magyar Nemes Testőrző, Bétsben, Nemes Trattner Tamás Udvari Nyomtató és Könyvárosnál, MDCCLXXV.

Beglerbég 1873 = *Beglerbég török vezér Kartigám leányának élete a budai vár bevétele után*, Pest, Bucsánszky Alajos, 1873.

Beglerbég 1897 = *Beglerbég török vezér Kartigám leányának élete a budai vár bevétele után: egy lelket nemesítő, szívet mivelő és erényt képző igaz történet*, Bp., Rózsa K. és neje, 1897.

BESSENYEI 1983 = BESSENYEI György, *A Holmi*, kiad. BIRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983 (Bessenyei György Összes Művei).

BESSENYEI 1991 = BESSENYEI György, *Idegen nyelvű munkák és fordítások 1773–1781*, kiad. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1991 (Bessenyei György Összes Művei).

BOÉR 1792 = *Bárkláj Árgénisse*. Deákból szabad fordítás, K. BOÉR Sándor által, Kolo'sváratt és Szebenben, Ny. Hochmeister Márton, 1792.

BORNEMISSZA 1955 = BORNEMISSZA Péter, *Ördögi kísértetek*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955.

BUDAI 1802 = *Régi tudós világ históriája, mellybenn a' könyvnyomtatás feltalálásáig élt mindenféle tudósoknak, főképpenn pedig, a' görög és deák íróknak élete, munkái, érdemei, és a' tudományoknak akkori állapotja, rendbeszedve, előadódnak*. Készítette tanítványi, és részszerint a' poética és rhetorica oskolák számára, BUDAI Ésaiás. A' Debreczeni Reformatum Collegiumbann közönséges históriát, görög és deák literatúrát tanító, és az alsó oskolákra vigyázó professor, Debreczenbenn, Nyomt. Szigethy Mihály által, MDCCCII.

[BÜRGER] 1786 = [Gottfried August BÜRGER], *Wunderbare Reisen zu Wasser und Lande, Feldzüge und lustige Abentheuer des Freyherrn von Münchhausen, wie er dieselben bey der Flasche im Cirkel seiner Freunde selbst zu erzählen pflegt. Aus dem Englischen nach der neuesten Ausgabe übersetzt, hier und da erweitert und mit noch mehr Kupfern gezieret*, London [Göttingen], 1786.

CSERI 1809 = *Idda vagy a' Szerelemföltés ereje*, Lafontaineből fordította CSERI Péter, Posonyban 's Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével, 1809.

CSOKONAI 1978 = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek*, II, kiad. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Bp., Akadémiai, 1978 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei).

CSOKONAI 1990 = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Szépprózai művek*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1990 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei).

CSOKLEV 1999 = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei).

DÁNIEL 1776 = *Belisarius*, mely a' Frantzia nyelv mívelésére rendeltetett Académiának egyik tagja Marmontel uram által ugyan azon nyelven ki-adatott, az után pedig magyarra fordított, Báro Vargyasi Leg-Ifjabb DÁNIEL István által, Kolo'sváratt, Nyom. Ref. Coll. Bet. 1776.

DAPSY 1804 = *Theophron vagy a' Tapasztalt Tanácsadó a' tapasztalatlan ifjúság hasznára* DAPSY Jó'sef által, Po'sonyban, Belnay György Aloys' Költésével és Betűivel, 1804.

DEÁKI FILEP 1820–1821 = *Az ifjú Anacharszis' Útazása Görög-Országban*. A' bévett időszámlálás előtt a' negyedik Század közepén. Barthelemy Apátur után Francziából fordította DEÁKY FILEP Sámuel, Kolozsváron, A' Ref. Kolégyom betűivel, 1820–1821.

DEBRECZENI 2001 = *Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2001 (Csokonai Könyvtár: Források, Régi kortársaink, 7).

DEBRECZENI 2004 = *Első folyóirataink: Magyar Museum*, I-II, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Könyvtár: Források, Régi kortársaink, 11).

[DEFOE] 1719 = [Daniel DEFOE], *The Life and Strange Surprizing Adventures of Robinson Crusoe, of York, Mariner: Who lived Eight and Twenty Years, all alone in an un-inhabited Island on the Coast of America, near the Mouth of the Great River of Oroonoke; Having been cast on Shore by Shipwreck, wherein all the Men perished but himself. With An Account how he was at last as strangely deliver'd by Pyrates*, Written by Himself, London, W. Taylor, 1719.

DEFOE 2016 = Daniel DEFOE, *Robinson Crusoe*, ford. M. NAGY Miklós, Bp., Európa Kiadó, 2016.

DÉRYNÉ 1955 = *Déryné emlékezései*, I, kiad. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1955 (Magyar Századok).

DESSEWFFY 1843 = *Néhány nevezetesebb darab Gróf Dessewffy Aurélnak hátrahagyott eredeti magyar munkáiból és országgyűlési beszédeiből*. Összeszedte Gróf DESSEWFFY Emil, Nyomtatták Landerer és Heckenast, 1843.

DOBOSY 1819–1821. = *A' jelesebb Utazások Gyűjteménye*. Az Ifjúság számára rendbe szedte Campe Joákim Henrik. Magyarul kiadta DOBOSY Mihály, szentesi református prédikátor, Pesten, Trattner János Tamás betűivel 's költségével, 1819–1821.

DÖBRENTEI 1817 = DÖBRENTEI Gábor, *Gróf Haller László*, Erdélyi Muzéum, 4(1817)/6, 177–180.

DOMOKOS [1782–1802] = *Telemaknak az Ulisses fiának története*, melyeket irt Szaliniák Fenelon Ferentz, ford. DOMOKOS Lajos, Debrecen, [1782–1802].

DUGONICS 1790 = DUGONICS András, *Az arany Pereczek*: szomorú történet öt szakaszokban, Posonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály' költségével és betűivel, 1790.

DUGONICS 1794 = DUGONICS András, *Jeles történetek*, melyeket a' magyar játék-színre alkalmaztatott DUGONICS András királyi oktató, Első könyv, Pesten, Fűskúti Landerer Mihály' költségével és betűivel, 1794.

DUGONICS 1798 = DUGONICS András, *A' szerecsenek*, Első könyv: Európai történetek, Pozsonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály' betűivel és költségével, 1798.

DUGONICS 2002 = DUGONICS András, *Etelka*, kiad. PENKE Olga, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2002 (Csokonai Könyvtár: Források, Régi kortársaink, 8).

EGYED 2001 = *Mennyei barátom!/: Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrincchez (1771–1789)*, kiad. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 236).

ERDÉLYI 1874 = *Mulatságos hadi, utazási és vadász kalandok. Szárazon, vizen és levegőben. Elbeszélte Széjas Péter*. Régi eredeti után átdolgozta ERDÉLYI István, Debrecen, Telegdi, 1874.

FALUDI 1786 = *Faludi Ferentz' Költeményes Maradványai*. Egybe szedte, 's elő beszédekkel, jegyzésekkel, és szükséges oktatásokkal meg bővítve közre bocsátotta A' Magyar Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére RÉVAI Miklós. Első kötet, Győrött, Strajbig József' betűivel, 1786.

FALUDI 1787 = *Faludi Ferentz' Költeményes Maradványai*. A' Jegyző Könyvvel együtt A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére egybe szedte, és közre bocsátotta RÉVAI Miklós. Második meg jobbittatott nyomtatás, Pozsonban, Loewe Antal' betűivel, 1787.

FALUDI 1991 = *Faludi Ferenc prózai művei*, I, kiad. VÖRÖS Imre, URAY Piroska, Bp., Akadémiai, 1991 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 8/1).

Farkasvölgyi Imre 1807 = *Farkasvölgyi Imre a' vagy Po'sonyvári Késértő Lélek: Egy Tsuda Történet Korvinus Mátyás idejéből*, Po'sonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály' betűivel és költségével, 1807.

FEDERMAYER 2011 = FEDERMAYER István, „Isten áldjon még egyszer!/: Révai Miklós és Paintner Mihály levelezése 1782. április 18. – 1806. március 14., szerk. NEMESNÉ MATUS Zsanett, Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2011 (Források, 4).

FEJÉR 1792 = *Barklájus János' Argenisse*, melyet néhai Tekéntetes Nemes FEJÉR Antal, Tiszán innét való Magyar Ország Részenek, 's – Tekéntetes Nemes Heves, és Külső Szólnok törvényesszen egybe kaptolt, úgy nem különben Sáros vármegyének Tábla Birája, Deák nyelvből magyarra fordított. Özvegye pedig Tekéntetes Nemes Sánkfalvai Steinicher Katalin maga költségén ki-nyomtattatott, Egerben, A' Püspöki Betűkkel, 1792. Esztendőben.

[FÉNELON] 1699 = [François de Salignac de la Mothe FÉNELON], *Suit de quatrième livre l'Odyssee d'Homère, ou les Aventures de Télémaque, fils d'Ulysse*, A Paris, MDCXCIX.

FÖLDI 1789 = *Erkölt-Könyvetske*. Iródott a' pallérozottabb rendbéli gyermekeknek hasznokra Kámpe J. J. által. Fordítódott németből FÖLDI Ferentz által, Nyomtatódott Komáromban és Posonyban, Wéber Simon Péter' költségével 's betüivel, 1789-dikben.

GELEI 1787 = *Iftabbik Robinzon*, íródott a' gyermekeknek gyönyörködtető és hasznos magok mulatságokra J. H. Kámpe Úr által. Fordítódott Németből Magyarra GELEI József által, Nyomtatódott Pozsonyban, Patzkó Ágoston Ferentz' betüivel, 1787.

Geschichte 1779 = *Geschichte des Herrn Andreas Jelky eines gebohmen Ungars, welcher nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangen ist*, Wien, bey Johann Georg Weingand, 1779.

Geschichte 1784 = *Geschichte des Herrn Andreas Jelky, eines gebohmen Ungars, Nebst andern kurzweiligen Anekdoten*, Ofen und Pressburg, bey Floridus Diepold, Benedikt, und Compag. 1784.

GINDL 1795 = GINDL József Ágoston, *Telemak és Kalypsó, vagy is futással győzzetik meg a' szerelem*. Hertzeg' és Kameraki Érseknek Feneloni Saligniak Ferentznek nevezetes iratmányából költsönözött érzékeny Énekes Szin-játék 2 felv. Vátzon, Gottlieb Antal költségével, 1795.

[GLEICH] 1797 = [Joseph Alois GLEICH], *Die Schöne Zauberin Jetta oder der Wolfsbrunn: Eine Geistergeschichte*, Wien und Prag, bey Franz Haas, 1797.

[GLEICH] 1798a = [Joseph Alois GLEICH], *Waldräf, der Wandler: Eine Geistergeschichte aus dem zwölften Jahrhunderte*, Wien und Leipzig, Doll, 1798.

[GLEICH] 1798b = [Joseph Alois GLEICH], *Wendelin von Höllenstein, oder die Todengloke. Eine Geistergeschichte*, Wien und Prag, bey Franz Haas, 1798.

[GLEICH] 1800 = [Joseph Alois GLEICH], *Emmerich von Wolfsthal oder das Pressburger Schlossgespenst: Eine Sage aus den Zeiten des Königs Mathias Korvinus*. Vom Verfasser des schwarzen Ritters und Waldräf des Wandlers, Wien–Pressburg, 1800.

GYALUI [1902] = *Legkedvesebb könyveim*, szerk. GYALUI Farkas, Bp., Singer és Wolfner, [1902].

[GYARMATHI] 1793 = [GYARMATHI Sámuel], *Amériának Fel-találásáról*, a' Gyermekek' és az Ifjak' kedvéért, Kampe J. H. által németül irattatott hasznos és Kedves Könyv, mellyet Némelly Hazájok Nyelvében gyönyörködők Magyarra fordítottak. Ki-adatott egy Kártával együtt, Kolo'sváratt, Nyomt. a' Reform. Koll. Betüivel, 1793.

GYARMATHI 1794 = *Iftabbik Robinzon*, mely a' gyermekeknek gyönyörködtetésekre és hasznos mulatságokra németül Kámpe J. H. által irattatott, magyarra pedig GYARMATHI Sámuel által fordított, Az harmadik német kiadás szerint, Kolo'sváratt, Reform. Koll. Betüivel, 1794.

GYARMATHI 1830 = *Iffabbik Robinzon*, mely a' gyermekeknek gyönyörködtetésekre, és hasznos multságokra németül Kámpe J. H. által irattatott, magyarra pedig GYARMATHI Sámuel által fordított a' harmadik német kiadás szerint, Nagy Enyeden, Nyomtattatott a' Ns. Reg. Kollégyom' betűivel Fiedler Gottfried által, 1830.

GYÖRFI 1783 = *Klimius Miklósnak föld alatt való Utja*, Mellyben a földnek ujj tudománya, és az ötödik birodalomnak Historiája adattatik elől. B. Abelinus könyvesházában találtatott, és deákból magyar nyelvre fordítottatott GYÖRFI József veszprémi prókátor által, Posenban, Nyomtattatott 's találtatik Patzkó Ferencz Ágostonnál, 1783.

HALLER 1755 = *Telemakus Bujdosásának Történetei*. Mellyeket francia nyelven írt Fenelóni Saligniak Ferencz kameraki érsek. Magyarra fordított Hallerkői üdvözült méltóságos gróff úr HALLER László Tekéntetes Nemes Máramaros Vár-megyének Fő-Ispánnya. Most pedig Magyar Hazánk Fő, közép, és alacson Rendeinek öröme, kedves, és bölcs multságára, dicséretes költségével ki-nyomtattatott Méltóságos, és Fő Tisztelendő Gróff úr Szalai Barkóczi Ferencz Egri Püspök Ő Excellenciája által, Kassán, Az Akadémiai betűkkel MDCC. LV. Esztendőben.

HALLER 1781 = *Argenis király kis asszony*. Irta Deákul Barklai János. Magyarul Hallerkői Groff HALLER Antal a császári királyi és apostoli felségnek Második Leopoldnak az Erdélyi Királyi Főkormányzó Széknél belső tanácsossa.

HERMÁNYI DIENES 1992 = HERMÁNYI DIENES József, *Nagy Enyedi siró Heráklitus, és – Hól mosolygó 's hól kaczagó Demokritus = Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, kiad. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai–Balassi, 1992 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9), 182–473.

HEVESI 1872 = *Jelky András bajai fiu rendkívüli kalandjai ötödfél világrészben*. Történeti kutforrások alapján. Magyar népkönyv, különös tekintettel a serdültebb ifjuságra. Irta HEVESI Lajos, Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv, 1872.

HOLOSOVSZKY 1808a = *Lelemények*. Öltöztette Szombathelyi HOLOSOVSZKI Imre, Pesten, Hartleben Konrád Adolf könyvárosnál a' Vátzi Utszában, 1808.

HOLOSOVSZKY 1808b = *Rózika' Titkai*. Magyarázta Szombathelyi HOLOSOVSZKI Imre, Pesten, Hartleben Adolf Könyvárosnál a' Vátzi utszában, 1808.

[HOLOSOVSZKY] 1808c = *Amaz Ország-szerte elhiresült, néhai nevezetes Suszter Liplinek élete, tettei, dévaj, és tzégéres Furtsaságai. Huszon-öt szakaszokban foglaltatva, ugyan annyi fametszésekkel ékesítve, az Olvasónak multságára nyájossan össze-szedegelve*, Pesten, Hartleben Konrád Adolf Könyvárosnál a' Vátzi utszában, 1808.

HORVÁT 1967 = *Mindennapi: Horvát István pest-budai naplója 1805–1809*, szerk. SZAUDER Józsefné, TEMESI Alfréd, Bp., Tankönyvkiadó, 1967.

HORVÁT–FERENCZY 1990 = *Horvát István és Ferenczy János levelezése*, kiad. SOÓS István, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1990 (Commerciana Litteraria Eruditorum Hungariae, Magyar Tudósok Levelezése, 2).

HRIÁGYEL 1756 = *Telemakus* melly Fenelonius Ferencztől Francia nyelven íratott Az után Trautwein Gergelytől Deákra fordított Most pedig Magyar versekben foglaltatott Sajo Püspökiben HRIÁGYEL Márton által 1756. esztendőben.

[ILOSVAJ] 1807 = [ILOSVAJ Sámuel], *Palugyay története*, melly az iffjú Palugyay Andrásnak Bubek Kriskával való hív szerelmét foglalja magában, Pesten, Eggenberger József Könyvárosnál, 1807.

IVÁNKAY VITÉZ 1789 = IVÁNKAY VITÉZ Imre, *A' tiszta és nemes szeretet' ereje*, Kassán, Ellinger János József, Ts. és Kir. Könyv-Nyomtatónál, 1789.

IVICHICH [1790] = *Telemakus* mely Fenelonius Saligniai Ferencztől, kameráki érsektől, francia nyelven íratott, az után Tisztelendő Trautwein Gergel Úrtól deákra, Hallerkői Méltóságos Gróff Úr, Tekéntetes Nemes Máramaros Vármegyének Fő ispánya által pedig magyarra fordított; az után Magyar Hazánk fő, közép, – és alacson rendének öröme, kedves multságára Méltóságos, Fő Tisztelendő Gróff Szalai Barkóczi Ferencz Egri Püspök Eő Excellenciája dicséretes költségével ki nyomtatott, és üdő-mulás-közben rongyos, sován versekben foglalva íratott, IVICHICH Ferenc által Sz. Antal nevő mező városban, T. Nemes Hont-vármegyében.

Jetta 1798 = *Jetta Szép Tündér-Asszony*, Kassán, Fűskúti Landerer Ferencz költségével és betüivel, 1798.

JÓKAI 1995 = JÓKAI Mór, *A magyar nép élce*, kiad. LUKÁCSY Sándor, Bp., Unikornis Kiadó, 1995 (Jókai Mór művei, Gyűjteményes díszkiadás, 61).

KAZLEV = *Kazinczy Ferenc levelezése*, I–XXI, kiad. VÁCZY János, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1911; XXII (1. pótkötet), kiad. HARSÁNYI István, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1927; XXIII (2. pótkötet), kiad. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1960; XXIV (3. pótkötet), kiad. ORBÁN László, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2013; XXV (Hivatali levelezés), kiad. SOÓS István, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2013.

KAZINCZY 1810 = KAZINCZY Ferenc, *Báróczy Sándor' Emlékezete*, Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1810. március 24., 195–198.

KAZINCZY 1819 = KAZINCZY Ferenc, *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél*, Tudományos Gyűjtemény, 3(1819)/11, 3–27.

KAZINCZY 2009 = KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, kiad. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc művei).

KAZINCZY 2012 = KAZINCZY Ferenc, *Szép Literatura*, kiad. BODROGI Ferenc Máté, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2012 (Kazinczy Ferenc művei).

KAZINCZY 2013 = KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi Levelek*, kiad. SZABÓ Ágnes, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2013 (Kazinczy Ferenc művei).

KIS 1805 = *Gyermekek' és Ifjak' Bibliotékája, az az elmét gyönyörködtető és nemes szívet formáló apró történetek, beszélgetések, utazások és versek.* A' mind a' két nemen lévő ifjúság' számára egynehány nevezetes német írók munkáiból fordította KISS János, Nemes Dömölki Prédikátor, Pesten, N. Kiss István Könyv Árosnál, 1805.

[KIS] 1806 = [KIS János], *Flóra*, vagy szívreható apró románok, erköltsi mesék, versek, és egyéb hasznosan gyönyörködtető Darabok. A' Szép Nemnek, és a' Szép Nem' Barátjainak. Zaid' Kiadója által, I, Pesten, N. Kiss István Könyv árosnál, 1806.

KIS 1846 = *Kis János superintendens' emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. Második Közlemény. Írói pályáját tárgyazó emlékezések*, Sopronban, Özvegy Kulcsárné' betűivel, 1846.

KÖLCSEY 1998 = KÖLCSEY Ferenc, *Szépprózai művek*, kiad. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas Kiadó, 1998 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái).

KÓNYI 1782 = *A' mindenkor nevető Democritus*, avagy okos leleményű furtsa Történetek, mellyeket a' bánatjokat felejtani kívánó jámborok kedvéért szedegetett össze KÓNYI János, Budán, Landerer Katalin Betűivel, 1782.

Közhasznu 1834 = *Közhasznu Esmeretek Tára* a' Conversations-Lexikon szerént Magyarországra alkalmaztatva, X, Pesten, Könyváros Wigand Ottó sajátja, 1834.

Leben und Thaten 1807 = *Leben und Thaten, Schwänke und Possen des Till Eulenspiegel.* Zum angenehmen Zeitvertreibe lustig und kurzweilig in 25 Kapiteln beschrieben. Mit 25 schönen Holzschnitten geziert, Frankfurt – Lipcse, 1807.

MENANDER 1723 = [David Christian WALTHER], *Der unvergleichlichschönen Türckin wundersame Lebens- und Liebesgeschichte*, Zur angenehmen Durchlesung aufgezeichnet von MENANDER Zu finden in der Franckfurter und Leipziger Messe, An. 1723.

MELETAON 1710 = [Johann Leonhard ROST], *Die Türckische Helena: Der curieusen und galanten Welt in einer Liebes-Geschicht*, Zu betrachten abgebildet Von MELETAON, Gedruckt im Jahr Christi, 1710.

MÉSZÁROS 1772 = *Buda várának vissza-vételekor a' keresztények fogságába esett egy Kártigám nevű török kis-aszszonynak ritka, és emlékezetes Történetei*, Mellyeket némelly különös fel-jegyzésekből magyar nyelvbe foglalta bodóbaári, és nagy-lútsei Mészáros Ignázt, Posonyban, Landerer Mihály' betűivel, 1772.

MÉSZÁROS 1780 = *Buda várának vissza-vételekor a' keresztények fogságába esett egy Kártigám nevű török kis-aszszonynak ritka, és emlékezetes Történetei*, Mellyeket némelly különös fel-jegyzésekből magyar nyelvbe foglalta bodóbaári, és nagy-lútsei MÉSZÁROS Ignázt, Posonyban és Kassán, Landerer Mihály' költségével és betűivel, 1780².

MÉSZÁROS 1793 = *Montier aszszonynak a' maga leányával el-férjezett *** Mark-Grófnéval közlött tanúságos igen jeles, és mindenféle uri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas Levelei*, Németből Magyarázta Bodó-Baári, és Nagy-Lutséi MÉSZÁROS Ignázt, Pesten, Trattner Mátyás betűivel, 1793.

MIKES 1970 = MIKES Kelemen, *Mulatságos napok és más fordítások*, kiad. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1970 (Mikes Kelemen Összes Művei, 3).

MONTAIGNE 2001 = Michel Eyquem de MONTAIGNE, *Az emberevőkről* = Uő, *Esszék*, I, ford. BAJCSA András, CSORDÁS Gábor, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2001, 263–277.

[NASZÁLYI] 1817 = [NASZÁLYI János], *Amerika vagy az ujj Világ feltalálásának históriája Robertsonból és Kampéből az oskolás gyermekek számára*. Kérdések és Feleletekben foglalva, Pest, 1817.

NÉMETHY 1823 = NÉMETHY József, *Pokolkói Vendel, vagy-is a' holtak-harangja: Egy késértetes történet*, Pesten, Ns. Petrózai Trattner János Tamás' betűivel és költségével, 1823.

[ORCZY] 1787 = *Költeményes Holmi egy Nagyságos Elmétől*. A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a' Nagyságos Szerzőnek különös engedelmével közre botsátotta RÉVAI Miklós, Poszonbann, Loewe Antal' betűivel, 1787.

OSTERWALD 1745 = *A' keresztyének között ez idő szerént uralkodó Romlottságnak kútfejeiről való Elmélkedés*, Melly Frantzia Nyelven irattatott OSTERWALD Friderich János, A' Neocomumi Helvet. Confessiön lévő Eklésiának Lelkipásztora által; és Mostan Magyar Nyelvre fordíttatván ki-adattatott, Debrecenben, Nyomt. Margitai János, 1745.

PÁLFFY 1824 = PÁLFFY Sámuel, *Zomilla*, az Erbia' szerzője Pálffy Sámuel által, Pesten, Petrózai Trattner Mátyás' betűivel, és költségével, 1824.

PÁPAY 1808 = *A' Magyar Literatura' Esmérete*, Írta PÁPAY Sámuel, vármegyei táblabíró 's uradalmi fiskális, Első kötet, I. II. Rész, Veszprémben, Számmer Klára' betűivel, 1808.

PEREGRINY 1836 = *Amerika fölfedezése*. Mulatságos olvasó könyv gyermekek és ifjak számára. Campe Henr. Joachim után PEREGRINY Elek, Posonyban, 1836.

PÉTERI TAKÁTS 1799 = *Erköltsi Oktatások, mellyeket tolnai Gróf Festetics László' kedves tanítványának, szívére kötött Péteri Takáts József*, Bétsben, Özvegy Alberti Ignátné' betűjével, 1799.

PETŐFI 1997 = PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1844. szeptember – 1845. július)*, szerk. KERÉNYI Ferenc, kiad. KISS József (főszöveg), KERÉNYI Ferenc, MARTINKÓ András, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán (jegyzetek), Bp., Akadémiai, 1997 (Petőfi Sándor Összes Művei).

PETŐFI 2005 = *Petőfi Sándor összes versei*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Bp., Osiris, 2005² (Osiris klasszikusok).

[PUCZ] 1807 = [PUCZ Antal], *Hieró' Syrakúσαι Király' Történetei*, Pesten, N. Kiss István Nemzeti Könyvárosnál találtatik, 1807.

[RASPE] 1785 = [Rudolf Erich RASPE], *Baron Munchausen's Narrative of his Marvellous Travels and Campaigns in Russia. Humbly dedicated and recommended to Country Gentlemen; and, if they please, to be repeated as their own, after a Hunt, at Horse Races, in Watering Places, and other such polite Assemblies, round the bottle and fireside*, Oxford, 1785.

Regények Magyarországon (1730–1836): Adatbázis 1.0., főszerk. Csörsz Rumen István, szerk. Béres Norbert, Bp., MTA BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport, 2019. <http://regeny-lendulet.iti.btk.mta.hu>

RÉVAI 1787 = *Révai Miklós' Elegyes Versei*, és néhány apróbb Kötetlen Írásai. Függelékül hozzájuk adatnak Másoknak is némelyly hozzá íratott Darabjaik, végre néhány régiségek is, Pozsonbann, Loewe Antal' betűivel, 1787.

ROUSSEAU 1978 = Jean-Jacques ROUSSEAU, *Emil, vagy a nevelésről*, ford. GYÖRY János, Bp., Tankönyvkiadó, 1978³.

RUSZEK 1811a = *A' Filozófiának Summás Rajzolatja, vagyis Enczyklopediája*, Írta RUSZEK József, Wespzrémben, Számmer Klára bötüivel, 1811.

RUSZEK 1811b = *A' Filozófiának rövid Históriája*, Írta RUSZEK József, Wespzrémben, Számmer Klára bötüivel, 1811

RUSZEK 1812 = *A' Filozófiának Elöljáró Értekezései*, Írta RUSZEK József, A' Wespzrémi Nevendék Papság egygyik 's öregebbik Tanítója, Wespzrémben, Számmer Klára bötüivel, 1812.

[SÁNDOR] 1778 = [SÁNDOR István], *G** né nevezetü Svédi Grófnénak rendes Történeti egy juhászi játékkal egyetemben*. Ki-adta német nyelven Gellert R. F. fordította Szláv. S. J. Posonyban és Kassán, Landerer Mihály' költségével, és betűivel, 1778.

SÁNDOR 1791 = *Jelki Andrásnak egy született Magyarinak Történetei*. A' ki, minek utána sok szerentsétlen eseteken, hajó töréseken, raboskodáson, és a' vad emberek között életének külömbféle veszedelmeim által ment volna, végtére Batáviában nevezetes Tisztségekre hágott. Magyarba foglalta SÁNDOR István, Györött, Streibig József betűivel, 1791.

Seltsame 1812 = Seltsame Reisen und Abenteuer von Herrn Peter von Großmaul, Taufpathen Münchhausens, Peru [Wien], 1812.

SEMIAN 1790 = *Při dobytí Budinského zámku do zajetí křesťanského padlé Kartigam řečené (potom Krystýna nazvané) turecké slečny, kišassoňky, řídké a památné Případnosti, které v uherském jazyku pán Ignác Mészáros, v slovenském pak Michal SEMIAN, při Cirkvi Evang. Pezynské, slovenský slova B. Kazatel vydal. V Prešpurku, nákladem Antonína Löwe, knihkupce, 1790.*

SPIESS 1791 = Christian Heinrich SPIESS, *Das Petermünchen: Geistergeschichte aus dem dreizehnten Jahrhunderte*, Prag, in der von Schönfeld-Meißnerischen Buchhandlung, 1791.

Szájas Péter 1817 = Szájas Péter Úrnak ama hires B. de Mánx Keresztfiának, hadi, vadászat és utazásbéli nevezetes és ritka tapasztalásai 's történetei. Német nyelvből véve, Pesten és Posonyban, Fűskuti Landerer örököseinek betűivel, és költségével, 1817.

SZEKÉR 1808–1809 = *Magyar Robinson vagy-is Újvári és Miskei Magyar Vitézeknek viszontagságai*, és azoknak e' Világ' külömbféle részeiben történt tsodálatos esetei. Egy eredeti költeményes Igazság, Melly a' gyönyörködtető történetnek elől beszíllése mellet külömb-féle dolgoknak esmíretire vezet. Írta SZEKÉR Aloysius Joachim, Előbb több-féle Tudományoknak

Tanítottja most Tábori Pap, Pesten, Hartleben Konrád Adolf Könyvárosnál a' Vátzi utzában, 1808–1809.

[SZEMERE] 1818 = Q. [SZEMERE Pál], *Eredeti Magyar Románok I. Darab Palugyay Története. Pesten Eggenberger József boltjában. 1807*, Tudományos Gyűjtemény, 2(1818)/9, 67–70.

SZERDAHELY 1784 = *Poesis narrativa ad aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata a Georgio Aloys. SZERDAHELY, AA. LL. Et Philosophiae Doct. In Regia Scientiarum Universitate Budensi aesthetices professore pub. et ordin. Ex Archi-dioec. Strig. Budae, Typis Regiae Universitatis, Anno M.DCC.LXXXIV.*

SZILÁGYI 1784 = *Cziropedia, az az: Kszenofonnak A' Czirus Király' Életéről Neveltetéséről, és Viselt Dolgairól Irott Historiája. Mellyet Görög Nyelvből Magyarra fordított, és némelly apró jegyzésekkel-is világosítani igyekezett SZILÁGYI Márton, a' S. Pataki Ref. Coll. a' Philosophiának és Mathesisnek Professora, Nagy-Károlybann, A' Nagy Méltóságú Gróf Károlyi Antal Úr Ö Excell. Betüivel, Klemann József által, 1784.*

SZILÁGYI 1983 = *Elmét vidító elegy-belegy dolgok: Válogatás a győri kalendárium 1749-től 1849-ig tartó időszakából*, vál. szerk. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Magvető Kiadó, 1983 (Magyar Hírmondó).

TELLEMACH 1788 = *Tellemach und Callypso. Ein Melo-Dramma in Zween Aufzügen. Nach Fénelons französischem Heldengedichte. Die Poesie ist von Herrn Lampel, und die Musik dazu von Herrn Haiweel. Mitglieder der Bullaischen Schauspieler-Gesellschaft des Ofner und Pester Theaters, Pest, Mathias Trattner, 1788.*

[TORDAI] 1772 = [TORDAI Sámuel], *A' svétziai grófné G**né asszony' Élete. Iratott német nyelven Christian Fürchte-gott Gellert által, mostan pedig Magyar Nyelvre fordítottatott, Kolosváratt, A Ref. Coll. betüivel, 1772.*

Törpe Péter 1796 = *Törpe Péter: Kísírteti Történet a' tízen-harmadik Századból*, Posonyban és Kassán, Fűskuti Landerer Mihály' Könyv-nyomtató-műhelyjében, 1796.

Tündértár [1835] = *Tündértár vagy is Báró Demánx gondúzó kalandjai. 99-dik kiadás huszonkét képpel. Vernett után*, Kolozsvártt, Nyomatott az Ev. Ref. Főiskola betüivel Ifj. Tilsch János által, [1835].

Vade Mecum 1781 = *Vade Mecum für lustige Leute, enthaltend eine Sammlung angenehmer Scherze, witziger Einfälle und spaszhafter kurzer Historien, aus den besten Schriftstellern zusammengetragen*, Theil 8, Berlin, bey August Mylius, 1781.

Vade Mecum 1783 = *Vade Mecum für lustige Leute, enthaltend eine Sammlung angenehmer Scherze, witziger Einfälle und spaszhafter kurzer Historien, aus den besten Schriftstellern zusammengetragen*, Theil 9, Berlin, bey August Mylius, 1783.

[VAJDA] 1836 = *Ifjabbik Robinzon*. Mulatságos olvasókönyv gyermekek és ifjak számára. Campe Henrik Joachim után UZDI [VAJDA] Péter, Pesten, Heckenast Gusztávnál, 1836.

Valdráf 1819 = *Valdráf vagy A' Vándorló Lélek: Egy Késértetes Történet a XVII-dik Századból*, Pesten, Trattner János Tamás betüivel és költségével, 1819.

Valóságos mesterség 1815 = Valóságos mesterség úgy hazudni hogy érdemes legyen kinyomatni, vagy Báró Nyargalótzinak tsudálatos útazása, Pesten, Trattner János Tamás Ts. K. pr. Könyvnyom. betűivel és költségével, 1815.

VERSEGHY 2018 = *Verseghy Ferenc szépprózai művei*, kiad. BÉRES Norbert, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2018 (Csokonai Könyvtár: Források, Régi kortársaink, 20).

VIRÁG 1799 = *Virág Benedek' Poétai Munkáji*, Pesten, Trattner Mátyás' betűivel, 1799.

Wunderbare Reise-Geschichte 1779 = Wunderbare Reise-Geschichte des Hm. Andreas Jelky eines gebornen Ungars, welcher als Schneidergeselle in die Fremde gereiset, nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia in Indien zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangt und anjetzo wirklich in Wien sich befindet, alluwo er die allerhöchste Gnade gehabt, beyden Kaiserl. Majstätén seine Geschichte zu erzählen, und von allerhöchst Denenselben beschenkt zu werden, Prag, bey Johann Ferdinand Edlen von Eschdnfeld, 1779.

[X], *Zomilla. Az Erbia' Szerzője Pálffy Sámuel által. Pesten, Petrózai Trattner Mátyás' betűivel, és költségével, Tudományos Gyűjtemény, 9(1825)/8, 102–111.*

[ZALÁNYI] 1773 = *Belisarius, Melly a' Frantzia nyelv művelésére rendeltetett Társaság egyik Tagja Marmontel Uram által azon nyelven ki-adatott. Mostan pedig Magyarra fordította Z. P., Kolo'svárott, Ref. Coll. bet. 1773.*

ZOLTÁN 1783 = *Telemakusnak az Ulisses Fiának Bujdosásai. Mellyet Frantzia Nyelven irt Feneloni Sálignák Ferentz Kameráki Érsek. Magyarra fordított néhai Med. Doctor, ZOLTÁN Jó'sef 1753-dik esztendőben, Kolo'svárott, Nyomt. A' Reform. Kollégium Betűivel, Kaprontzai Ádám által, 1783-dik Eszt.*

7.2. Szakirodalom

ALMÁSI BALOGH 1824 = ALMÁSI BALOGH Sámuel, *A' Románokról*, Tudományos Gyűjtemény, 8(1824)/4, 70–91.

ALMÁSI 2003 = ALMÁSI Miklós, *Anti-esztétika: Séták a művészetfilozófiák labirintusában*, Bp., Helikon Kiadó, 2003³.

BAHTYIN 1976 = Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A tér és az idő a regényben = UŐ, A szó esztétikája: Válogatott tanulmányok*, vál. ford. KÖNCZÖL Csaba, Bp., Gondolat, 1976, 257–302.

BAHTYIN 1997 = Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *Az eposz és a regény (A regény kutatásának metodológiájáról)*, ford. HETESI István = *Az irodalom elméletei*, III, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997, 27–68.

BAJZA 1833 = BAJZA József, *A' román-költésről: Töredékek*, Kritikai Lapok, 1833/3, 1–64.

BARABÁSI 2018 = BARABÁSI Albert-László, *A képlet: A siker egyetemes törvényei*, ford. BUJDOSÓ István, Bp., Libri, 2018.

BARANYAI 2020 = BARANYAI Norbert, *Klasszikus gyerekirodalom az alsó tagozatos oktatásban = Ölbeli játékoktól az iskolai játszámáig: Gyerek- és ifjúsági irodalom a közoktatás különböző szintjein*, szerk. BARANYAI Norbert, GESZTELYI Hermina, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2020 (Debreceni Irodalom- és Kultúratudományi Tankönyvek, 1), 83–101.

BARBIER–BERTHO LAVENIR 2004 = Frédéric BARBIER, Catherine BERTHO LAVENIR, *A média története Diderot-tól az internetig*, ford. BALÁZS Péter, Bp., Osiris, 2004.

BARBIER 2005 = Frédéric BARBIER, *A könyv története*, ford. BALÁZS Péter, Bp., Osiris, 2005.

BARTA 2003a = BARTA János, *Arany János és az epikus perspektíva = Uő, Arany János és kortársai: Arany-tanulmányok*, I, vál. IMRE László, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2003 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 27), 25–58.

BARTA 2003b = BARTA János, *A nagyidai cigányok értelmezéséhez = Uő, Arany János és kortársai: Arany-tanulmányok*, I, vál. IMRE László, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2003 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 27), 232–248.

BENCE 2010 = BENCE Erika, *A gyermeki perspektíva és beszédmód a gyermekirodalom oktatásában*, *Iskolakultúra*, 20(2010)/2, 134–138.

BENKŐ 1958 = BENKŐ Loránd, *Egy XVIII. századi plagizáció nyelvi vonatkozásai*, *Nyelv-irodalomtudományi Közlemények*, 2(1958)/1–4, 45–58.

BÉNYEI 2019 = BÉNYEI Péter, *Az érzékenységtúlszelídítése (Jósika Miklós: Abafi) = „közöttünk a’ Mester” Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*, szerk. BÓDI Katalin, BODROGI Ferenc Máté, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2019, 207–233.

BEÖTHY 1886–1887 = BEÖTHY Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban I-II.*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1886–1887.

BÉRES 2018 = BÉRES Norbert, *Kultivált recepció (Mészáros, Kazinczy, Báróczi) = Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve*, 28, szerk. Nyiri Péter, Sátoraljaújhely, 2018, 19–27.

BERKESZI 1883 = BERKESZI István, *A gróf Haller fiúk iskoláztatása a 18. század első felében: második és befejező közlemény*, *Századok*, 17(1883)/5, 430–452.

BERTRAND 1995 = Didier BERTRAND, *Order and Chaos in Paradise: Colonial and „Postcolonial” Constructions of Religious Identity through the Robinson Crusoe Story*, *Religion & Literature*, 27(1995)/3, 29–51.

BERZE NAGY 1957 = BERZE NAGY János, *Magyar népmesetípusok*, II, Pécs, Baranya Megye Tanácsának Kiadása, 1957.

BÍRÓ 1986 = BÍRÓ Ferenc, *A „karjeli” rokonság: A magyarság eredetének kérdése Dugonics András „Etelká”-jában*, *It*, 68(1986)/1, 51–61.

BÍRÓ 1998 = BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi Kiadó, 1998³.

BISZTRAY 1976 = BISZTRAY Gyula, *A prenumeráció: Egy fejezet a magyar könyvkiadás és olvasóközönség történetéből* = UŐ, *Könyvek között egy életen át*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976, 44–79.

BITSKEY 1974 = BITSKEY István, *Androvics Miklós egri könyvtára 1777-ben*, MKSz, 90(1974)/3–4, 325–331.

BITTERLI 1982 = Urs BITTERLI, „Vadak” és „civilizáltak”: *Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*, ford. BENDL Júlia, Bp., Gondolat, 1982.

BÓDI 2010 = BÓDI Katalin, *Könny és tinta: A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2010 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 46).

BÓDI 2019 = BÓDI Katalin, *Szépség és szenvedés – A passióábrázolás hagyományai a felvilágosodás emberképében* = UŐ, *Éva születése*, Debrecen, Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 2019 (Új Alföld Könyvek, 3), 44–76.

BODOR 2001 = BODOR Béla, *Régi magyar regénytükör*, Pécs – Budapest, Halász & Társa, 2001.

BODROGI 2018 = BODROGI Ferenc Máté, *Műfaji alapú szövegmozgások, hagyománymintázatok az Aurora. Hazai Almanach zsebkönyveiben: Kontinuitás és diszkontinuitás, sémák és keretek*, MKSz, 134(2018)/3, 300–327.

BOGNÁR 2013 = BOGNÁR Péter, *A János vitéz közköltészeti forrásai: a hazugságversek = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2.*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., reciti, 2013, 231–240.

BOLDOG-BERNÁD 2018 = BOLDOG-BERNÁD István, *Arany János és a gótikus irodalom = „Ősszel”: Arany János és a hagyomány*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas, 2018, 107–126.

BORBÉLY 2006 = BORBÉLY Szilárd, „A tovább gondolkodó olvasó...”: *Márton László regénye és a Kártigám* = UŐ, *Árkádiában: Történetek az irodalom történetéből*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006 (Alföld könyvek), 37–41.

BOTTING 1996 = Fred BOTTING, *Gothic*, London–New York, Routledge, 1996.

BOURDIEU 2013 = Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai: Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, ford. SEREGI Tamás, Bp., Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013.

BRIDGWATER 2013 = Patrick BRIDGWATER, *The German Gothic Novel in Anglo-German Perspective*, Amsterdam–New York, Rodopi, 2013.

BRIGGS–BURKE 2012 = Asa BRIGGS, Peter BURKE, *A média társadalomtörténete: Gutenbergtől az internetig*, ford. GÖBÖLYÖS Magdolna, GELLÉRI Gábor, KONOK Péter, TAKÁCS Róbert, Bp., Napvilág Kiadó, 2012.

BURKE 2008 = Edmund BURKE, *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*, ford. FOGARASI György, Bp., Magvető, 2008.

BURKE 1991 = Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, ford. BÉRCZES Tibor, Bp., Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, 1991.

BUZOGÁNY 1871 = BUZOGÁNY Áron, *Homoródszentmártoni Gedő József életrajza*, Keresztény Magvető, 6(1871)/2, 81–92.

BÜKYNÉ 1966 = BÜKYNÉ HORVÁTH Mária, *A Landerer-család és nyomdászati vállalkozásai*, MKSz, 82(1966)/1, 10–27.

CHARTIER 1987 = Roger CHARTIER, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*, trans. Lydia G. COCHRANE, Princeton, Princeton University Press, 1987, [oldalszám]

CHARTIER 2000 = Roger CHARTIER, „Népi” olvasók, „népszerű” olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig = *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Balassi Kiadó, 2000, 305–320.

CHARTIER 2014 = Roger CHARTIER, *A könyv történetétől az olvasás történetéig*, ford. KOVÁCS Krisztina = *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*, szerk. KELEMEN Pál, KULCSÁR SZABÓ Ernő, TAMÁS Ábel, VADERNA Gábor, Bp., Ráció Kiadó, 2014,

CLASTRES 2015 = Pierre CLASTRES, *Az erőszak archeológiája*, ford. ÁDÁM Péter, CSÍMÁR Péter, Bp., Qadmon Kiadó, 2015.

CSANDA 1986 = CSANDA Sándor, *Az első magyar regény és verses betétei – szlovák fordításban*, Irodalmi Szemle, 29(1986)/2, 154–161.

CSÁSZÁR 1900 = CSÁSZÁR Elemér, *Magyar utópia a XIX. század elejéről*, ItK, 10(1900)/4, 417–436.

CSÁSZÁR 1903 = CSÁSZÁR Elemér, *Verseghy Ferenc élete és művei*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1903.

CSÁSZÁR 1922 = CSÁSZÁR Elemér, *A magyar regény története*, Bp., Pantheon Irodalom Részvénytársaság, 1922.

CSÉBY 2017 = CSÉBY Géza, *A keszhelyi Helikon: Gróf Festetics György szerepe a magyar művelődéstörténetben*, Zalaegerszeg, Pannon Írók Társasága, 2017.

CZUCZOR–FOGARASI 1864–1874 = CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, II, III, VI, Pest, Emich Gusztáv–Athenaeum, 1864–1874.

DEBRECZENI 2009 = DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009.

DEBRECZENI 2020 = DEBRECZENI Attila, „szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonitsát”: *Dugonics András Etelkája a XVIII. század végén* = Uő, *Szövegkutatás az estve: Tanulmányok*, Bp., reciti, 2020, 157–170.

DEMMELE 2006 = DEMMELE József, „...ösmerem ezt az impertinens akasztófára való publicumot”: *A prenumeráció forrásértékének vizsgálata Tompa Mihály kapcsolathálóján keresztül*, *ItK*, 110(2006)/6, 650–676.

DEVESCOVI 2003 = DEVESCOVI Balázs, *Kísértetek A' vadászakban* = *Klasszikus – magyar – irodalom – történet*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj, 2003, 361–382.

DOBOLÁN 2005 = DOBOLÁN Katalin, *A pikareszk kalandjai: Lazarillo de Tormes* = *A regény nyelvei: Tanulmányok*, szerk. KOVÁCS Árpád, Bp., Argumentum – ELTE Orosz Irodalmi és Irodalomkutatási Doktori Program, 2005, 157–166.

DUSNOKI 1992 = DUSNOKI József, *Egy kisvárosi nemes (Mogyoróssy János) könyvei és műveltsége*, *MKSz*, 108(1992)/3, 227–238.

EGYED 1995 = EGYED Emese, *A Barcsay-líra: Az alkalmiság mint a személyesség változata*, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 39(1995)/2, 109–122.

ELIADE 1999 = Mircea ELIADE, *Misztikus születések: Tanulmány néhány beavatástípusról*, ford. SALY Noémi, Bp., Európa, 1999.

ESCARPIT 1973 = Robert ESCARPIT, *Irodalomszociológia – A könyv forradalma*, ford. VIGH Árpád, Bp., Gondolat, 1973.

FALLENBÜHL 1976 = FALLENBÜHL Zoltán, *Dobai Székely Sámuel, a Robinson Crusoe első ismert magyar olvasója*, *MKSz*, 92(1976)/1–2, 128–133.

F. CSANAK 1983 = F. CSANAK Dóra, *Egy tizenharmadik század végi irodalom plágium: Ivichich Ferenc Nagy Sándor- és Telemakus-„fordításai”*, *It*, 65(1983)/1, 170–185.

FEBVRE–MARTIN 2005 = Lucien FEBVRE, Henri-Jean MARTIN, *A könyv születése: A nyomtatott könyv és története a 15–18. században*, ford. CSERNUS Anikó, SZÁSZ Géza, Bp., Osiris, 2005.

FEDERMAYER 2000 = FEDERMAYER István, *Révai Miklós élete és munkássága*, Győr, Révai Miklós Gimnázium, 2000.

FEHÉR 1999 = FEHÉR Katalin, *A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon*, Bp., Eötvös József Kiadó, 1999.

FEHÉR 2000 = FEHÉR Katalin, *Magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági könyvek a felvilágosodás korában*, *MKSz*, 116(2000)/1, 89–94.

FEHÉR 2012 = FEHÉR Katalin, *Az erdélyi felvilágosodás pedagógiai gondolkodói: Kozma Gergely*, *Magiszter*, 10(2012)/2, 86–95.

FEJŐS 2008 = FEJŐS Zoltán, *Az egzotikum felé – közelítések, perspektívák = Az egzotikum: Tanulmányok*, szerk. FEJŐS Zoltán, PUSZTAI Bertalan, Budapest – Szeged, Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2008 (Tabula könyvek, 9), 7–22.

FEKETE–SZABÓ 1979 = FEKETE Csaba, SZABÓ Botond, *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa – 1850 előtti kéziratok*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1979 (Magyar egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 1).

FELTES 1986 = Norman N. FELTES, *Modes of Production of Victorian Novels*, Chicago–London, Chicago University Press, 1986.

FENYŐ 2017 = FENYŐ D. György, *A kötelező olvasmányok problémaköre = Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, MÉSZÁROS Márton, SZEKERES Nikoletta, Bp., Fiala Írók Szövetsége, 2017 (Minerva Könyvek, 8), 73–97.

FERENCZI 1993 = FERENCZI László, *Montesquieu és a Perzsa levelek*, Filológiai Közlöny, 39(1993)/3–4, 250–258.

FERGUSON 2011 = Niall FERGUSON, *Civilizáció: A Nyugat és a többiek*, ford. GEBULA Judit, Bp., Scolar Kiadó, 2011.

FÖLDÉNYI 1977 = FÖLDÉNYI F. László, *Defoe világa*, Bp., Európa, 1977.

FRIED 1997 = FRIED István, *Irodalomteremt(őd)és és/vagy (mű)fordítás: Fordítói kétségek és bizonyosságok a 18–19. század fordulóján a magyar irodalomban*, *Literatura*, 23(1997)/3, 286–301.

FRYE 1998 = Northrop FRYE, *A kritika anatómiája*, ford. SZILI József, Bp., Helikon Kiadó, 1998.

FUNKE 2005 = Fritz FUNKE, *Könyvismeret: Könyvtörténeti áttekintés*, ford. MAGYAR István, Bp., Osiris, 2005.

FÜLÖP 2010 = FÜLÖP Géza, *Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban (1772–1848)*, Bp., Hatágú Síp Alapítvány, 2010 (A könyves szakképzés füzetei, 17).

GALAVICS 1978 = GALAVICS Géza, *Francia regény két XVIII. századi falképsorozaton (Fénelon Télémaque-jának hazai fogadtatásához) = Művészet és felvilágosodás: Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. ZÁDOR Anna, SZABOLCSI Hedvig, Bp., Akadémiai, 1978, 393–415.

GANS 2003 = Herbert J. GANS, *Népszerű kultúra és magaskultúra*, ford. ZSOLT Angéla = *A kultúra szociológiája*, szerk. WESSELY Anna, Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2003, 114–149.

GÁRDONYI 1930 = GÁRDONYI Albert, *Régi pesti könyvkereskedők*, Bp., A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1930.

GEHLEN 1976 = Arnold GEHLEN, *Az ember természete és helye a világban*, ford. KIS János, Bp., Gondolat Kiadó, 1976.

GINTLI 2010 = *Magyar irodalom*, szerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai, 2010 (Akadémiai Kézikönyvek).

GRANASZTÓI 2000 = GRANASZTÓI Olga, *A libertinus irodalom fogadtatása Magyarországon*, ItK, 104(2000)/3–4, 393–404.

GRANASZTÓI 2007 = GRANASZTÓI Olga, *Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 656–668.

GRIZELJ 2010 = Mario GRIZELJ, *Zur Theorie der Literatur oder Der Schauer(roman) als Phantom = Der Schauer(roman). Diskurszusammenhänge – Funktionen – Formen*, hrsg. Mario GRIZELJ, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2010, 43–75.

GYÖRGY 1929 = GYÖRGY Lajos, *Andrád Sámuel elmés és mulatságos anekdotái*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1929.

GYÖRGY 1931 = GYÖRGY Lajos, *Eulenspiegel magyar nyomai*, Erdélyi Múzeum, 36(1931)/10–12, 355–390.

GYÖRGY 1932 = GYÖRGY Lajos, *Kónyi János Democritusa*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1932.

GYÖRGY 1941 = GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1941.

GYULAI–GREGUSS–CSIKY 1879–80 = GYULAI Pál, GREGUSS Ágost, CSIKY Gergely, *Biráló jelentés a Kisfaludy-Társaságnak 1879-ben hirdetett száz aranyos irodalomtörténet pályázatáról*, A Kisfaludy Társaság Évtapjai, 1879–80/15, 19–22.

GYULAI 1914 = GYULAI Pál, *Emlékbeszéd*, I, Bp., Franklin-Társulat, 1914³.

GYULAI 2013 = GYULAI Zoltán, *Katasztrófa, vallomás és rettegés Daniel Defoe Robinson Crusoe-jában = Gazdasági teológia*, szerk. FOGARASI György, Szeged, 2013 (Et al. Kritikai Elmélet Online, 1), 99–109.

HABERMAS 1999 = Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*, ford. ENDREFFY Zoltán, GLAVINA Zsuzsa, Bp., Osiris, 1999.

HALL 2000 = Daniel HALL, *The Gothic Tide: Schauerroman and Gothic Novel in the Late Eighteenth Century = The Novel in Anglo-German Context: Cultural Cross-Currents and Affinities*, ed. Susanne STARK, Amsterdam–Atlanta, Rodopi, 2000, 51–60.

HALMOS 2011 = HALMOS Károly, *Költség és költészet*, Helikon: Irodalomtudományi Szemle, 57(2011)/4, 557–569.

HARMATH 1985 = HARMATH István, *A Magyar Minerva könyvsorozat és társadalmi indítékai* = *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 17, szerk. TÖRÖCSIK Zoltán, UZSOKI András, Veszprém, 1985, 453–460.

HÁSZ-FEHÉR 2000a = HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A kánon építésének és leépítésének stratégiai Kazinczynál: A Bács megyeinek gyötrelei* = *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Pécs, Kijárat Kiadó, 2000, 37–56.

HÁSZ-FEHÉR 2000b = HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 21).

HÁSZ-FEHÉR 2006 = HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Az intencionáltság szintjei a szerzői és a kiadói kötetekben* = *A látható könyv: Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*, szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Szeged, Tiszatáj, 2006, 55–82.

HAUSER 1980 = HAUSER Arnold, *A művészet és irodalom társadalomtörténete*, II, ford. NYILAS Vera, SZÉLL Jenő, Bp., Gondolat, 1980².

HAUSER 1982 = HAUSER Arnold, *A művészet szociológiája*, ford. Görög Lívia, Bp., Gondolat, 1982.

HEGEDÜS 2017 = HEGEDÜS Béla, *Megtanult literatúra: Literatúra és annak históriája Budai Ézsaiás szerint*, ItK, 121(2017)/6, 803–815.

HEGEDÜS 2018 = HEGEDÜS Béla, *Az irodalomtörténet mint érv az irodalom léte mellett: Révai Miklós felhívása a Magyar Hírmondóban és a Költeményes Magyar Gyűjtemény* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 6.*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., reciti, 2018, 101–112.

HEINRICH 1880 = HEINRICH Gusztáv, *Mészáros Ignác élete és művei* = MÉSZÁROS Ignác, *Kártigám*, kiad. HEINRICH Gusztáv, Bp., Franklin-Társulat, 1880, 3–22.

HEINRICH 1901 = HEINRICH Gusztáv, *Erbia és Zomilla*, EPhK, 25(1901), 787–799.

HERMANN 2015 = HERMANN Gusztáv Mihály, *Pedagógusportré a felvilágosodás korából – Abrudbányai Szabó Sámuel* = *Kompetencia- és tudástranszfer az oktatásban: A VI. tudományos ülészek előadásai*, szerk. BARABÁSI Tünde, PÉTER Lilla, Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2015, 41–48.

HERMANN 2017 = HERMANN Zoltán, *Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez = Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, MÉSZÁROS Márton, SZEKERES Nikoletta, Bp., Fiatal Írók Szövetsége, 2017 (Minerva Könyvek, 8), 15–31.

HITES 2004 = HITES Sándor, *Sir Walter Scott és az Ivanhoe magyar fordítói* = Uő, *A múltnak kútja: Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*, Bp., József Attila Kör – Ulpius-ház Könyvkiadó, 2004, 143–167.

HITES 2005 = HITES Sándor, *Magyarország 1836-ban: A nemzeti regénytörténet kitalálása*, ItK, 109(2005)/2–3, 139–178.

HITES 2008 = HITES Sándor, *Még dadogtak, amikor ő megszólalt: Jósika Miklós és a történelmi regény*, Bp., Universitas, 2008 (Irodalomtörténeti Könyvtár).

HITES 2011a = HITES Sándor, *A magyarországi irodalmak műfajtörténete a 19. században: Módszertani javaslat*, It, 92(2011)/2, 131–149.

HITES 2011b = HITES Sándor, *Gazdaság, pénz, piac, üzlet, irodalom: a New Economic Criticism*, Helikon: Irodalomtudományi Szemle, 57(2011)/4, 467–498.

HITES 2015 = HITES Sándor, *Magyar irodalom a 19. században: Az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv 19. századi köteteinek színvonaláról*, ItK, 119(2015)5, 651–692.

HOPP 2002 = HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2002 (Historia Litteraria, 12).

HORKAY HÖRCHER 2011 = HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A fenség zsarnoksága: Edmund Burke új esztétikai paradigmájának esztétörténeti kontextusa = Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, SZILÁGYI Márton, Bp., Ráció, 2011, 45–88.

HORKHEIMER–ADORNO 2011 = Max HORKHEIMER, Theodor W. ADORNO, *A kultúripar: A felvilágosodás mint tömegámitás = A felvilágosodás dialektikája: Filozófiai töredékek*, Bp., Atlantisz, 2011 (Kísértések), [oldalszám]

HORVÁTH 2006 = HORVÁTH János, *Dugonics Csereijének forrása = Horváth János irodalomtörténeti munkái*, II, szerk. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2006 (Osiris klasszikusok), 800–815.

HUNTINGTON 2015 = Samuel P. HUNTINGTON, *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, ford. PUSZTA Dóra, GÁZSITY Mila, GECSÉNYI Györgyi, Bp., Európa, 2015.

IMRE 1996 = IMRE László, *Műfajok létformája 19. századi epikánkban*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 1996 (Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium, 9).

IMRE 2000 = IMRE László, *Egy tartósan „tetszalott” regény „újdonságai” (Bessenyei: Tariménes utazása) = In honorem Tamás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2000, 51–64.

IMRE 2015 = IMRE László, *Az Etelka fejlődéstörténeti funkciójának kérdéséhez: Bestseller és/vagy átmenetek kombinációja = Uő, Irodalomalapítás és műfajfejlődés a 18–19. századi magyar irodalomban*, Bp., Nap Kiadó, 2015 (Magyar Esszék), 29–42.

JÁNOS 2002 = JÁNOS Szabolcs, *Die Kolonie, Dugonics András Etelka Kar jelben című drámájának forrása = Távlatok: Nyelv- és irodalomtudományi tanulmányok Antal Árpád professzor tiszteletére*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2002, 104–109.

JÁNOS-SZATMÁRI 2007 = JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs, *Az érzékeny színház: A magyar színház a 18–19. század fordulóján*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2007.

JAUSS 1999 = Hans Robert JAUSS, *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*, ford. BERNÁTH Csilla = UŐ, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok*, vál. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Bp., Osiris, 1999² (Irodalomelmélet), 36–85.

JENEY 2016 = JENEY Éva, *Műfajtan-e az elmélet?*, Helikon, 62(2016)/3, 355–360.

J. SOLTÉSZ 1965 = J. SOLTÉSZ Katalin, *A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban*, Magyar Nyelvőr, 89(1965)/2, 174–187.

JURANOVSKY 2014 = JURANOVSKY Andrea, *Örökség és történetelem a gótikus irodalomban*, Első Század, 13(2014)/2, 77–86.

KÁLMÁN 2016 = KÁLMÁN C. György, *A műfajok (és elnevezések) értelmes káosza – univerzalitás és nemzethez-kötöttség*, Helikon, 62(2016)/3, 350–354.

KALMÁR 1999 = KALMÁR György, *Robinson és Crusoe: Avagy hogyan (nem) válhatunk mindentudó elbeszélővé? = Kötelezők: Tanulmányok világirodalmi klasszikusokról*, szerk. BÉNYEI Tamás, Bp., József Attila Kör – Kijárat Kiadó, 1999 (JAK-füzetek), 83–122.

KAYSER 1998 = Wolfgang KAYSER, *A modern regény keletkezése és válsága*, ford. V. HORVÁTH Károly = *Narratívák 2.: Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijárat, 1998, 173–202.

KELEMEN 1976 = KELEMEN János, „Pedagógiai robinzonád” vagy szocializációs elmélet? Rousseau „Émile”-jéről, Világosság, 17(1976)8–9, 527–532.

KERESZTES–SMID 2017 = KERESZTES Balász, SMID Róbert, *Egy, két és három kultúra helyett – mik is azok a kultúrtechnikák?*, Tiszatáj, 71(2017)/2, 53–59.

KÉRI 2014 = KÉRI Katalin, „Nők csak mértékkel olvassanak...”: Adalékok a hazai női olvasóközönség 18–19. századi formálódásának történetéhez = *Pedagógia – Oktatás – Könyvtár: Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*, szerk. CSÓKA-JAKSA Helga, SCHMELCZER-POHÁNKA Éva, SZEBERÉNYI Gábor, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, 2014, 319–342.

KESZEG 2005 = KESZEG Anna, *Elkönyvelni és beharangozni a sikert*, Korunk, 16(2005)/7, 50–54.

KESZEG 2015 = KESZEG Anna, *A sorozatszerűség a kortárs televíziós sorozatok perspektívájából*, Szépirodalmi Figyelő, 14(2015)/5, 33–43.

KIRÁLY 1975–1991 = *Világirodalmi Lexikon*, IV, VII, VIII, XI, XII, főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1975–1991.

KÓKAY 1957 = KÓKAY György, *Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez*, MKSz, 73(1957)/3, 271–275.

KÓKAY 1981 = *Magyar Hírmondó: Az első magyar nyelvű újság. Válogatás*, szerk. KÓKAY György, Bp., Gondolat, 1981 (Nemzeti Könyvtár, Művelődéstörténet).

KÓKAY 1997a = KÓKAY György, *A könyv és a könyvtár szerepe Bessenyei György életében*, MKSz, 113(1997)/2, 225–229.

KÓKAY 1997b = KÓKAY György, *A könyvkereskedelelem Magyarországon*, Bp., Balassi, 1997.

KOMÁROMI 1999 = *Gyermekirodalom*, szerk. KOMÁROMI Gabriella, Bp., Helikon, 1999.

KÖPECZI 1969 = KÖPECZI Béla, *Fénelon Telemachosának első magyarországi fordítási kísérlete*, Filológiai Közlöny, 15(1969)/1–4, 1–18.

KÖPECZI 1977 = KÖPECZI Béla, *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában = Uő, Függetlenség és haladás: Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 188–211.

KÖPECZI 1979 = KÖPECZI Béla, *A vadember jelképe Közép- és Kelet-Európában*, It, 61(1979)/1, 79–89.

KÖPECZI 1980 = KÖPECZI Béla, *A magyar Télémaque = François de Salignac de La Mothe FÉNELON, Telemaknak, az Ulisses fiának csudálatos történetei*, ford. DOMOKOS Lajos, kiad. KÖPECZI Béla, Bp., Magyar Helikon – Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980,

KORNIS 1927 = KORNIS Gyula, *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*, I, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927.

KOSELLECK 2003 = Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*, ford. HIDAS Zoltán, SZABÓ Márton, Bp., Atlantisz, 2003 (Circus Maximus).

KOVÁCS 1989 = *Magyar népmesekatalógus: A magyar hazugságmesék katalógusa (AaTh 1875–1999)*, szerk. KOVÁCS Ágnes, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1989.

KOZMA 1876 = KOZMA Ferenc, *Kozma Gergely 1774–1849 (Életrajz, irodalmi történelmi adalékokkal)*, Keresztény Magvető, 11(1876)/1, 15–61.

KOZMA 1932 = KOZMA Antal, *Fénelon Télémaque-jának egy XVIII. századi magyar verses feldolgozása*, Pécs, 1932.

KOZOCSA 1932 = KOZOCSA Sándor, *Robinson-nyomok*, ItK, 42(1932)/2, 206.

KULCSÁR 1943 = KULCSÁR Adorján, *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943.

LABÁDI 2002 = LABÁDI Gergely, *Gedő József és az irodalom: Kiegészítések az életrajzhoz*, Keresztény Magvető, 108(2002)/2–3, 227–236.

LABÁDI 2008 = LABÁDI Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és médiatörténelmi értelmezés*, Bp., L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténelmi Társaság, 2008 (Ligatura).

LABÁDI 2009 = LABÁDI Gergely, *Fordítást olvasni (Kis János Kupás Lőrincz és Ilona[.] annak lánya című elbeszélésének kontextusai)*, ItK, 113(2009)/6, 681–708.

LABÁDI 2011 = LABÁDI Gergely, *A könyvbeli ember: A Fel fedezett titok mint érzékeny regény = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Bp., reciti, 2011, 277–291.

LABÁDI 2012a = *Barátságos mulatozások: Episztologyűjtemények az 1770–1780-as évekből*, kiad. LABÁDI Gergely, Bp., Universitas, 2012 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, 13).

LABÁDI 2012b = LABÁDI Gergely, *Zadig, Zádig, Cserei: Tudásformák a magyar regényben 1800 körül*, Filológiai Közlöny, 58(2012)/4, 369–395.

LABÁDI 2013 = LABÁDI Gergely, *Gedő József kézirataiból*, ItK, 117(2013)/3, 323–344.

LABÁDI 2014a = LABÁDI Gergely, *A' Magyar Páméla és forrása = Kis János, A' Magyar Páméla*, kiad. LABÁDI Gergely, Bp., reciti, 2014 (ReTextum, 1), 7–42.

LABÁDI 2014b = LABÁDI Gergely, *Könyvek távolról: A magyar regény 1807-ben*, It, 95(2014)/3, 311–332.

LABÁDI 2014c = LABÁDI Gergely, *A filológiai tudás formái = Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann, SZILÁGYI Márton, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2014 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium 55), 173–190.

LABÁDI–BALÁZS 2014 = LABÁDI Gergely, BALÁZS Péter, *Utószó = Német Máté koma. 1792*, kiad. LABÁDI Gergely és BALÁZS Péter, Bp., Balassi, 2014, 197–218.

LABÁDI 2016a = LABÁDI Gergely, *A pikareszk Magyarországon a 18–19. század fordulóján*, ItK, 120(2016)/2, 178–190.

LABÁDI 2016b = LABÁDI Gergely, *A magyar regény adatbázisa*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum – Acta Universitatis Szegediensis 32(2016)/1, 11–30.

LASZKALNER 1832 = LASZKALNER Antal, *Értekezés a' könyvolvasásról*, Pesten, Beimel József betűivel, 1832.

[LASZKALNER] 1848 = [LASZKALNER Antal], *A' Könyvolvasásról*, Második, néhány tárgyfejtegető érdekes jegyzésekkel, 's egy új szerkezetű toldalékkal bővített, Kiadás, Veszprémben, Ramasetter Károly' betűivel, 1848.

LÁZÁR 1887 = LÁZÁR Béla, *Zoltán József (1712–63)*, EPhK, 11(1887), 741–750.

LÉCES 1959 = LÉCES Károly, *A pesti magyar olvasó-kabinet megalapítása és könyvállománya*, MKSz, 75(1959)/4, 345–356.

LONGUEIL 1923 = Alfred E. LONGUEIL, *The Word "Gothic" in Eighteenth Century Criticism*, Modern Language Notes, 38(1923)/8, 453–460.

LÖWENTHAL 1973 = Leo LÖWENTHAL, *Irodalom és társadalom*, ford. KÁRPÁTI Zoltán, Bp., Gondolat, 1973.

LUDASSY 1992 = LUDASSY Mária, *Népi tánc és harci ének: Rousseau és a populista kultúrkritika kezdetei*, Holmi, 4(1992)/1, 43–56.

LUKÁCS 1977 = LUKÁCS István, „Magyar nyelvemnek tiszta szeretete”, Új Ember, 33(1977)/32, 3.

MAGRIS 2009 = Claudio MAGRIS, *Robinson és a robinzonádok*, ford. TODERO Anna, Magyar Lettre Internationale, 2009/75, 27–28.

MAGYAR 1989 = MAGYAR László András, *Bevezetés a kísértettanba*, Bp., Akadémiai, 1989.

MÁLYUSZNÉ 1985 = *Megbíráltak és bírálók: A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*, szerk. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, Bp., Gondolat, 1985 (Nemzeti Könyvtár).

MARCARD 1999 = Micaela von MARCARD, *A rokokó avagy kísérlet az emberi szíven: Gáláns eszmények és életválságok*, ford. OROSZ Magdolna, Bp., Európa, 1999.

MARGÓCSY 1998 = MARGÓCSY István, *Szigvárt apológiája*, ItK, 102(1998)/5–6, 655–667.

MAY 1966 = MAY István, *Az első magyar heroikus regény = Studia Litteraria*, 4, szerk. BARTA János, BÁN Imre, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1966, 3–24.

MAY 1971 = MAY István, *Kérvény Mária Teréziához a rablókiadásokról*, MKSz, 87(1971)/4, 328–330.

MAY 1974 = MAY István, *Kártigám-hatások irodalmunkban*, ItK, 78(1974)/2, 215–221.

MAY 1985 = MAY István, *A magyar heroikus regény története*, Bp., Akadémiai, 1985 (Irodalomtörténeti füzetek, 112).

MCINELLY 2003 = Brett C. MCINELLY, *Expanding empires, expanding selves: colonialism, the novel, and Robinson Crusoe*, *Studies in the Novel*, 35(2003)/1, 1–21.

MEZEI 1958 = MEZEI Márta, *Történet szemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Bp., Akadémiai, 1958 (Irodalomtörténeti Füzetek, 19).

MEZEI 1998 = MEZEI Márta, *A kiadó „mandátuma”*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 1998 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 15).

MIGOZZI 2016 = Jacques MIGOZZI, *A médiakultúra napja keleten is felkel: összegzés és perspektívák egy kutatás beindításához*, ford. KÁLAI Sándor = *Médiakultúra Közép-Kelet-Európában*, szerk. KÁLAI Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016 (Letöltés, 4), 11–24.

MIKOS 2004 = MIKOS Éva, „Ki a barbarus?” *Beszámolók távoli népekről, egzotikus kultúrákról a magyarországi kalendáriumokban 1760–1860 = Fehéren, feketén – Varsánytól*

Rititiig: Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére, II, szerk. BORSOS Balázs, SZARVAS Zsuzsa, VARGYAS Gábor, Bp., L'Harmattan, 2004, 169–191.

MIKSZÁTH 1979 = MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek és karcolatok*, XXIII, kiad. S. FÜRTH Éva, REJTŐ István, Bp., Akadémiai, 1979 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 73).

MILBACHER 2000 = MILBACHER Róbert, „...Földben állasz mély gyököddel” *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és póriás hagyományának vázlata*, Bp., Osiris, 2000.

MICHAELIS-JENA 1986 = Ruth MICHAELIS-JENA, *Eulenspiegel and Münchhausen: Two German Folk Heroes, Folklore*, 97(1986)/1, 101–108.

MOHR 1998 = Hans-Ulrich MOHR, *German gothic = The Handbook to Gothic Literature*, ed. Marie MULVEY-ROBERTS, New York, University Press, 1998, [oldalszám]

MOLNÁR 1979 = MOLNÁR István, *Adalék Szabó Sámuel oktató-nevelő tevékenységének jellemzéséhez*, Keresztény Magvető, 85(1979)/4, 241–248.

MORETTI 2005 = Franco MORETTI, *Graphs, Maps, Trees: Abstract Modells for a Literary History*, London–New York, Verso, 2005.

MORRIS 1985 = David B. MORRIS, *Gothic Sublimity*, *New Literary History*, 16(1985)/2, 299–319

NAGY 1974 = NAGY Olga, *Hősök, csalókák, ördögök: Esszé a népmeséről*, Bukarest, Kriterion, 1974.

NAGY 1993 = NAGY Olga, *Táltos és Pegazus*, Bp., Holnap Kiadó, 1993.

NAGY 1998 = NAGY Imre, *Utazás egy regény körül: Bessenyei György „Tariménes utazása” című regényének filológiai elemzése*, Pécs, Pro Pannónia Kiadó, 1998.

NAMÉNYI 1908 = NAMÉNYI Lajos, *Nagy Sámuel*, *Művészet*, 7(1908)/2, 137–138.

NÉMETH 2002 = NÉMETH András, *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete*, Bp., Osiris, 2002.

N. KOVÁCS 2007 = N. KOVÁCS Tímea, *Helyek, kultúrák, szövegek: A kulturális idegenség reprezentációjáról*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2007.

N. KOVÁCS 2008 = N. KOVÁCS Tímea, „A világ háziura”: *Az egzotikumról formált idegen, a tudássá formált egzotikum = Az egzotikum: Tanulmányok*, szerk. FEJŐS Zoltán, PUSZTAI Bertalan, Budapest – Szeged, Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2008 (Tabula könyvek, 9), 23–37.

NOVAK 2001 = Maxmillian E. NOVAK, *Daniel Defoe: Master of Fictions – His life and ideas*, Oxford, University Press, 2001.

PÁL 2012 = *Világirodalom*, főszerk. PÁL József, Bp., Akadémiai, 2012² (Akadémiai Kézikönyvek).

PAPP 2014 = PAPP Júlia, „*Ti vagytok a' polgári Erény 's Nemzetiség védangyali...*”: *Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában = A zsoldártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, Bp., Petőfi Irodalom Múzeum, 2014, 141–161.

PENKE 2001 = PENKE Olga, *Dugonics előszavai*, *Tiszatáj*, 55(2001)/2, 63–79.

PENKE 2002 = PENKE Olga, *Utószó: Az Etelka története és kontextusai = DUGONICS 2002*, oldalszám

PENKE 2008 = PENKE Olga, *Műfaji kísérletek Bessenyei György prózájában*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2008 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 42).

PERÉNYI 1922 = PERÉNYI József, *Császár Elemér: A magyar regény története*, *It*, 11(1922)/1–10, 104–106.

PINTÉR 1931 = PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története 4: A magyar irodalom a 18. században*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1931.

PINTÉR 1932 = PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története 5: A magyar irodalom a 19. század első harmadában*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1932.

PITROFF 1915 = PITROFF Pál, *Garay Obsitosához*, *EPhK*, 39(1915), 789–791.

PITROFF 1916–1917 = PITROFF Pál, *Révai Miklós ügye-baja Faludi munkáinak győri könyvnyomtatójával*, *Erdélyi Múzeum*, 33–34(1916–1917)/1, 134–138.

PÓCS 1990 = PÓCS Éva, *Néphit = Magyar Néprajz*, főszerk. DÖMÖTÖR Tekla, szerk. HOPPÁL Mihály, Bp., Akadémiai, VII, 1990, [oldalszám].

PÓCS 2018 = PÓCS Éva, *Átmeneti rítusok a halál után = Uő, Népi vallás és mágia Közép-Kelet-Európában: Válogatott tanulmányok*, II, Bp., L'Harmattan–Könyvpont–PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 2018 (*Studia Ethnologica Hungarica*, 18), 495–520.

POGÁNY 2008 = POGÁNY György, *Nézetek a női olvasásról Magyarországon a felvilágosodás első szakaszában*, *Könyvtári Figyelő*, 54(2008)/3, 450–462.

PORKOLÁB 2011 = PORKOLÁB Tibor, *A Virág Benedek' Poétai Munkáji peritextusai és kötetrendje = Virág Benedek' Poétai Munkáji*, kiad. PORKOLÁB Tibor, Budapest, Universitas, 2011 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század), [oldalszám]

PROPP 1995 = Vlagyimir Jakovlevics PROPP, *A mese morfológiája*, ford. SOPRONI András, Bp., Osiris–Századvég, 1995² (Osiris könyvtár).

PUKÁNSZKY–NÉMETH 1996 = PUKÁNSZKY Béla, NÉMETH András, *Neveléstörténet*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

PUKÁNSZKY 2001 = PUKÁNSZKY Béla, *A gyermekkor története*, Bp., Műszaki Könyvkiadó, 2001.

PUSZTAI 2011 = PUSZTAI Gábor, *Robinsonok között: Jelky András kalandjai és a robinzonádok*, *Alföld*, 62(2011)/10, 66–77.

PUSZTAI 2014 = PUSZTAI Gábor, *A nem létező Jelky András: Fikció és valóság a világjáró bajai szabólegény történetéből*, *Alföld*, 65(2014)/1, 72–85.

RÁKAI 2008 = RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete: Az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között*, Bp., Universitas, 2008.

RICHETTI 2017 = John RICHETTI, *A History of Eighteenth-Century British Literature*, Oxford, Wiley Blackwell, 2017.

ROCHE 2011 = Daniel ROCHE, *A könyv mint fogyasztási cikk – gazdaság és olvasás között*, ford. BÁRDOS Miklós, *Korall: Társadalomtörténet folyóirat*, 2011/43, 25–41.

RUTHNER 2010 = Clemens RUTHNER, *Zur Theorie der Liminalität oder Die Grenzwertigkeit der Fantastik = Der Schauer(roman). Diskurszusammenhänge – Funktionen – Formen*, hrsg. Mario GRIZELJ, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2010, 77–90.

SAGE 1998 = Victor SAGE, *Gothic Novel = The Handbook to Gothic Literature*, ed. Marie MULVEY-ROBERTS, New York, University Press, 1998, 81–89.

SAID 2000 = Edward W. SAID, *Orientalizmus*, ford. PÉRI Benedek, Bp., Európa, 2000.

SÁNDOR 1874 = SÁNDOR János, *Szabó Sámuel életrajza*, *Keresztény Magvető*, 9(1874)/2, 105–117.

SÁRKÖZY 2005 = SÁRKÖZY Péter, *Faludi Ferenc*, Pozsony, Kalligram, 2005 (Magyarok Emlékezete).

SCHÖPFLIN 1922 = SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar regény története*, *Nyugat*, 15(1922)/6, 428–429.

SIMON 1990 = SIMON Zoltán, *Az irodalom peremvidéke*, Bp., Múzsák Közművelődési Kiadó, 1990.

SIMON 2020 = SIMON Beáta, *Köznemesek magánkönyvtárai a 18. századi Zalában, hagyatéki leltárak alapján = Könyvek magántulajdonban (1770–1820)*, szerk. DÓBÉK Ágnes, Bp., reciti, 2020 (ReKonf, 6), 99–120.

SÖTÉR 1965 = *A magyar irodalom története*, III, főszerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965.

STAUD 1999 = STAUD Géza, *Az orientalizmus a magyar romantikában*, Bp., Terebess, 1999².

STOHL 2009 = STOHL Róbert, *Fragmenta Takatsiana: Források és kiegészítések péteri és tети Takáts József (1767–1821) életrajzához*, Doktori értekezés, Szeged, 2009.

SUTHERLAND 1988 = John SUTHERLAND, *Sikerkönyvek: Bestseller regények az 1970-es években*, ford. BALABÁN Péter, Bp., Európa, 1988.

S. VARGA 2010 = S. VARGA Pál, *A valóság nyelvi megalkotottságának tudatosodása a 19. század második felének magyar elbeszélő irodalmában: Elméleti-módszertani bevezető egy szövegcsoporthoz = Studia Litteraria: Tanulmányok a klasszikus magyar irodalom köréből*, 48, szerk. GÖNCZY Monika, IMRE László, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2010, 192–211.

S. VARGA 2014a = S. VARGA Pál, *Akkulturációs stratégiák a 19. századi magyar irodalomban* = UŐ, *Az újraszótt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, Bp., Ráció, 2014, 28–37.

S. VARGA 2014b = S. VARGA Pál, *Idegenség és önkép az irodalomban: Néhány példa a 19. század magyar irodalmából* = UŐ, *Az újraszótt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, Bp., Ráció, 2014, 75–86.

SZABÓ 1939 = SZABÓ T. Attila, *Néhány szó a magyarországi „Robinson-nyomok”-hoz*, ItK, 49(1939)/1, 73–74.

SZABÓ 2000 = SZABÓ Katalin Viola, *Révai Miklós harmadik híradása*, ItK, 104(2000)/5–6, 776–783.

SZABÓ 2017 = SZABÓ Tibor Benjámín, *Szépséges breakeven: a pénzkánon és az „über hoch Literatur” Sikerértelmezések a magyar és a nemzetközi könyvszakmában*, Alföld, 68(2017)/3, 35–42.

SZAJBÉLY 1999 = SZAJBÉLY Mihály, *A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában*, It, 80(1999)/3, 424–440.

SZAJBÉLY 2001 = SZAJBÉLY Mihály, *„Idzadnak a’ magyar tollak”: Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2001 (Irodalomtudomány és Kritika).

SZAJBÉLY 2007 = SZAJBÉLY Mihály, *Könyv-és lapkiadás a felvilágosodás idején és a reformkorban = A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, mtárs. JENEY Éva, JÓZAN Ildikó, Bp., Gondolat, 2007, 73–90.

SZAKOLCZAI 2015 = SZAKOLCZAI Árpád, *Marginalitás és liminalitás: Státuszon kívüli helyzetek és átértékelésük*, Regio, 23(2015)/2, 6–29.

SZALISZNYÓ 2014 = SZALISZNYÓ Lilla, *„Imhol a’ Jelentés” A magyar irodalom propagálása a 19. század első évtizedeiben = Piacok a társadalomban és a történelemben*, szerk. HALMOS Károly, KISS Zsuzsanna, KLEMENT Judit, Bp., Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2014, 368–379.

SZÁVAI–Z. VARGA 2016 = SZÁVAI Dorottya, Z. VARGA Zoltán, *Előszó*, Helikon, 62(2016)/3, 347–349.

SZEMERKÉNYI 2005 = SZEMERKÉNYI Ágnes, *Irodalom és folklór Dugonics András Etelka című regényében = Folklór és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2005, 139–153.

SZERB 1931 = SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Révai, 1931.

SZILÁGYI 2007 = SZILÁGYI Márton, *Dugonics András és az „idegenek” = Uő, Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 92–102.

SZILÁGYI 2015 = SZILÁGYI Márton, *A keretes elbeszélés poétikai lehetőségei a 18. századi magyar prózában: Mikes Kelemen: Mulattságos napok, Faludi Ferenc: Téli éjtszakák = Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára – Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, főszerk. LENGYEL Réka, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit, LÉNÁRT Orsolya, Bp., reciti, 2015, 232–238.

SZILÁGYI 2016 = SZILÁGYI Márton, *A közjó Bessenyei György Tariménes útazása című regényében (1804)*, *Történelmi Szemle*, 58(2016)/4, 533–540.

SZILÁGYI 2017 = SZILÁGYI Márton, *Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna irodalmi szalonja: Legenda és valóság = A báró Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar kultúrában*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2017, 41–54.

SZILÁGYI 2020 = SZILÁGYI Márton, *Vannak változások: Az elfeledés és a felfedezés műveletei az irodalomtörténetben = Uő, Omniárium: Irodalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Ráció, 2020, 34–42.

SZINNYEI 1906 = SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XI, Budapest, Hornyánszky, 1906.

SZINNYEI 1925–1926 = SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig I–II.*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1925–1926.

SZÖRÉNYI 1996 = SZÖRÉNYI László, *Dugonics András = Uő, Memoria Hungarorum: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Balassi, 1996, 108–140.

TAKÁTS 2000 = TAKÁTS József, *Irodalom és historizmus*, *Tiszatáj*, 54(2000)/1, 51–58.

TARJÁNYI 2002 = TARJÁNYI Eszter, *A szellem örvényében: A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*, Bp., Universitas, 2002.

THIMÁR 2000 = THIMÁR Attila, *Révai Miklós és Orczy Lőrinc = Révai Miklós-jubileum*, szerk. KISS Jenő, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000, [oldalszám]

THIMÁR 2007 = THIMÁR Attila, *Hős és áldozat: Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete*, Bp., Universitas, 2007 (*Historia Litteraria*, 22).

TIMÁR 2019 = TIMÁR Andrea, *Dehumanizáció: az elkövető alakja az irodalomban, a filmművészetben, a színpadon és a filozófiában*, *Helikon*, 65(2019)/1, 3–9.

TINYANOV 1981 = Jurij TINYANOV, *Az irodalmi tény*, ford. RÉTHY Ágnes, SOPRONI András, Bp., Gondolat, 1981.

TOLDY 1854 = TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története: Zrínyitől Kisfaludy Sándorig*, Pest, Heckenast Gusztáv sajtátja, 1854.

TOLNAI 1934 = TOLNAI Vilmos, *Báró de Manx és Münchhausen*, It, 23(1934)/1–2, 21–24.

TÓTH 2009 = TÓTH Sándor Attila, *A szép–jó hatalma és a jezsuita szellem: Szerdahely György költészetelmélete és poézise*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2009.

TÖRÖK 2020 = TÖRÖK Zsuzsa, *Kísértő emlékek: Vachott Sándorné és a gótikus irodalom*, It, 101(2020)/4, 383–406.

TRATTNER 1818 = TRATTNER János Tamás, *Az Előfizetésnek módja, neme, célja és haszna*, Tudományos Gyűjtemény, 2(1818)/10, 109–115.

TRÓCSÁNYI 1956 = TRÓCSÁNYI Zoltán, *Rabló kiadás-e a Kartigam kolozsvári, 1778-i kiadása?*, MKSz, 72(1956)/3, 244–246.

TURNER 2002 = Victor TURNER, *A rituális folyamat: Struktúra és antistruktúra*, ford. OROSZ István, Bp., Osiris, 2002 (Osiris könyvtár).

TURÓCZI-TROSTLER 1942 = TURÓCZI-TROSTLER József, *Fenékkal felfordult világ: Tanulmány a mesés képzetek történetéből*, Bp., Ranschburg Gusztáv, 1942.

TURÓCZI-TROSTLER 1947 = TURÓCZI-TROSTLER József, *A holdvilágos éj: Képzettörténeti tanulmány Vörösmarty mesenovellájáról*, EPhK, 70(1947), 37–59.

TÜSKÉS 2019 = TÜSKÉS Gábor, *A 18. századi irodalom korszakolásának kérdéséhez*, It, 100(2019)/4, 369–392.

VADERNA 2013 = VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Bp., Ráció, 2013 (Ligatura).

VÁRINÉ 1999 = VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya, *Siker-minta, siker-ideológia és retorika = A siker lélektana: Szociálpszichológiai és szociológiai tanulmányok a sikerről*, szerk. VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya, SOLYMOSI Zsuzsa, Bp., Hatodik Síp Alapítvány–Új Mandátum, 1999, 17–41.

VÁRÓ 1913 = VÁRÓ Gedeon, *Két régi Robinzon-fordításról*, Magyar Nyelvőr, 42(1913), 390–393.

VINCZE 2013 = VINCZE Kata Zsófia, *A zsidó kópé, Osztopoli Herschele intertextualitása és humorának kontextusa Kelet-Európában*, Néprajzi Látóhatár, 22(2013)/4, 87–101.

VOGEL 2007 = VOGEL Zsuzsa, *Faludi Ferenc munkáinak erdélyi olvasóiról*, Erdélyi Múzeum, 69(2007)/3–4, 94–112.

VOGEL 2014 = VOGEL Zsuzsa, *Faludi Ferenc magyar műzsájának köntöse: Kiadói olvasatok*, Erdélyi Múzeum, 76(2014)/2, 29–43.

VÖRÖS 1974 = VÖRÖS Imre, *Haller László írói portréja*, ItK, 78(1974)/5, 529–542.

VÖRÖS 1987 = Vörös Imre, *Fejezetek a XVIII. századi francia-magyar fordításirodalmunk történetéből*, Bp., Akadémiai, 1987 (Modern Filológiai Füzetek, 41).

WALDAPFEL 1935 = WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1935.

WALLMANN 2000 = Johannes WALLMANN, *A pietizmus*, ford. SZABÓ Csaba, Bp., Kálvin Kiadó, 2000.

WEBER 1995 = Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, ford. JÓZSA Péter, LISSAUER Zoltán, SOMLAI Péter, Bp., Cserépfalvi, 1995² (A Társadalomtudomány Klasszikusai).

WÉBER 1959 = WÉBER Antal, *A magyar regény kezdetei: Fejezetek a magyar regény történetéből*, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 5).

WEINRICH 1966 = Harald WEINRICH, *Das Zeichen des Jonas: Über das sehr Große und das sehr Kleine in der Literatur*, Merkur: Deutsche Zeitschrift für Europäisches Denken, 20(1966)/8, 737–747.

WESZELY 1900 = WESZELY Ödön, *Robinson, mint iffúsági könyv*, Magyar Pedagógia, 9(1900), 623–632.

WITTMANN 2000 = Reinhard WITTMANN, *Az olvasás forradalma a 18. század végén? = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Balassi, 2000, 321–347.

WOLF 1995 = Eric R. WOLF, *Európa és a történelem nélküli népek*, ford. MAKAI György, Bp., Akadémiai – Osiris-Századvég, 1995.

ZOLNAI 1917 = ZOLNAI Béla, *Garay Obsitosához*, EPhK, 41(1917), 63–64.

ZOLNAI 1955 = ZOLNAI Béla, *Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai*, ItK, 59(1955)/3, 288–295.

ZSIGMOND 1941 = ZSIGMOND Ferenc, *György Lajos: A magyar regény előzményei*, ItK, 51(1941)/4, 399–400.

Az értekezés alapjául szolgáló közlemények

Szövegkiadás

Verseghy Ferenc szépprózai művei, kiad. BÉRES Norbert, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2018 (Csokonai Könyvtár: Források, Régi kortársaink, 20).

Szerkesztés

Regények Magyarországon (1730–1836): Adatbázis 1.0., főszerk. CSÖRSZ Rumen István, szerk. BÉRES Norbert, Bp., MTA BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport, 2019. <http://regeny-lendulet.iti.btk.mta.hu>

Tanulmányok

Béres Norbert, *Hungarian Eulenspiegel and Munchhausen – Publishing Analogies and Differences*, Acta Universitatis Christianae Partiensis, 2021 (közlésre elfogadva).

BÉRES Norbert, *Az első magyar nyelvű robinzonádok*, Irodalomismeret, 2021 (közlésre elfogadva).

BÉRES Norbert, *Kártigámnak emlékezetes történetei: Közelítések a 18. század végének népszerű prózairodalmához*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2019/5, 585–603.

BÉRES Norbert, *A „gótikus irodalom” korai magyar fogadtatása (1796–1823)*, Irodalomismeret, 2019/3, 4–18.

BÉRES Norbert, *Eltérő sorozatkoncepciók a klasszikus századfordulón – két példa = „közöttünk a’ Mester”*: Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére, szerk. Bódi Katalin, Bodrogi Ferenc Máté, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2019, 179–188.

BÉRES Norbert, *„Roman und was besser ist, als Roman“ – Über die Vertriebsstrategien des Romans = Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820*, ed. Ágnes Dóbék, Gábor Mészáros and Gábor Vaderna, Bp., reciti, 2019, 221–232.

BÉRES Norbert, *Kultivált recepció (Mészáros, Kazinczy, Báróczi) = Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve*, 28. kötet, szerk. Nyiri Péter, Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 2018, 19–27.

BÉRES Norbert, *„Román, ’s mi jobb a’ Románál” – a román népszerűsítésének stratégiáiról*, Magyar Könyvszemle, 2018/3, 283–299.

BÉRES Norbert, *Báró de Mánx „diadalmenete”, avagy „irodalmi siker” a 19. század első évtizedeiben (?)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2018/1, 67–81.

BÉRES Norbert, *A Verseghy-próza irodalomszociológiai vetületei = In memoriam Verseghy Ferenc 7. Emlékkönyv a Szolnokon 2017. április 3–4-én rendezett tudományos konferencia anyagából*, szerk. Doncsicz Etelka, Lengyel Réka, Szolnok, Verseghy Ferenc Könyvtár és Közművelődési Intézmény, 2018, 44–53.

Konferencia-előadások

Sajtó és irodalom a többnyelvű Magyarországon (1770–1820), Győr–Pannonhalma, 2018. április 25–27.

Előadás címe: „*Román, 's mi jobb a' Románnál*”: *A regény népszerűsítése a sajtóban*

Interdiszciplinaritás a Kárpát-medencében PhD-konferencia, Debrecen, 2018. április 6.

Előadás címe: *Szemponatok az „irodalmi siker” komplexitásának értelmezéséhez*

Vitaindító előadás az MTA Irodalomtudományi Intézetében, a XVIII. Századi Osztály és a Magyar XVIII. Század Kutató Társaság szervezésében, Budapest, 2017. november 14.

Előadás címe: *Báró de Mánx „diadalmenete”, avagy „irodalmi siker” a 18–19. század fordulóján*

In memoriam Verseghy Ferenc Emlékkonferencia, Szolnok, 2017. április 3–4.

Előadás címe: *Verseghy Ferenc szépprózai műveinek irodalomszociológiai vetületei*